10.18132/LFZE.2014.16

LISZT FERENC ZENEMŰVÉSZETI EGYETEM
Doktori Iskola (Egyházzene Program)

A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója

SZASZOVSZKY ÁGNES

Témavezető
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Doktori értekezés
BUDAPEST • 2013

10.18132/LFZE.2014.16

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom mindenekelőtt témavezetőmnek, Földváry Miklósnak munkám során nyújtott folyamatos segítségéért, ötleteiért, tanácsaiért, bíztatásáért és a rendszeres, gondos ellenőrzésért. Szendrei Jankának a téma fölvetéséért, illetve szóbeli közléseiért. Dobszay Lászlónak a doktoriskolai évek alatti rendszeres számonkéréséért és módszertani gyakorlatokért. Czagány Zsuzsának a kottás tételek elemzéséhez adott tanácsaiért. Merczel Györgynek a notációval kapcsolatos szóbeli információkért. Kiss Gábornak az időközben fölkínált publikációs és konferencialehetőségekért. Varga Benjáminnak a kész szöveg átolvasásáért, jobbító megjegyzéseiért és a tördelésben nyújtott segítségéért. Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárának, amiért közvetlen kapcsolatba is kerülhettem a Veszprémi pontifikáléval. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramnak, amely a K 78680 számú, „Középkori pontifikálék Magyarországon" című kutatási terv keretében anyagi támogatásban részesített, és lehetővé tette a munkámhoz nélkülözhetetlen forrásmásolatok beszerzését. Végül pedig hálás vagyok férjemnek, Kurcz Ádámnak, szüleimnek és más családtagjaimnak, akik biztosították a jó körülményeket, hogy a dolgozattal foglalkozhassak.

10.18132/LFZE.2014.16

Tartalomjegyzék

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE ... 5

FORRÁSJELÖLÉSEK FELOLDÁSA ... 7

A VESZPRÉMI (?) PONTIFIKÁLE KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE ... 9

A kódex leírása, alapvető jellemzői ... 9
A kódex szövegírása ... 10
A könyv tartalma ... 10
A kódex ismert és feltételezett sorsa ... 12
Eredet ... 13
Notáció ... 16
Kottás tételek ... 17

A PONTIFIKÁLÉK TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE ... 19

Az *Ordines Romani* ... 20
A korai szakramentáriumok ... 21
Az énekesek könyvei ... 23
Az első pontifikálék ... 24
A *Pontificale Romano-Germanicum* (PRG) ... 24
A XII. századi *Pontificale Romanum* és párhuzamai (PR XII) ... 25
A római kúria XIII. századi pontifikáléi (PRC) ... 26
Durandus pontifikáléja (PGD) ... 26
Az *editio princeps*-től a tridenti zsinatig ... 27
A benedikcionále ... 28
Pontifikálék a középkori Magyarországról ... 28

TÉMAMEGJELÖLÉS ÉS MUNKAMÓDSZER ... 31

A munkamódszerről ... 33

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ISMERTETÉSE ÉS OSZTÁLYOZÁSA ... 35

A források ... 35
Típusok ... 44
„Keleti” és „nyugati” típus ... 44
PRG- és PR-típus ... 44
„Cseh–lengyel” típus ... 45
„Normann” típus ... 45
Korai források ... 45
„Francia” csoport ... 45

A TEMPLOMSZENTELÉSI SZERTARTÁS FELÉPÍTÉSE ... 47

Az ereklyék előkészítése ... 47
Vízszentelés a templomon kívül ... 49
A kapuban ... 50
A templom körüljárása ... 50
Bemenet ... 52
Görög és latin ábécé ... 53
A Gergely-víz készítése ... 54
A belső tér megszentelése ... 56

10.18132/LFZE.2014.16

Az oltár megkenése ... 58
A falak megkenése ... 59
Tömjénezés, tömjénégetés ... 60
Az oltár konszekrációja ... 61
Egyéb liturgikus szerek megszentelése ... 62
Az ereklyékkel kapcsolatos rítusok ... 63

A TÉTELVÁLOGATÁS RÉTEGEI ... 69

Az alapréteg: szorosan összefüggő gesztusok és szövegek ... 71
Átmeneti réteg ... 74
Tagoló vagy „időkitöltő" tételek ... 76
Cselekményt kísérő, de nem kimondottan dedikációs tételek ... 78
Összegzés ... 83

A DEDIKÁCIÓS ORDÓ MAGYAR VÁLTOZATAINAK ÁTTEKINTÉSE ... 85

Bevezető rítusok ... 85
Körüljárás ... 86
Belépés és a görög–latin ábécé fölírása ... 87
A Szent Gergely-víz elkészítése és hintése ... 88
Fölszentelő imák ... 91
Tömjénezés és az oltár szent olajokkal való megkenése ... 91
A falak megkenése ... 93
Oltárszentelés ... 94
Az oltárfölszerelések megáldása ... 95
Az ereklyék átvitele ... 96
Az ereklyék bevitele a templomba és beépítése az oltárba ... 97
Az oltár beöltöztetése ... 98
Összefoglalás ... 99

A KOTTÁZOTT TÉTELEK ZENEI ELEMZÉSE ... 103

Változatosabb tételek ... 104
Negyedik tónusú antifónák ... 110
Egységesebb képet mutató tételek ... 116
A zenei vizsgálat összegzése ... 123

ÖSSZEGZÉS ... 127

10.18132/LFZE.2014.16

Rövidítések jegyzéke

Accl.	akklamáció
Adv	*Adventus Domini* (ádvent, úrjövet)
Ant.	antifóna
Ap	*Apocalypsis* (Jelenések könyve)
Asc	*Ascensio Domini* (Mennybemenetel)
Chr	*Chronicæ* (Krónikák könyve)
Ded.	dedikáció
Dne/Dns	*Domine/Dominus*
Ds	*Deus*
Ex.	*exorcismus*
Exh.	*exhortatio*
F.	formula
f	*folio*
Gr.	graduále
Gn	*Genesis* (Teremtés könyve)
HBS	Henry Bradshaw Society (liturgikus forráskiadás-sorozat)
Hy.	himnusz
Is	*Isaias* (Izajás könyve)
L	*Lucas* (Lukács evangéliuma)
Lit.	litánia
n-	*noster/nostr-*
Nat	*Nativitas Domini* (karácsony)
ops	*omnipotens*
Or.	oráció (könyörgés)
P	*Pater*
Pasc	*Pascha* (húsvét)
Pent	*Pentecostes* (pünkösd)
Ps	*Psalterium* (Zsoltárok könyve)
Ps.	zsoltár
qs	*quæsumus*
r	rektó (kitevőben)
R.	responzum/responzórium
Rb.	*rubrica*
Rg	*Regum* (Királyok könyve)
s-	*sanctus/sanct-*
s. a.	*sine anno* („év nélkül”)
sp-	*spirit**us/spirit-***
Tit.	*titulus*
Uo.	ugyanott (hivatkozásban)
Uő	ugyanő (hivatkozásban)
v	verzó (kitevőben)
V.	verzus/verzikulus
VD	*Vere dignum* (utána prex incipitje)

10.18132/LFZE.2014.16

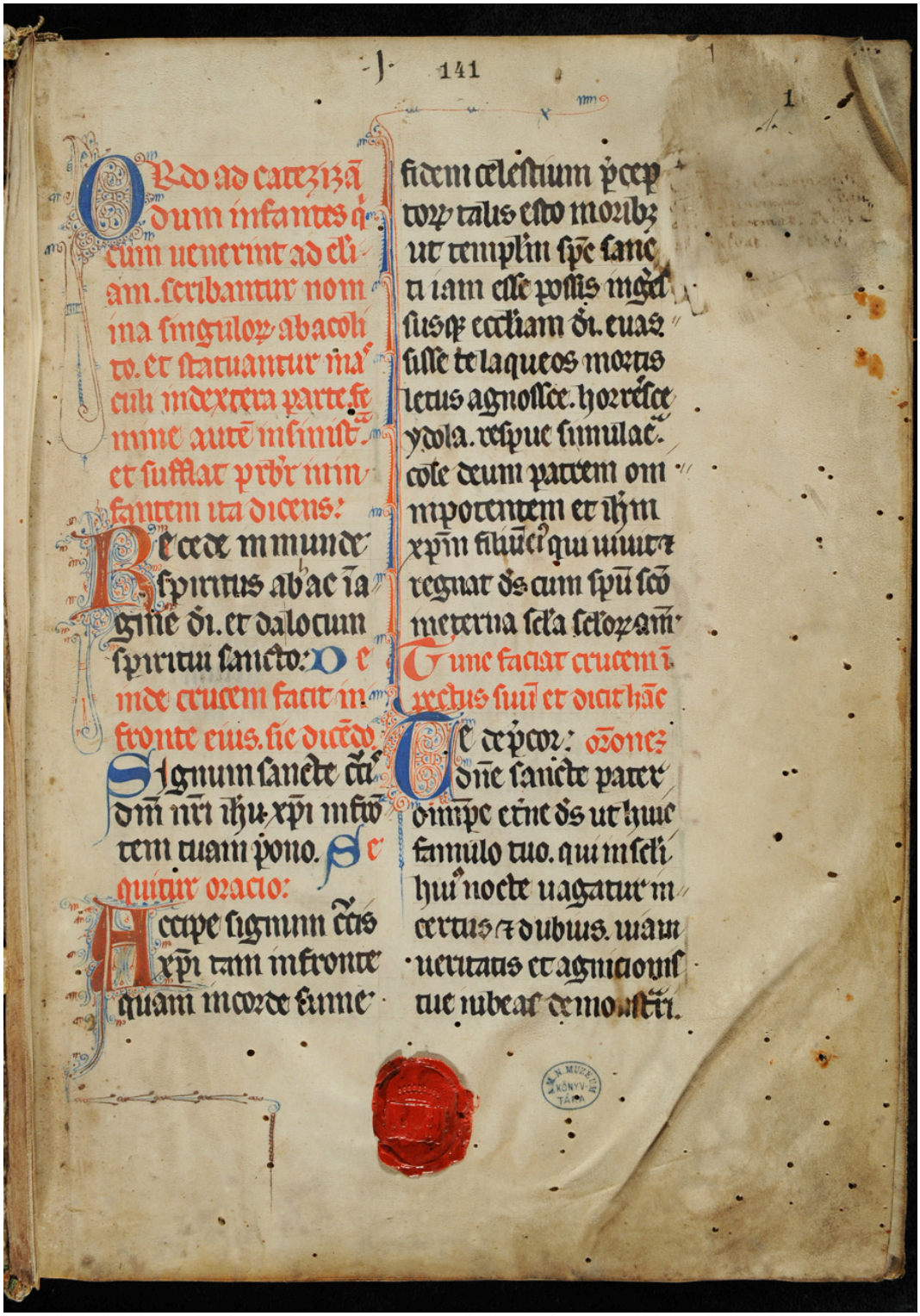

VP 1r — A kódex eleje a keresztelési ordó kezdetével

10.18132/LFZE.2014.16

Forrásjelölések feloldása

A rövid hivatkozások a forrás bevett elnevezésére vagy származási helyére utalnak, a római szám pedig a keletkezés évszázadára. Utánuk konkrét kéziratok esetében a lelőhelyet és a jelzetet adjuk meg, több kéziratban ránk maradt források esetén a szakirodalomban közkeletű megnevezést. A teljes leírást a forráskiadások adataival együtt lásd a „Bibliográfia" fejezetben, ahol visszautalunk a rövid hivatkozásra is.

Anderson XI	London, B. L., Ms. Add. 57337
Apam. & Konst. XIII	(1) London, B. L., Ms. Add. 57528
	(2) Párizs, B. M., Ms. 536 (746)
Baturich IX	Bécs, Ö. N., Ms., ser. nov. 2762
BenStrig XI	Zágráb, M. K., MR 89
Akvitánia IX	(1) Albi, B. m., Ms. 20 (34) | (2) Leiden, B. d. R., Ms. B. P. L. 111:2
	(3) Párizs, BnF, Lat. 1217
Cambrai XIII	Cambrai, M. m., Ms. 223 (213)
	Lyon, B. m., Ms. 570 (485 bis)
Claudius 1 X/XI	London, B. L., Ms. Cotton Claudius A. III
Dunstan X	Párizs, BnF, Lat. 943
Egbert X	Párizs, BnF, Lat. 10575 (Suppl. lat. 1382)
Itália XIII	Nápoly, B. N., Ms. VI. G. 22 (VII. F. 24)
Klostern XII	Klosterneuburg, S., Ms. Cl. 622
Klostern XIII	Klosterneuburg, S., Ms. Cl. 1020
Krakkó XI	Krakkó, B. J., Ms. 2057
Krakkó XV	Krakkó, B. K. Ms. 11 (28)
Lanalet XI	Rouen, B. m., Ms. 368
Langres XI	Dijon, B. m., Ms. 122 (Cît. 89)
Lisieux XIII	Párizs, BnF, N. acq. lat. 3183
Litomyšl XIV	Prága, K. k. p. n. Str., DG I 19
Messina XIII	Madrid, B. n., Ms. 678
Oleśnickiego XV	Krakkó, B. K. Ms. 12
OR	*Ordo Romanus / Ordines Romani*
PR	*Pontificale Romanum*
PR XII	XII. századi *Pontificale Romanum*
Prága XIII	Prága, U. k., Ms. 722
PRC	a római Kúria XIII. századi pontifikáléja
PRG	*Pontificale Romano-Germanicum*
PGD	Durandus pontifikáléja
PZ	*Pontificale Zagrebiense* (Zágrábi pontifikále)
Reims X	Reims, B. m., Ms. 340
SacrGel VII/VII	„ős-*Gelasianum*"
SacrGellon VIII	„frank *Gelasianum*"
Sens IX	Szentpétervár, P. B., Ms. Q. v. I, no. 35
Sens XII	Párizs, BnF, Lat. 934
Toledo XIII	Toledo, A. y B. C., Ms. 39–12
Troia XIV	Nápoly, B. N., Ms. VI. G. 24
Vic XI	Vich (Vic; Esp.), M. y B. e., Ms. 103 (Inv. 7525)
VitézJ XV	Róma (Vatikánváros), B. A. V., Ms. Ottobon. Lat. 501
VP	Budapest, OSzK Clmæ 317 (Veszprémi pontifikále)

10.18132/LFZE.2014.16

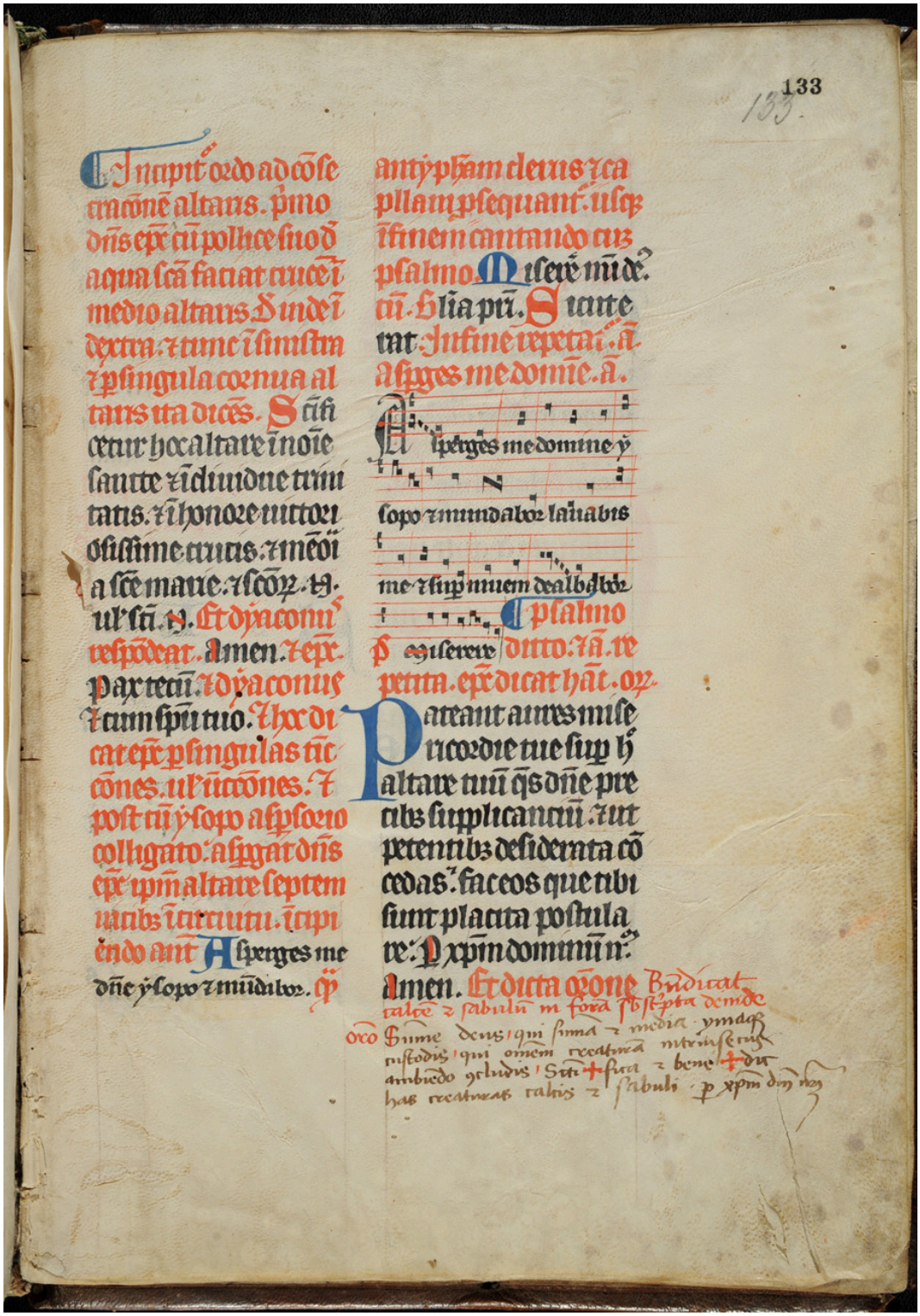

VP 133r — A második, eltérő írású és rítusú oltárszentelés a kódex végéről

10.18132/LFZE.2014.16

A Veszprémi (?) pontifikále kutatásának története

A középkori Magyarországról nem maradt fönn sok liturgikus könyv, így egy-egy forrás nagyobb szakmai érdeklődésre tarthat számot, mint Európa más tájain, amelyeket nem sújtott a török hódítás. A „veszprémi" néven ismert pontifikáléval (OSzK Clmæ 317) több magyar kutató is foglalkozott érdemben, többek között Bartoniek Emma, Szigeti Kilián, Radó Polikárp és Szendrei Janka. Látni fogjuk azonban, hogy igazán részletes elemzést a könyvvel kapcsolatban egyikük sem végzett. Kutatási eredményeiket az alábbiakban ismertetjük.

A kódex leírása, alapvető jellemzői

Az Országos Széchényi Könyvtár 317. számú középkori kézirata 325 mm magas, 228 mm széles, lapjainak anyaga pergamen. Barna bőr kötésű, elöl és hátul két fatáblával erősítve. 141 fólióból áll, ezek mérete 320 × 224 mm. A szöveg két hasábban van írva, köztük 9 mm rés, a beírt rész (tükör) 220 mm magas és 140 mm széles, a be nem írt bal szél 32, a jobb 60, a felső 68, az alsó pedig 31 mm. (A méréseket a 37. lapon végeztük.) A 132. fólióig eredeti lapszámozást találunk, ezt követi kilenc számozatlan lap.

A 96^{v} oldalon csak a bal hasáb van beírva, ennek is üres az utolsó 5 sora. A 97–98. lapokon szöveg és kotta egy hasábban van írva, a 98^{v} alsó fele üres. A 107–110. fóliókon a hangjegyek hiányoznak, üres kottavonalakat látunk. A 118. lap jobb és alsó széle, illetve a 119. jobb széle le van vágva, a 124^{r}-n csak a bal hasáb van beírva, az sem végig, a jobb hasáb és az alsó margó egy része le van vágva, a 124^{v} üres. A 132 alsó része lépcsőzetesen le van vágva, a 132^{r}-n csak a bal hasáb van beírva. Az 1. fólió előtt négy, a 132. után két lap ki van vágva.

A 132^{v}-n az addig egységes íráskép kissé megváltozik, egy hasábnyi kurzív szöveget látunk. Utána, a 133–140. lapig egy teljesen új, az előzőtől nagyban eltérő kézírással írt rész következik, a 140^{v}-n, a 141^{v}-n és a hátsó kötéstábla belsején pedig ismét egy kurzívan írt szöveg olvasható. Az egész kódexen végigfut egy utólagos javítás-jegyzetelés, kisebb betűkkel, kurzív írással.

Az első kötéstábla belsején található egy rövid bejegyzés 1686-ból, az első lapon pedig egy címer vörös viaszpecsétben. A hátsó kötéstáblára írt szövegben 1470-es dátum szerepel. A 141^{v}-n eredeti tartalomjegyzék olvasható, és egy rövid bejegyzés ugyancsak 1686-ból.

A kódexben képek nem találhatók, ám a kezdőbetűk mindenhol gazdagon díszítettek, színesek. A dallamokat a szkriptor négyvonalas rendszerbe jegyezte le, a neumák színe fekete, a vonalaké vörös.[1]

[1] A kodikológiai adatok forrása a személyes felmérés mellett: Bartoniek Emma: „Az Országos Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről", *Magyar Könyvszemle* XXX (1923) 200–204 — közelebbről: 203–204. Epa.oszk.hu/00000/00021/00373/pdf/200-204.pdf. (Az internetes hivatkozások itt és a továbbiakban 2013. július végi állapotot tükröznek.) A hivatkozásokat a továbbiakban első előfor-

10.18132/LFZE.2014.16

A kódex szövegírása

A könyvben található írástípusokkal Bartoniek Emma foglalkozott. A következőkben az ő megállapításait foglalom össze. A kódex első része, az első fóliótól a 132^{r}-ig egységes, gótikus textuális betűkkel van írva. A 133. laptól ugyanilyen típusú, ám valamivel vastagabb betűk találhatók, ezek egyértelműen egy másik, későbbi kéztől származnak. A könyv egészében találhatók széljegyzetek és kiegészítések, amelyek nagyobb része egyazon kéztől való, a XV. század második feléből, magyarországi kurzív írással. Ugyanez a kéz írta az utolsó lapon található kéthasábnyi temetőszentelést (oklevélírással), a 141^{r}-n a tartalomjegyzéket és a hátsó kötéstáblára ragasztott oklevélmásolatokat, sőt, talán a 132^{v}-n olvasható templomszentelési áldásszövegeket is, XV. századi oklevélírással. A széljegyzetek másik —kisebb— csoportja kb. húsz különböző kéztől származik. Ezek egymáshoz közel állnak, de az előbb említettől határozottan eltérnek, részben oklevélírást, részben a kódex „misszále-írásának" (tehát a textuális főszövegnek) kicsinyített formáját használják. A 134. lap utáni széljegyzetek írásképét Bartoniek a 132^{v} egyetlen hasábjával azonosítja, mindkettőt közel állónak látja az oklevélmásolatokéhoz.[2]

Körmendy Kinga állítása szerint: „Beírások paleográfiai vizsgálata alapján a bejegyző az esztergomi káptalannak az a tagja volt, aki az esztergomi kapituláre (OSzK Cod. Lat. 408) kalendáriumába (3^{r}–4^{v}) az 1457–1472 között elhunyt érsekek és kanonokok halálozási dátumát és Turoni Mihály adományát a Szt. Margit oltár számára bejegyezte."[3]

A szöveg alaposabb tanulmányozása közben igen hamar szembetűnik, hogy a fő rész szkriptora nem tudott jól latinul: számtalan alapvető helyesírási hibát, oda nem illő szót, értelmetlen mondatot találunk, amelyeknek a széljegyzetek írója csak egy részét javította. Érdekes, hogy a szakirodalom ezt mindeddig figyelmen kívül hagyta.

A könyv tartalma

Amint azt már Fraknói Vilmos megállapítja, a kódex nem kizárólag püspöki szertartásokat tartalmaz.[4] Ennek magyarázata a pontifikále műfajának történetében keresendő, így alább, a megfelelő fejezetben részletesen kifejtem. Szintén Fraknói a könyvet ferences kódexnek tekinti a 99. lapon található címfelirat alapján:[5] *Ordo Minorum Fra-*

---

dulás esetén teljes könyvészeti leírással közlöm, a másodiktól a szerző családnevével és a cím rövidítésével. A teljes leírás megtalálható a „Bibliográfia" alfejezetben, a dolgozat végén.

[2] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről…* 201–202.

[3] KÖRMENDY Kinga: „Kódexek, könyvek Esztergomban 1543 előtt", in HORVÁTH István (szerk.): *„Lux Pannoniae" Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 2000. június 15–17.* Balassa Bálint Múzeum, Esztergom 2001. 112–113. Az ehhez kapcsolódó következtetések alább, az „Eredet" című szakaszban olvashatók.

[4] FRAKNÓI Vilmos: „Két magyarországi pontificale a XIV. századból", *Magyar Könyvszemle* IV (1879) 83–88. Közelebbről: 84. Epa.hu/00000/00021/00058/pdf/MK_083-088.pdf.

[5] FRAKNÓI: *Két magyarországi pontificale…* 85.

10.18132/LFZE.2014.16

trum secundum consuetudinem Romanæ ecclesiæ…, ezt azonban Szigeti cáfolja a következő érvekkel: (1) A ferencesek mindig is a római (egészen pontosan: a római kuriális) liturgikus rendet követték, sőt III. Miklós pápa (1277–1280) bizonyos római liturgikus könyvek helyett ferences források használatát rendelte el. (2) A beteglátogatás és a temetés szertartásának korábban nem volt a római kúria által központilag elrendelt formája, így abból is egyre inkább a ferences változat terjedt el.[6] (3) Fraknói harmadik, a kódex tartalmát érintő állításának, amely szerint nem tartalmaz sajátosan magyar részleteket, s még a koronázási rítus is megegyezik a római szerkönyvekben foglaltakkal, Bartoniek Emma gondolatmenete mond ellent. Szerinte ugyanis —aki a koronázási szertartások avatott ismerője[7]— e könyvben a „német formula" szerinti[8] koronázás található, amelyet a XV. században Magyarországon használtak, sőt kimondottan nemzetinek tekintettek. Egyéb magyar jellegzetességekre (például a litániákban előforduló magyar szentekre) több kutató is felfigyelt.

Szigeti a következő jellegzetességeket emeli ki a kódex tartalmát tekintve: (1) Itt találhatjuk meg a király és királyné koronázásának első ismert magyarországi lejegyzését, (2) olvashatjuk a püspökszentelés szertartását, illetve (3) a „gyermekek hitoktatásának pedagógiáját"(sic!).[9] (4) A Pray-kódex ismert magyar nyelvű szövegeit leszámítva itt találunk először utalást a népnyelv használatára, a 8. (helyesen: 58.) fólió *Confiteor*-ja előtt, sőt a rubrika megengedi a feloldozás anyanyelven való elmondását is. Ugyanő a kódexet két liturgikus könyv, egy pontifikále és egy benedikcionále egybekötésének tekinti. E kérdéssel részletesen foglalkozom a műfaj történetéről szóló fejezetben.[10]

Radó Polikárp már 1941-es katalógusában megállapítja, hogy a könyv nem követi a keletkezése korában már elterjedt, s nem sokkal később normaadóvá vált Durandus-féle pontifikále liturgikus rendjét, s azt állítja, hogy a *præparatio ad missam* rész megegyezik az esztergomi nyomtatott misszálék szövegével.[11] Átdolgozott, 1972-es művében[12] részletesen összeveti a kézirat liturgikus rendjét más forrásokkal, így a misére való készület szövegeit az 1484-es nyomtatott esztergomi misszáléval.[13] Az egyezés azonban korántsem tökéletes: egyes tételek sorrendje vagy előfordulása különböző a két

[6] SZIGETI Kilián: „Mesko veszprémi püspök Pontificaléja", *Magyar Könyvszemle* LXXXVIII (1972) 5–14 — közelebbről: 8. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00284/pdf/MKSZ_EPA00021_1972_88_01-02_005-014.pdf

[7] Vö.: BARTONIEK Emma: *A magyar királykoronázások története*. Akadémiai, Budapest 1987.

[8] A koronázási ordó azonos a Német-római pontifikále megfelelő szakaszával, amint ez alább, a „Témamegjelölés és munkamódszer" c. fejezetben is olvasható.

[9] Szigeti valószínűleg a keresztelés előtti skrutínium *Ordo ad catechizandum infantes* címfeliratát értette félre.

[10] SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja*… 5.

[11] RADÓ Polikárp: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariæ*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1941. No. 76.

[12] RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariæ et limitropharum regionum*. Akadémiai, Budapest 1973. 446–458. No. 143.

[13] Ennek azóta megjelent kritikai kiadása: DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484.* Argumentum, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica 1.)

10.18132/LFZE.2014.16

könyvben, ami a középkori miseordók változékonyságát mérlegelve elég ahhoz, hogy állítását ne találjam helytállónak.

Szendrei Janka szerint a kódex elrendezése, szertartásrendje a korához képest számos régies és egyedi vonással bír, ezekre a vonásokra azonban nem tér ki részletesen, minden bizonnyal Radó fenti megállapításaira utal. Saját észrevétele viszont, hogy a kódex templomszentelési szertartása rokonságot mutat a XI. századi esztergomi benedikcionáléval.[14]

Körmendy Kinga nehezményezi, miszerint a szakirodalom nem vette figyelembe (bár Szendrei megemlítette), hogy a forrás nem egységes liturgikus rendű, ugyanis a kvadrát notációjú függelék kuriális rítusú.[15] Saját kutatásaim eleddig ezt a párhuzamot nem igazolják: sem a tridenti pontifikále, sem a korábbi római pontifikálék oltárszentelési szertartása nem azonos a kérdéses szakasszal.

A tartalom szempontjából érdekesnek találom azt is, hogy a királykoronázás szertartásával gyakorlatilag lezárul a szigorúan püspöki hatáskörbe tartozó ordók sorozata, az utána következő ordók éppen azok, amelyek a később megszülető rituále műfajának anyagába kerültek át. Bár az írás nem változik meg, az új szakasz kezdete éppen ívhatárra esik, ezért érdemesnek látszik a főrészt is két nagy egységként tekinteni. (Szendrei Janka a notáció vizsgálatának egy mondatában tulajdonképpen utal erre, ahol a *Quam dilecta* szekvencia helyét a „könyv eredetileg utolsó lapjaiként" említi.)[16]

Jól látszik tehát, hogy tartalmi szempontból különleges forrással van dolgunk, liturgikus rendjének föltérképezése a jelen kutatás számára kínálkozó feladat.

A kódex ismert és feltételezett sorsa

1869-ben Telgárti Lipót a Nádasdy család betléri birtoka könyvtárának „régi" könyvei között ismerteti a kéziratot, valamint az első és az utolsó előtti lapok bejegyzései alapján megállapítja, hogy 1686-ban Szürtey Ferenc Budáról a kassai minorita konventbe vitte.[17] Fraknói Vilmos 1879-ben az Országos Széchényi Könyvtár első pontifikáléjaként mutatja be, amelyet akkor Ehrenfeld Adolf figyelmeztetésére egy bécsi antikváriustól vásárolt meg a budapesti gyűjtemény. A hátsó kötéstáblára beragasztott oklevélről megállapítja, hogy az egy 1470. január 9-én kelt búcsúengedély két római bíborostól a kövesdi plébánia számára, az engedélyt alább Turoni Mihály milkói püspök is megerősíti. Ennek alapján a könyv a XV. század második felében egy magyarországi egyház tulajdonát képezte.[18]

[14] SZENDREI Janka: „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás", in V. FODOR Zsuzsa: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 33. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.)

[15] KÖRMENDY: *Kódexek, könyvek Esztergomban*… 112–113.

[16] SZENDREI: *A Veszprémi Pontificale*… 31.

[17] TELGÁRTI Lipót: „Régi könyvek", *Magyar Sion* VII (1869) 818–819.

[18] FRAKNÓI: *Két magyarországi pontificale*… 84–85.

10.18132/LFZE.2014.16

Bartoniek Emma szerint már 1541 előtt Budára került, Esztergomból vihették más könyvekkel együtt a török elől a királyi könyvtárba.[19] Szigeti Kilián kutatásának kiindulópontja, hogy a kódex Veszprémből származik. Ennek megfelelően úgy véli, hogy Szürtey, aki Barkóczi Ferenc tábori lelkész káplánjaként részt vett Budavár ostromában, a kódexet az óbudai társaskáptalan könyvtárában találhatta, mivel az a mindenkori magyar királyné birtokaihoz tartozott, ahogy Veszprém is. Másik lehetséges őrzési helyként a budai ferences rendházat jelöli meg, amely a királyi palota szomszédságában rangos személyek, püspökök találkozási helye volt a török időkben; minden bizonnyal megfordult itt a veszprémi püspök is, a hely ordináriusa. Kassán mintegy száz évig őrizték a ferences rendházban, amelyet aztán II. József 1787-ben —a rend feloszlatásával— bezáratott, így kerülhetett a könyv a Nádasdy család könyvtárába.[20] Az első lapon található kettős címer férfi oldala a Nádasdyaké, a nőit azonban nem sikerült biztosan beazonosítani. Bartoniek felvetése szerint talán Trautt Amáliáé, az 1801-ben született Nádasdy Ferenc feleségéé.[21] Ebben az esetben nem valószínű, hogy a könyv már 1787-ben a grófi családé lett volna.

Eredet

A könyv keletkezési idejét az írás jellege alapján a kutatók egységesen a XIV. századra teszik. A keletkezési hely azonban korántsem ilyen egyértelmű.

Fraknói Vilmos mindössze annyit állapít meg, hogy a XV. században a kódex egy magyarországi egyház tulajdonában volt, erre utal a hátsó kötéstáblán olvasható búcsúengedély és megerősítése.[22] Bartoniek ugyanezekről a bejegyzésekről azt állítja, hogy csupán árengaminták, amelyeket azonban valódi oklevelekről másolhattak. Mivel a búcsúengedély részben esztergomi eredetű, arra következtet, hogy aki beírta ezeket a mintákat, az esztergomi érseki kancelláriában működhetett. Ugyanettől a kéztől származnak az első rész széljegyzetei és a tartalomjegyzék is, aminek alapján valószínűsíti, hogy a könyvet Esztergomban használták. Ezt támasztja alá szerinte az is, hogy szerepel benne a királykoronázás szertartása, amely Magyarországon az esztergomi érsek privilégiuma volt, valamint hogy egy helyen a *pontifex* ('püspök') szó át van javítva *archiepiscopus*-ra ('érsek'). A litániák mindenképpen igazolják a kódex magyar eredetét, ugyanis a felsorolásban szerepelnek első árpádházi szentjeink: István, Imre és László.[23] Szintén Bartoniek 1940-ben már *Pontificale Strigoniense*-ként nevezi meg a könyvet, tulajdonosául az esztergomi érseket jelöli meg, és még két magyar szentet megnevez, akik megtalálhatók a litániákban: Gellértet és Erzsébetet.[24] Egy évvel utána

[19] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről*… 203.
[20] SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja*… 5–14.
[21] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről*… 203.
[22] FRAKNÓI: *Két magyarországi pontificale*… 85.
[23] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről*… 202.
[24] BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii ævi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1940. 275–277.

10.18132/LFZE.2014.16

Radó Polikárp pedig már azt írja jegyzékében, hogy az esztergomi érsekek számára állíttatott össze *(in usum archiepiscoporum Strigoniensium concinnatus)*.[25]

Szigeti Kilián a kódex eredetét kutatva egészen új úton indult el. A püspökszentelés szertartásának leírásában észrevett egy szakaszt (21^{v}–22^{r}), amelyben a veszprémi klérus és nép kéri az esztergomi érseket mint az illetékes egyháztartomány fejét, hogy szentelje püspökké azt az áldozópapot, akit ők maguk közül erre kiválasztottak. Ennek alapján Szigeti megállapítja, hogy a possessor esztergomi vagy veszprémi lehet. A veszprémi egyház első személyben beszél, szerinte már ez is az utóbbi lehetőséget valószínűsíti. Még inkább, hogy a *Vespremiensis* szó a főszövegben szerepel, pedig az érsek nem csak ott szentelt püspököt, a veszprémi püspököt viszont mindig az esztergomi érsek szentelte. Ha a könyv esztergomi lenne, inkább kihagyták volna a város nevét, ha viszont veszprémi, indokolt a főszövegben való említése mind Veszprémnek, mind Esztergomnak. Ezen kívül a rubrikák világosan megkülönböztetnek püspököt, érseket és metropolitát. Ha az érseknek készült volna, szerinte minden ilyen helyen *archiepiscopus* állna.

A litániákban nem szerepel Adalbert, aki az esztergomi egyházmegye védőszentje, viszont említve van Mihály és György, Veszprém patrónusai, Gellért, aki a veszprémi egyházmegye területén élt és halt meg, valamint Szent Afra, Ágnes, Ilona, Erzsébet, Katalin, Mária Magdolna, Margit, Miklós, István, Imre, Márton és László, akiknek mind kimutatható valamilyen tisztelete a középkori Veszprémben. Ugyanígy a benedikcionále szanktorále-részében előkerülő János evangelistának, Keresztelő Jánosnak, Péternek és Pálnak, Mihálynak, Mártonnak, Györgynek, mindenszenteknek, illetve a Szent Keresztnek is különleges kultusza volt a városban. István vértanú és Szent Lőrinc esetében, bár szerepelnek a könyvben, Veszprémmel való kapcsolatot Szigeti nem tudott kimutatni. De mindezt már elég indoknak tekinti ahhoz, hogy további kutatásához a veszprémi eredetet vegye kiindulópontnak.[26]

A veszprémi káptalani levéltárban fönnmaradt egy inventárium 1429–1437 közöttről, mely a székesegyház kincseit veszi sorra. Szerepel benne négy pontifikále leírása. Szigeti ebből háromról kimutatja, hogy nem lehet azonos a szóban forgó kódexszel, ezért a fennmaradó negyedik leírást —talán kissé merészen— alkalmazza a vizsgált könyvre. A leírás a következőképpen fogalmaz: *Unus liber cum grossissimis litteris, continens in se certas missas sollemnes et omnes benedictiones episcopales, quem fecit scribere dominus Mesko episcopus, habens tecturam de subtili tela, desuperque crucem sutam cum serico.*[27]

A püspöki áldások valóban megtalálhatók a Clmæ 317 jelzetű kódexben, betűi azonban a műfajon belül átlagos méretűek, és elsősorban nem ünnepélyes miséket tar-

[25] RADÓ: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum*… No. 76.

[26] SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja*… 6–8.

[27] FEJÉRPATAKY László: „A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében", *Magyar Könyvszemle* X (1885) 137–151. Saját fordításomban: „Egy igen nagy betűkkel írott könyv, amely bizonyos ünnepélyes miséket és minden püspöki áldást tartalmaz, és amelyet Mesko püspök úr írattatott; finom szövetből van a fedele, rajta selyemből szőtt kereszt."

10.18132/LFZE.2014.16

talmaz (habár létezett ilyen pontifikále-típus). Véleményem szerint tehát ez a pontos azonosítás nem áll elég szilárd alapokon. Sőt, a veszprémi klérus említése sem bizonyíték: a középkorban gyakran találkozunk azzal, hogy példaként egy konkrét nevet írnak a szövegbe, és nem a szintén gyakran használt N-t, amely a *nomen* szó rövidítése.

A beragasztott oklevelek esztergomi vonatkozását Szigeti nem tartja az eredetet meghatározó ténynek, hiszen ezek egyfelől csak a XV. században kerültek bele, másfelől csak másolatok, tehát akár Veszprémben is szolgálhattak mintául más okiratokhoz. Egyetért viszont Bartoniekkel abban, hogy a könyv már 1541 előtt Budára kerülhetett, mivel a középkor folyamán Buda a veszprémi egyházmegyéhez tartozott.[28]

Radó Polikárp állásfoglalása az eredet tekintetében nem egyértelmű. A veszprémi klérus említése, amelyről már szó esett, valamint az általa észrevett templomszentelési könyörgés a 65. fólión, ahol az eredeti kikapart szavak fölé utólag be van írva Mihály, a veszprémi patrónus, szerinte a veszprémi eredetet támasztják alá. A kikapart szöveget hivatkozás nélkül a következőképpen adja meg: *Hic nominat episcopus sanctum, cuius nomine ecclesia consecratur*. Ám még ha valóban ez volt is az eredeti szöveg, nem derül ki több belőle, mint hogy ebből a könyvből végezték el valaha egy Mihály titulusú templom szentelését. A *præparatio ad missam* rész általa vélt egyezése —amelyet fent említettünk— viszont azt igazolja szerinte, hogy a kódex az esztergomi egyházmegye részére állíttatott össze.[29]

Bartoniek szerint a koronázási szertartás rítusa, a „német formula" is az esztergomi vonatkozást erősíti. Az ő kutatásai után jó néhány évtizeddel jelent meg a Németrómai pontifikále kritikai kiadása, amelyben megtalálható ugyanez az ordó, s ebből nyílvánvaló, hogy széles körben ismerték Európában, tehát nem igazol pontos keletkezési, illetve használati helyet.[30]

Rozsondai Marianne könyvészeti vizsgálatai kimutatták: a kódexet 1470 körül újra- vagy egybekötötték.[31] Körmendy Kinga megállapítja: mivel a búcsúengedély és a két oklevélrészlet, amelyek Turoni Mihály esztergomi kanonoktól és milkói püspöktől származnak, ebben az évben kerültek a kötéstáblára, a kötés is Esztergomban történhetett, így megerősíti Bartoniek feltevését a XV. századi esztergomi használatról.

Összegezve tehát: abban a kérdésben, hogy a könyv hol és kinek a részére készült, nincs egyetértés a kutatók között. Amíg nem sikerül pontosan meghatározni a keletkezés helyét, jobb híján megmaradunk a Szigeti nyomán elterjedt *Veszprémi pontifikále* megjelölésnél (a továbbiakban: VP). A könyv XV. századi esztergomi használatát viszont senki sem kérdőjelezte meg, sőt, több szempontból sikerült alátámasztani.

[28] SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja…* 11–13. Érdemes viszont megjegyezni, hogy Buda plébániái exempt jogállásúak voltak, közvetlenül az esztergomi érseknek alávetve. Szigeti Veszprém iránti rokonszenvét némiképp magyarázza, hogy ő maga pannonhalmi bencés volt.

[29] RADÓ: *Libri liturgici manuscripti…* No. 143. 447.

[30] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről…* 202.

[31] ROZSONDAI Marianne: „Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések", in TAKÁCS Imre — MIKÓ Árpád (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1054*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994. 451–456 — közelebbről: 452.

10.18132/LFZE.2014.16

Notáció

Bartoniek Emma az első, aki említi a kódexben található hangjelzést, mégpedig a függelékes részben lévő „choralis" hangjegyeket.[32] Ugyanő 1940-ben megállapítja, hogy a *Quam dilecta* tételhez neumás kotta társul.[33] Radó Polikárp még néhány soros leírásában is fontosnak tartja megjegyezni, hogy a könyv hangjelzett.[34] Szigeti a hangjelzés típusát *magyar notáció*-nak nevezi, és közli, hogy ez általánosan használatban volt a XIV. században —az új stílus ekkoriban a gót hangjegyírás volt—, valamint hogy a kvadrátnotációnak az a kezdetleges formája, amely a függelékes részben található, szintén a XIV. század első felére utal.[35]

A kódexszel mint zenetörténeti forrással elsőként Szendrei Janka foglalkozott érdemben. A kottaképek alapján ő négy különböző kezet különít el. (1) Az első notátor, aki a kódex készítésekor dolgozott, a fő rész kétkolumnás oldalain látható piros négyvonalas rendszerbe írta a hangjegyeket, tőle származik a legtöbb kotta. (2–3) A második és harmadik kéz egy-egy használóé, az egyiktől egy erősen kurzív lapalji jegyzet származik (Szendrei itt minden bizonnyal a 41^{r}-n található *Tollite portas* tételre gondol), a másiktól az eredeti korpusz utolsó lapjain (97–98.) található szekvencia, félkurzív írással. Ez a három kéz azonos típusú notációt használ, az első kettő közel egykorú, a harmadik valamivel későbbi, de még XIV. századi. A 133. fóliótól kezdődő, utólag hozzákötött íven más rendszerű hangjelzést találunk, külföldről átvett ún. kvadrátnotációt.[36]

A VP főrészének hangjelzése első látásra is eltér a megszokott magyarországi kottaképektől: a tágas vonalközök és a kis kottafejek vékony ligatúrákkal való összekapcsolása sem jellemző a hazai forrásokra, de az általános közép-európai kottaírásokra sem. Megtaláljuk viszont e jellemzőket az itáliai iskoláknál, ahogy a VP kottáiban talán elsőként szemünkbe ötlő egészsoros elválasztóvonalakat is, melyek a szóhatárok jelzésére szolgálnak. Szintén olasz mintákra enged következtetni, és a gotizáló tendenciák fő áramlatába nem illeszkedő vonás, hogy a hangokat összekötő vonalak gyakran nem folyamatosak, a hangsúly sokkal inkább a kottafejeken van, a notáció tulajdonképpen kötött pontok sorozata. A beneventán kottaíráshoz hasonlóan az írásirány nem csak lefelé, hanem fölfelé is szinte függőleges. Az olaszos hatás forrását Szendrei szerint a XII–XIII. századi észak-olasz kötött pontos *(point-lies)* notációs központok körül kell keresnünk. Fontos azonban megjegyezni, hogy csak azonos elvekről van szó, a teljes kottakép korántsem egyezik az ottaniakkal, a neumák szerkezete egyértelműen a Szigeti által is említett magyar notációt tükrözi.[37]

A XIII. század folyamán erőteljes külföldi, elsősorban metzi-gót hatások érték a magyar notációt. Ennek a változásnak a maradandó nyomait a következőkben foglalhatjuk össze. A karcolt vonalak helyett piros tintával húzottakat kezdtek használni; a

[32] BARTONIEK: *Az OSzK 317. sz. középkori kódexéről*… 200–204.
[33] BARTONIEK: *Codices Latini medii ævi*… 275–277.
[34] RADÓ: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum*… No. 76.
[35] SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja*… 10–11.
[36] SZENDREI: *A Veszprémi Pontificale*… 26–27.
[37] SZENDREI: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*… 57.

10.18132/LFZE.2014.16

szillabikus alapegység kizárólagosan a *tractulus* lett, s a *virga* kiiktatásával a *climacus* is megváltozott: kettős indítást kapott; a *clivis*-nek kizárólagos formája pedig a derékszögű változat lett. A jelrendszer emellett egységesedett és egyértelműbbé vált. Egy neumának ekkor általában már csak egy formáját használták.[38]

Az olaszos kottakép mellett a VP sajátossága, hogy a fent leírt változások nem mutatkoznak meg benne, s ugyanígy érintetlen marad a kor kalligrafizáló folyamataitól is — tulajdonképpen tehát a hangjelzésnek egy korábbi stádiumát képviseli. Az archaizáló jelleg a formaváltozatokban gazdag jelölésben mutatkozik meg leginkább: kétféle *clivis*-t és *porrectus*-t használ, illetve különféle *liquescens*-jelöléseket alkalmaz, többek között a más forrásainkban ekkor már nem szereplő *epiphonus*-t. A vonalrendszer azonban korszerű, hazai: négy piros vonal, kvintenként kulccsal, *custos* nélkül.

A feltételezhető veszprémi iskola, amely ezt a hangjelzést kidolgozta és használta, a XIII. században virágozhatott, majd a XIV. század során végbemenő hazai egységesedési folyamat során kihalt.

A 97^{v}–98^{r}-n található *Quam dilecta* szekvencia utólagos hozzátoldás, de még szintén a XIV. századból. Minden bizonnyal ugyanazon iskola terméke, erre utal az elválasztóvonalak használata. Magas színvonalú, lényegében kurzív írás, amely tulajdonképpen maga is a főszövegben használatos notáció eltűnésének tanúja.[39]

Kottás tételek

A kézirat Szendrei Janka szerint zenei hagyományunk fővonalát képviseli, zenei anyaga pedig hiánypótló, mert benne más forrásokban meg nem található tételek szerepelnek.[40] A kottázott anyagon belül négy réteget különít el. (1) Az első csoportba azokat a darabokat sorolja, amelyek más könyvtípusokban is ugyanilyen elrendezésben jelennek meg: ezek a temetési szertartás és a templomszentelési mise énekei. (2) A pontifikálék tipikus zenei anyaga a zsolozsmából származik. Sajátos arculatát a tételek új elrendezése adja, az antifónák és responzóriumok szabadabb rendje. (3) A harmadik réteget a körmeneti énekek alkotják, elsősorban a templomszentelés processziós tételei. Ezek eredetileg a rogációs napok vonulásain hangzottak el, innen vették „kölcsön" Európa-szerte a dedikáció ünnepére is. (4) Az utolsó csoportba az előző két rétegnek azokat az énekeit sorolja, amelyek nem szerepelnek más magyarországi forrásokban.[41]

Amint a fentiekből kiderül, az eddigi szakirodalom (e legutóbbi kivétellel) eddig kevés figyelmet szentelt a kódex zenei vonatkozásainak. Dolgozatom egy fejezetében ezért megkísérelek áttekintést adni a tételkészletről, föltárni a dallamvariánsok magyarországi, közép-európai vagy távolabbi párhuzamait.

[38] A XIII. századi változásokról bővebben: *Uo.* 46–55.

[39] *Uo.* 56–58.

[40] SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* MTA ZTI, Budapest 1981. 62. (C 29) (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.)

[41] SZENDREI: *A Veszprémi Pontificale…* 29–32.

10.18132/LFZE.2014.16

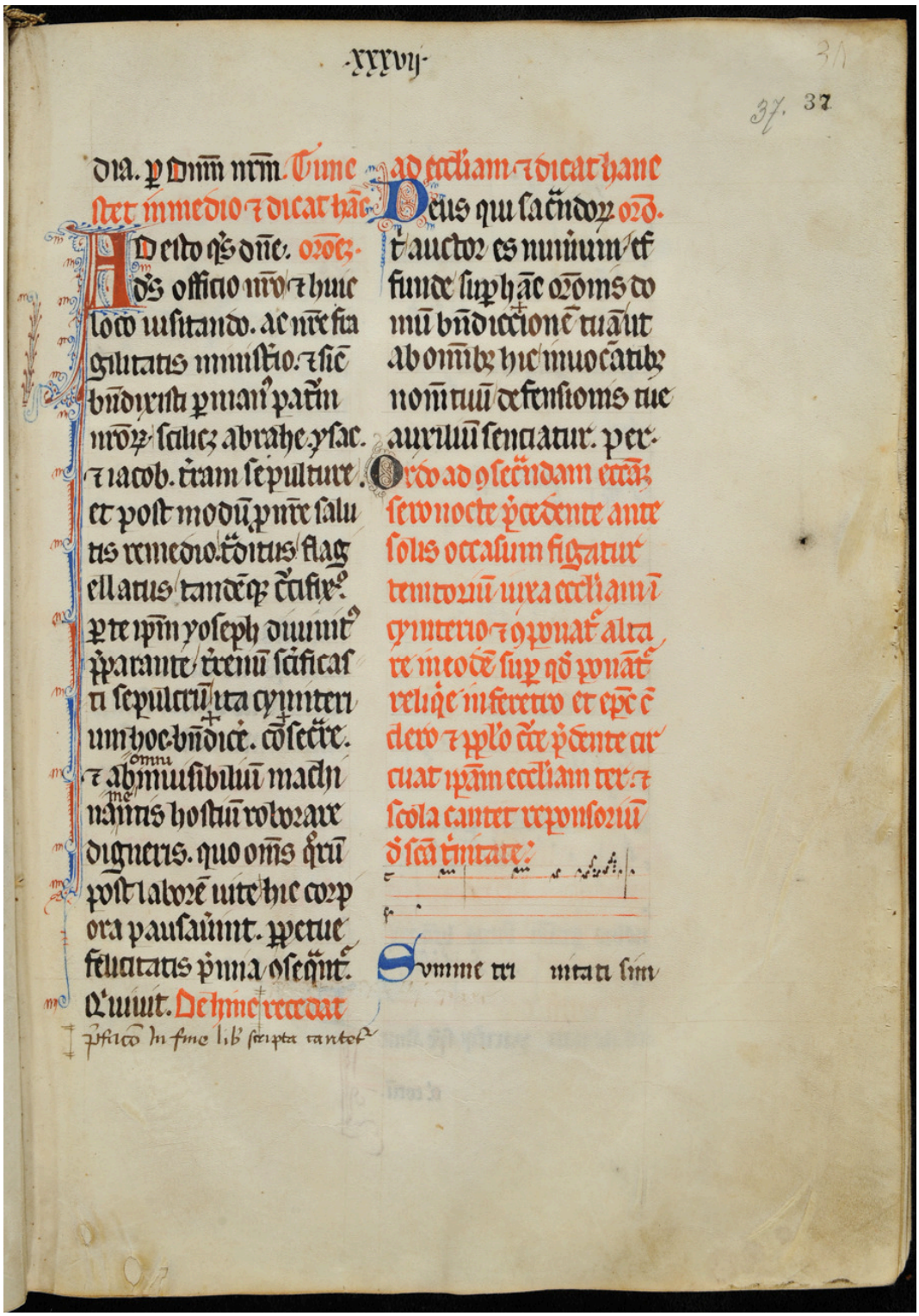

VP 37r — A dedikációs ordó kezdete a Szentháromság-responzórium elejével

10.18132/LFZE.2014.16

A PONTIFIKÁLÉK TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Ahhoz, hogy egy adott forrásnak megtaláljuk a helyét a pontifikálék típusai között, és egyáltalán megértsük, mi is az a pontifikále, át kell tekintenünk, ha csak vázlatosan is, a liturgikus könyvek történetét.

Mindenekelőtt vegyük sorra a római liturgia kialakulásának és terjedésének legfontosabb állomásait! Az értékelhető forrásokkal adatolt kezdeteket a VI. század végére vagy a VII. század elejére tehetjük, Nagy Szent Gergely pápa (†604) korára. Az ekkor kialakuló vagy megszilárduló liturgikus rend Rómában született, és Róma városa számára készült. Rövid időn belül azonban a frank területekre is elterjedt —egyrészt az uralkodók, Kis Pippin és Nagy Károly rendeletére, de azok előtt, személyes kezdeményezések eredményeképpen is—, s ott a liturgiatörténeti közfelfogás szerint gallikán elemeket asszimilált. Első fönnmaradt forrásaink ebből az időszakból származnak, tehát római-frank liturgiát rögzítenek. Ez a kevert liturgia terjedt el később egész Európában, majd 962 után, az Ottó-korban ez jutott vissza Rómába is, és szervesen továbbfejlődve ebből születtek a hivatalos, központosított liturgikus könyvek, el egészen a XVI. században a tridenti zsinat utasítására készült első kiadásokig.[42]

Fontos azonban megjegyezni, hogy a középkorban a római rítus még egy egyházmegyén belül sem volt feltétlenül egységes: a különböző variánsok térségenként, intézményenként, szerzetesrendenként eltértek egymástól, illetve a liturgikus könyvműfajok is csak fokozatosan kristályosodtak ki. Eleinte meglehetősen vegyes anyagot tartalmaztak, a fő rendező elvük a gyakorlat volt, azaz általában liturgikus funkciók szerint különítették el a tartalom rétegeit.[43]

A VP a műfaj történetének érett korszakában készült. Bár a benne található fejezetek nem merítik ki a püspöki szertartások teljes anyagát —amint ez jellemző a műfaj többi képviselőjére is—, az azokban megtalálható alapvető szövegtípusok jól elkülöníthetően fellelhetők benne. (1) Az első ilyen típusba azok a szövegek tartoznak, amelyek nem hangzanak el a szertartás közben, csak eligazítások, utasítások a liturgia végzéséhez a püspök és a szolgálattevők számára. Ezek összefoglaló neve a rubrika.[44] (2) A következő, ún. euchologikus réteget alapvetően az orációk, prexek[45] és egyéb szentelési szövegek alkotják, de ide tartozik minden olyan szakasz, amelyet a püspök vagy a liturgusok[46] egyike a szertartás folyamán megszólaltat. (3) A következő csoportba a zenei tételek tartoznak, amelyeket a szkóla énekel a liturgia megfelelő pontjain, a cse-

[42] Cyrille VOGEL (átd. és ford. William Storey — Niels Rasmussen): *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986. 1–3.

[43] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 4–5.

[44] Az elnevezés a latin *ruber* szóból származik, amely vöröset jelent, az el nem hangzó részek ugyanis szokásosan vörös tintával szerepelnek a kódexekben. Vö.: Fernand CABROL: „Rubrics", in *The Catholic Encyclopedia* XIII. New York: Robert Appleton Company, 1912. Newadvent.org/cathen/13216a.htm.

[45] Az euchologikus műfajok részletes ismertetését ld. a „Tételválogatás rétegei" c. fejezetben.

[46] A „liturgus" kifejezést azokra a személyekre használom, akik a szertartásnak a nem a népre tartozó cselekményes mozzanatait elvégzik vagy szövegeit megszólaltatják, legyenek bármilyen rangban.

10.18132/LFZE.2014.16

lekmény különböző mozzanataihoz kapcsolódva, illetve utolsó típusként meg kell említenünk (4) a pontifikális liturgiában ritkábban fölhangzó olvasmányokat.

Ez a négy réteg eleinte különböző könyvekben kapott helyet, a történeti áttekintésben szükséges tehát, hogy külön-külön foglalkozzunk velük. Mivel azonban a templomszentelési szertartásban a misén kívül nem szerepelnek olvasmányok, ennek a szövegtípusnak a történeti ismertetésétől eltekintek.[47]

Az *Ordines Romani*

A római rítus rubrikális anyagához a legelső fönnmaradt források a római ordók, az *Ordines Romani*.[48] Ezek az ordók, töredékek különböző korúak, és nem is egy helyről származnak. Bár a kora-középkori római liturgiát írják le, frank redakciókban maradtak ránk. A XVI. századtól kezdték O*rdines Romani*-ként említeni ezeket a forrásokat, melyeket elsőként Jean Mabillon bencés szerzetes adott ki 1687-ben, *Museum Italicum* című könyvében.[49] A XX. században Michel Andrieu készítette el a ma mértékadó tudományos kiadást, öt nagy kötetben, bőséges kommentárral.[50] Az első kötet bevezető jellegű, magyarázatokat, általános kutatási eredményeket közöl, a másodikban a miséhez kapcsolódó ordók találhatók, a harmadikban pedig különféle, tematikusan nehezen csoportosítható rendtartások (pl. a zsolozsma olvasmányrendjéről). A negyedik kötet az egyházi rend fokozatainak föladásához és a templomszentelés szertartásához kapcsolódó szövegeket közli, az utolsó, ötödik kötet pedig egyetlen ordót tartalmaz (Andrieu számozása szerint az ötvenediket), amely az egyházi év menetét írje le.

Az utolsó két kötet fedi le tehát a későbbi pontifikálék anyagát. Andrieu szerint ez a szövegkorpusz eredetileg ötven önálló, úgynevezett *libellus*, vagyis kis füzet anyaga lehetett, de ő már csak az ezekből összeállított sorozatokat, gyűjteményeket tanulmányozhatta. Ezek részben fedik egymást. Vannak közöttük jellegzetes összeállítások, amelyek több példányban is fönnmaradtak, de általában sem nyelvi szempontból, sem a liturgikus tartalom alapján nem egyneműek. Különböző korúak és különböző templomokra vonatkoznak, néha nem is rómaiakra. Andrieu kutatásai alapján a legkorábbi ordó a XI-es számú, amely a keresztelés liturgiáját írja le, ez a 650–700 közötti idő-

[47] A témáról bővebben ld. Antoine CHAVASSE: *Les lectionnaires romains de la messe au VIIe et au VIIIe siècle. Sources et dérivés* I. *Procédés de confection.* II. *Synoptique général. Tableaux complémentaires.* Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 22.); Reginald GRÉGOIRE: *Les Homéliaires du moyen âge. Inventaire et analyse des manuscrits.* Róma 1966. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.); UŐ: *Homéliaires liturgiques médiévaux*. Spoleto 1980. (Biblioteca degli 'Studi Medievali' 12.); Aimé-Georges MARTIMORT: *Les lectures liturgiques et leurs livres.* Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 64.)

[48] Egy adott szertartás menetének leírása, általában az elhangzó részek nélkül vagy azokat rövidítve. Tágabb értelemben ordónak nevezünk egy-egy folyamatos, zárt rítussort.

[49] Eric PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques. Le moyen âge. Des origines au XIIIe siècle*. Beauchesne, Párizs 1993. 176.

[50] Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge.* Peeters, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11., 23., 24., 28., 29.)

10.18132/LFZE.2014.16

szakból származik,[51] a legkésőbbi pedig az L-es (az egyházi évet leíró), 950–951-ből.[52] Mindüknek közös vonása, hogy bár római eredetűek, frank szkriptóriumokban készültek, és vegyes alkatúak (frank-római vagy német-római). Minden bizonnyal egyenként kerültek át az Alpokon túlra, ám hamar gyűjteményekbe rendezték őket, s így maradtak az utókorra.[53] Ezeket a több forrásban is dokumentált, mondhatni állandósult sorozatokat nevezte Andrieu „kollekcióknak".

A templomszentelési szertartásról három *Ordo Romanus*-ban is találunk leírást:

(1) A legrészletesebb a XLI. ordó, amely 775 körül készülhetett, és római, illetve frank jellegzetességeket is hordoz. Az Andrieu által B-kollekciónak nevezett gyűjteménybe tartozik, amelynek jellegzetessége, hogy kimondottan püspöki használatra készült, tehát tulajdonképpen egy korai pontifikále, amely a XI. századi Német-római pontifikále[54] elődjének is tekinthető. Gallikanizált római ordókat tartalmaz.

(2) A XLII. ordó 720 és 750 között Rómában keletkezhetett, és nem is tartalmaz gallikán elemeket. Első fönnmaradt följegyzése az A-kollekcióban található, amely — bár már az Alpokon túl állították össze— tisztán római eredetű. Szerepel azonban a B-kollekcióban is. Ebben az ordóban az ereklyék *translatio*-ja, a jövendő templomban való ünnepélyes elhelyezésének leírása olvasható.

(3) A XLIII. ordó hasonlít az előbbihez, de kevéssel későbbi (790 körüli), és a templomba való bevonulást is leírja. A készítője valószínűleg a két előbb említett ordó alapján állította össze, de kihagyta belőle a gallikán jellegzetességeket. A gyűjtemény egésze azonban, amelyben fönnmaradt (ún. St. Amand-kollekció), a B-kollekcióhoz hasonlóan gallikanizált.[55]

Megjegyzendő, hogy bár az *Ordines Romani* valóban a szertartásoknak csak a leíró részét közli teljes terjedelemben, az elhangzó szövegek első szavainak, azaz incipitjének megadása igen nagy segítség a kései kutató számára a források, s velük a rítusok egymással való összevetésében.

A korai szakramentáriumok

A szakramentárium a celebráns könyve, ebből olvassa a mise euchologikus szövegeit, illetve függelékesen találhatók benne hasonló jellegű imádságok más szertartásokhoz is. Alapvetően két ágon fejlődött. Az első a *Sacramentarium Gelasianum*-család, amelynek első és egyetlen fönnmaradt példánya, az ún. ős-Gelasianum egy 750 körül keletkezett kódex.[56] Tartalma két szempontból is kevert. Egyfelől az alapvetően egy-

[51] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 165.

[52] Uo. 187–188.

[53] Uo. 135–139 és 148.

[54] Részletes bemutatását ld. alább.

[55] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 180–181 és 150.

[56] Kiadása: Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN — Leo Cunibert MOHLBERG: *Liber sacramentorum Romanæ Ecclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) Sacramenta-*

10.18132/LFZE.2014.16

szerű, római eredetű anyag mellé frank elemek is kerültek a másolások során —ilyen többek között a templomszentelési szertartás—, másfelől a korai római alapréteg sem egynemű, hanem különböző korú pápai és papi úzusokról tanúskodó libellusok[57] összekapcsolódásának eredménye. Ősmintája az anyag liturgiatörténeti értékelése alapján 628 és 715 között keletkezhetett, Rómában. Érdekessége még, hogy három önálló könyvre van osztva: az elsőben az egyházi év temporális része és a püspöki szertartások szerepelnek, a másodikban a szentek ünnepei, a harmadikban pedig szentmisék az évközi időre és különféle alkalmakra, illetve a halotti és bűnbánati rítusok találhatók. Kimondottan püspöki szertartásokat is tartalmaz, mint például a templomszentelés, a papi rendek föladása, a püspökszentelés vagy a szüzek szentelése.[58]

Ugyanennek az ágnak későbbi képviselője az ún. frank vagy VIII. századi Gelasianum, amely magába olvasztja a pápai udvar (lásd alább a gregorián szakramentáriumokat) és a római titulusok[59] szakramentáriumát, valamint frank és monasztikus jegyeket is hordoz, amilyen például az apát és apátnő megáldásának szertartása. Ennek őstípusa 760–770 között születhetett, az első fönnmaradt példány, a *Sacramentarium Gellonense*[60] pedig 790–800 között, Meaux-ban.[61] Megtartja az ős-Gelasianumban található templomszentelési liturgiát, sőt kissé ki is egészíti azt.[62]

A korai szakramentáriumok másik fő ágát az ún. *Sacramentarium Gregorianum* ága alkotja. Ez a VII. század folyamán a Lateránban egy nagy libellusgyűjteményből keletkezett, s fokozatosan bővült új stációs misékkel és új ünnepekkel a VII. és VIII. században. Szerkezetében eltér a Gelasianumtól, mert nem három könyvből áll, hanem egyes példányai egyetlen sorozatban, vegyesen adják a vasárnapokat és az ünnepeket. Van, amelyik elválasztja egymástól a temporálét és a szanktorálét, illetve némelyik függelékben közli a vízkereszt, a húsvét és a pünkösd utáni vasárnapokat. Minden miséhez három könyörgést ad, ellentétben a Gelasianummal, amelyben egymás után több (általában két) kollekta szerepel, azon kívül találunk benne még ún. *oratio super populum*-okat a teljes egyházi évre (azaz nemcsak a nagyböjti köznapokra). A Gregorianumban nem szerepel a templomszentelési szertartás, csak a dedikációs mise.

A három római ordót is szem előtt tartva arra következtethetünk tehát, hogy Rómában a templomszentelési rítus csupán a következőt jelentette: az ereklyék átvitelét *(translatio),* majd elhelyezését *(depositio)* az új templomban, végül az első mise elmon-

---

rium Gelasianum. Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)

[57] Nem egész könyvek, hanem egyes szertartások külön-külön való rögzítései, voltaképpen füzetkék.

[58] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 66–67.

[59] A IV. századtól kezdve titulusnak nevezik Rómában az egyházi közigazgatás egy egységének fő templomát. Gyakorlatilag a mai plébániatemplomnak felel meg. Vö.: Aluigi COSSIO: „Titulus", in *The Catholic Encyclopedia* XIV. Robert Appleton, New York 1912. Newadvent.org/cathen/14745b.htm.

[60] Antoine DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A.)

[61] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 70–78.

[62] Részletesen leírja a szenteléshez szükséges Gergely-víz elkészítésének menetét, míg a korábbi forrásban csak utal a borral kevert vízre, amellyel a püspök az oltárt hinti meg.

10.18132/LFZE.2014.16

dását az új oltáron. Az egyéb szertartási elemek minden bizonnyal a gallikán liturgiából származnak.[63]

A teljesség kedvéért meg kell még említenünk a gregorián szakramentárium legjelentősebb típusát: a *Sacramentarium Hadrianum*-ot, amelyet Nagy Károly hozatott I. Adorján pápától a Frank Birodalomba, s azután Aniane-i Szent Benedek komoly függelékkel (ún. *Supplementum Anianense*) egészített ki a IX. század elején.[64] Ennek és a függeléknek egybeolvasztása jelentette a későbbi fejlődés alapját. Látható tehát, hogy bár a szakramentárium alapvetően miseforrás, bizonyos típusa értékes leírásokat tartalmaz egyéb szertartásokról, többek között a templomszentelésről.

Az énekesek könyvei

A középkori szkólákban alapvetően könyv nélkül, szájhagyomány útján zajlott az énekek megtanulása, sőt így jutott el a gregorián miserepertoár Rómából az Alpokon túlra is, meghívott kántorok révén.[65] A Karoling korban jelent meg a kottaírás, vonal nélküli neumákkal —ennek azonban csak emlékeztető szerepe volt—, majd a XI. században alakult ki a vonalrendszeres hangjegyírás, amelyet azonban számos területen csak jóval később kezdtek használni. A liturgikus énekkészletet fenntartó forrásoknak a VIII. század második felében vált el egymástól két fő típusa: az egyik a mise, a másik pedig a zsolozsma énekeit tartalmazó könyv, vagyis a graduále és az antifonále.[66] A templomszenteléskor elhangzó énekek legnagyobb részét antifónák és responzóriumok alkotják, amelyek az antifonálékban találhatók.

A latin liturgia fontos elemei a processziók, vagyis vonulások egy adott helyre, az egyházi év bizonyos napjain, illetve bizonyos alkalmakhoz kapcsolódóan, mint például egy új templom fölszentelése. Lehetnek könyörgő vagy engesztelő jellegűek, vagy képezhetik valamilyen egyházi vagy világi protokolláris esemény részét. A menet közben elhangzó, elsősorban énekes anyagot a X–XI. századtól egy kis, külön hordozható könyvben rögzítették, ez a processzionále. A processziókon elhangzó énekek jelentős része gallikán eredetű. Ezek a tételek akkor váltak körmeneti énekké, amikor a karoling korban a Frank Birodalomban elterjedt a római liturgia, a központi cselekményekből nagyrészt kiiktatva a gallikán előzményeket.[67] A processzió rítusok mintegy menedékül szolgáltak egyes, a használatból kiszorult gallikán tételeknek.

[63] Amint ezt Andrieu is leírja az OR-kiadás bevezetőjében, a szertartások eredeti, órómai váza igen egyszerű, lényegre törő. A látványos, drámai elemek mindig gallikán eredetűek.

[64] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 79–90. Kiadása: Jean DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I–III. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16., 24., 28.)

[65] PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques*… 63–64.

[66] Uo. 70.

[67] Michel HUGLO: „Processional", in Stanley SADIE (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music* XX. Taunton, Massachusetts 2001². 388–393.

10.18132/LFZE.2014.16

A processzionále olyan tételeket is tartalmaz, amelyek nem egy adott ünnephez kötődnek, hanem általánosabb vonatkozásúak, különböző alkalmakkor is használhatók. Ezekből jónéhány előfordul a templomszentelés körmeneteiben is.

Az első pontifikálék

Az első könyv, amely átfogó módon tartalmazza a püspöki rítusokat, a X. század közepén összeállított Német-római pontifikále (*Pontificale Romano-Germanicum,* a továbbiakban: PRG). Ez a hatalmas munka azonban nem előzmény nélküli. Többféle kísérlet is volt a szakramentáriumok és az ordók misén kívüli részeinek összekapcsolására, amelyben aztán az énektételek és olvasmányok is elhelyezhetők: ennek egyik módja az ordóknak az euchologikus szövegekkel való kibővítése, másik pedig a szakramentárium misén kívüli szövegeinek rubrikákkal való ellátása.[68] A rubrikák és az imaszövegek azonban már különösebb tervezés nélkül is összekapcsolódtak egy-egy szertartás gyakorlatias leírásánál, vagyis a libellusokban. Ezek a libellusok nem köthetők meghatározott földrajzi helyhez, mindenfelé használatban voltak, és nagyjából egy időben, a IX. században jelentek meg. Minden bizonnyal léteztek tehát templomszentelési libellusok is.

A pontifikále (és a tőle ekkor még el nem különülő rituále) történetében a következő lépést az jelentette, amikor több libellust gyűjteménybe rendeztek. Ezeket a gyűjteményeket nevezi a szakirodalom kezdetleges, franciásan „primitív" pontifikáléknak.[69] Niels Rasmussen, aki a legtöbbet foglalkozott ezekkel a forrásokkal, megfigyelte, hogy bár majdnem mindegyikben szerepel a templomszentelés, a papi rendek föladása és a bűnbánati szertartás, mégsincs bennünk igazán szilárd szerkezet vagy állandó mag, amelyhez a többi ordót lehetne csatolni.[70]

Ebben a fejlődési fázisban a pontifikále, amely természetesen utólag alkalmazott terminus, nem jelent mást, mint olyan könyvet, amelyben a liturgiának a misén és a zsolozsmán kívüli szertartásai közül rögzítenek egyet vagy többet.

A *Pontificale Romano-Germanicum* (PRG)

950–951-ben Mainzban, a Szent Albanus-dómmonostorban megszerkesztették az első igazán meghatározó, később széles körben használatos püspöki szertartáskönyvet.[71] Ez tulajdonképpen nem más, mint egy óriási, enciklopedikus gyűjtemény azokból a liturgikus szövegekből, amelyek sem a miséhez, sem a zsolozsmához nem kapcsolód-

[68] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 223–227.

[69] Ilyen például a Baturich-pontifikále, illetve a Rasmussen által kiadott gyűjtemény forrásai.

[70] Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque.* Peeters, Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49.)

[71] Újkori kiadása: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du Xe siècle* I–III. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227., 269.)

10.18132/LFZE.2014.16

nak szorosan. Sokkal több, mint „egyszerű" pontifikále, a szövegtípusok szintjén is jóval gazdagabb annál. Elsődleges szerepe a püspöki szertartások leírásának van, amelyekben teljes terjedelemmel olvashatók az elhangzó imádságok is. De ezen kívül találunk benne áldás-sorozatokat, jelentős mennyiségű misepropriumot, egy *iudicia Dei* (istenítélet)[72] sorozatot, sőt magyarázó fejtegetéseket, prédikációkat is. (Ez a didaktikus vonulat egyébként a liturgikus könyvek fejlődésének egy másik irányára, a liturgiamagyarázatokra jellemző. Ez oktató műfaj a papság számára, az ordókat kommentárokkal egészíti ki, viszont elhagyja a liturgiában elhangzó szövegeket.)

A PRG tehát fontos összegzése az addig felhalmozódott liturgikus szöveg- és gesztusanyagnak és a IX–X. század élő egyházi gyakorlatának, ugyanakkor kiindulópontja egy későbbi fejlődésnek, amelynek forrásait és folyamatát alább taglaljuk.

A PRG-nek számos példánya maradt ránk, az őstípus azonban, amelyre mindegyik visszavezethető, elveszett. A gyűjtemény egyes szakaszait függetlenül érdemes vizsgálni, mert különböző lehet a történetük, de egy adott példányt tekintve a teljes anyag elrendezése is fontos értesülésekkel szolgálhat, ugyanis a fennmaradt kódexek eltérő fejlődési fázisokat jelenítenek meg. Ekkor is jellemző még a forrásokra a különböző terjedelem, és az ordók esetleges összefűzése, a teljesség igénye nélkül. A legelső példányok valószínűleg nem egy személy munkájaként, hanem egy csoport által, közös szkriptóriumban készültek. A PRG hamar elterjedt az egész Német-Római Birodalomban, majd rövid időn belül azon kívül is.

A latin liturgia fejlődésének egyik fordulópontját jelentette, amikor a PRG el- vagy inkább visszajutott Rómába — 951 és 972 között. A X. századi Rómára az egyházi intézmények zilált állapota, és ezért bizonyára liturgikus hanyatlás, a saját hagyományok iránti fogékonyság elvesztése volt jellemző. Az új pontifikálét mint valamiféle északról kezdeményezett restauráció részét azonban gyorsan használatba vették, és hamarosan eredeti római könyvként tekintettek rá.[73]

A XII. századi *Pontificale Romanum* és párhuzamai (PR XII)

VII. Gergely pápa idején (1073–1085) Róma fokozatosan visszavette a kezdeményezést liturgikus téren a városban és környékén. Az új római pontifikálék azonban immár maradandó frank hatásról tanúskodnak.

A XII. századi római pontifikále[74] fönnmaradt másolatai annyira különbözőek, hogy talán nem is volt közös őstípusuk a PRG-n kívül, mégis egy családot alkotnak,

[72] „Az istenítéletek olyan liturgikus eljárások, amelyekben a felek isteni jelet kérnek az igazság megállapítására. Híres istenítélet pl. a tüzesvaspróba, a forróvízpróba, a kenyér és sajt próbája, a hidegvízpróba." Lásd egyébként FÖLDVÁRY Miklós István: *The Making of a Use. The Chartvirgus Pontifical and the 11th Century Creation of the Hungarian Liturgy* vonatkozó fejezetét. (Előkészületben; a monográfia elkészült fejezeteit ld. itt: Vallastudomany.elte.hu/node/52.)

[73] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 230–237.

[74] A továbbiakban: PR XII. Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* I. *Le pontifical romain du XIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86.)

10.18132/LFZE.2014.16

amely határozottan elkülöníthető a korabeli, Alpokon túli könyvektől. Alapvető szerkesztési elvük, hogy elhagyják a Róma számára szükségtelen, archaikus és nem eléggé gyakorlatias részeket, mint például a koronázás, a monasztikus rítusok vagy az oktató szakaszok.

A pontifikálék történetével foglalkozó kutatások szinte kizárólag a római leszármazási vonalat követik nyomon, és figyelmen kívül hagyják a PRG egyéb leszármazottait Európában. Magyarországi kódexeink szempontjából azonban mindenképpen meg kell vizsgálni ezeket a párhuzamosan fejlődő ágakat, és össze kell gyűjteni minél több rokon helyzetben lévő püspöki szertartáskönyvet, amelyekkel azután ordónként össze lehet hasonlítani a hazai forrásokat. Ezek közül keveset adtak ki, a kutató számára leginkább mikrofilmen vagy digitális másolatban hozzáférhetők.

Az első lateráni zsinat (1123) után a Szentszék újra kezébe vette a latin egyház liturgiájának irányítását: követeket küldött Európa-szerte, hogy általuk szorgalmazza a helyi szokások központosítását. E törekvés sikere nem volt nagyobb, mint a gregorián pápaság központosító törekvéseié általában, de a folyamatban fontos szerepet kaptak az új könyvek, amelyekkel szemben a PRG fokozatosan háttérbe szorult.[75]

A római kúria XIII. századi pontifikáléi (PRC)

III. Ince pápa (1198–1216) új liturgikus könyveket készíttetett, és azokat igyekezett elterjeszteni Európa-szerte. Ezeknek alapját a pápai udvarban végzett liturgia adta, céljuk pedig a kúria és az egész latin egyház önazonosságának biztosítása volt. A pontifikálénak[76] három recenziója is készült, amelyek egymással párhuzamosan éltek, de végül az utolsó változat vált uralkodóvá, ezt használták a pápák az avignoni fogság idején, és onnan terjedt el egész Dél-Franciaországban.[77]

Durandus pontifikáléja (PGD)

A következő fontos állomás a műfaj történetében a Guillelmus Durandus által 1293–1295 körül készített pontifikále.[78] Durandus a középkor legnagyobb liturgiai és meghatározó kánonjogi összegezője, legfőbb műve a nyolckötetes *Rationale divinorum officiorum*,[79] amelyben összefoglalja a római rítus szabályozását, szertartásait, szokásait és

[75] PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques*… 207–208.

[76] A továbbiakban: PRC. Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* II. *Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87.)

[77] PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques*… 208.; VOGEL: *Medieval Liturgy*… 252.

[78] A továbbiakban: PGD. Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* III. *Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88.)

[79] Kiadásairól: Michel ALBARIC: „Les éditions imprimées du Rationale Divinorum Officiorum de Guillaume de Mende", in Bertrand GUYOT: *Editores Thomæ Aquinatis*. Grottaferrata s. a. 183–206.

10.18132/LFZE.2014.16

szimbolikus magyarázatát is. Élete nagy részében Rómában, a pápai udvar munkatársaként működött.[80]

A szakirodalom szerint pontifikáléját egy darabig párhuzamosan használták a PRC-vel, végül „legyőzte" azt, elsősorban gazdag tartalma és világos elrendezése miatt, de sikeréhez a XIV. század végén kialakult bizonytalan helyzet is hozzájárult, ugyanis ekkor következett be a nyugati egyházban a nagy skizma (1378–1417). Saját kutatásaim alapján azonban inkább úgy találtam, hogy hosszabb ideig egymással párhuzamosan éltek az eltérő hagyományú pontifikálék, amelyeknek közös őse legföljebb —ha egyáltalán volt ilyen— a PRG lehetett, és a PGD csak lassan, helyenként szorította ki a többit; egyértelműen pedig csak a tridenti zsinat utáni, hivatalos kiadás révén.

A szó szoros értelmében ez az első „pontifikále", mert összeállítója mindent kihagyott belőle, amit áldozópap is elvégezhet, és csak a valóban püspöki rítusokat tartotta meg. Közvetlen forrásai a PRG, illetve az azt követő római pontifikálék (PR XII és PRC). Legfőbb újítása az elrendezése: három könyvben elkülönítve találhatók benne a személyek szentelésére vonatkozó fejezetek, a tárgyak megszentelése, illetve az egyházi évhez kapcsolódó szertartások. Ennek alapja minden bizonnyal a szokásos kánonjogi felosztás *(personæ, res, actiones)*,[81] amely Durandus számára nyilván kézenfekvő volt. Új fejezeteket is beilleszt a könyvbe, és a magyarázó részeket a mű végén, jól elkülönítve közli.[82]

Az *editio princeps*-től a tridenti zsinatig

Az első nyomtatott pontifikále 1485-ben látott napvilágot, Agostino Patrizzi Piccolomini és Johannes Burchard munkájának eredményeképpen.[83] Igen hosszú címe után egy ajánlást közöl, amely VIII. Ince pápának szól, és amelyben világosan olvasható, hogy ez a könyv valójában nem más, mint Durandus művének nyomtatott kiadása.

Az első kiadást még három követte, s az utolsó, 1520-as, amely F. Alberti Castellani nevéhez fűződik, szinte szóról szóra megegyezik az 1595-ben, VIII. Kelemen idején, a tridenti zsinat döntése nyomán kiadott első hivatalos „római" megjelölésű pontifikáléval.[84] Ezzel párhuzamosan újabb könyv született, a *Cæremoniale episcoporum,*[85]

[80] Adrian FORTESCUE: „William Durandus", in *The Catholic Encyclopedia* V. Robert Appleton Company, New York 1909. Newadvent.org/cathen/05207a.htm.

[81] FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értekezés, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. 251. Latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml.

[82] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 253–255.

[83] Marc DYKMANS: *Le pontifical romain révisé au XV siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1985. (Studi e Testi 311.)

[84] *Pontificale Romanum Clementis VIII. pont. max. iussu restitutum atque editum*. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, Róma 1595. = Manlio SODI — Achille M. TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1.)

10.18132/LFZE.2014.16

amelybe olyan szövegek kerültek, mint például a püspöki vesperások rubrikái vagy a *mitra* és a *baculum* használatának részletei. Értelemszerűen a pontifikáléból mindent kihagytak, ami a ceremonialében szerepel.[86]

A benedikcionále

Létezik egy különleges áldástípus, az ünnepélyes főpapi hármasáldás, latinul *benedictio episcopalis, sollemnis* vagy *pontificalis,* amelyet a püspök ad a népnek. Liturgikus helye a szentmisében az áldozás előtt, a Miatyánk után van. A frank-római liturgiában a VII. századtól van jelen, fokozatosan a teljes egyházi évet lefedő ciklussá terebélyesedve. Az áldás jellegzetessége a formájában rejlik: bevezetéseként a diákonus főhajtásra szólítja fel a gyülekezetet *(Humiliate capita vestra [ad benedictionem]),* a püspök elmondja az áldást, amelynek mindhárom tagja után a nép *Amen*-nel felel, végül egy lezáró formula, konklúzió *(Quod ipse præstare digneris…)* és egy szentháromságos áldásszakasz *(Benedictio Dei…)* következik.

Az áldások értelemszerűen a püspökök könyvébe, vagyis a pontifikálába kerültek, külön fejezetet, sőt olykor külön kötetet képezve, ezért hordozójukat is külön könyvtípusként szokás említeni. Az áldásokból számos forrást feldolgozva Edmond Moeller készített összkiadást.[87] A magyar kutatók közül Józsa Attila foglalkozik a témával.[88]

Pontifikálék a középkori Magyarországról

Magyarországról kevés liturgikus könyv maradt fönn a középkorból, ezek közül összesen hat püspöki szerkönyvet érdemes megemlítenünk (nem foglalkozunk a zágrábi püspökség számára összeállított könyvek közül azokkal, amelyek a PGD példányai).

---

[85] A *Cæremoniale episcoporum* (*Cæremoniale episcoporum iussu Clementis VIII. pontificis maximi novissime reformatum, omnibus ecclesiis, præcipue autem metropolitanis, cathedralibus et collegiatis perutile ac necessarium*. Ex typographia linguarum externarum, Róma 1600. = Manlio SODI — Achille M. TRIACCA: *Cæremoniale episcoporum. Editio princeps.* [1600]. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2000. [Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 4.]) nem azonos a *Cæremoniale Romanum*-mal (*Rituum ecclesiasticorum sive sacrarum cerimoniarum Sanctæ Romanæ Ecclesiæ libri tres non ante impressi*. Gregorii de Gregoriis, Velence 1516. Kritikai kiadása: Marc DYKMANS: *L'ouvre de Patrizi Piccolomini ou le cérémonial papal de la première renaissance* I–II. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1980–1982. [Studi e Testi 293–294.]), amely a pápai kúria sajátos szertartásait tartalmazza.

[86] VOGEL: *Medieval Liturgy*… 255–256.

[87] Edmond Eugène MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum Series Latina 162A–C.)

[88] JÓZSA Attila: „Benedictio pontificalis sollemnis. Az ünnepélyes főpapi áldás", *Magyar Egyházzene* XIX (2012) 227–234. Vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/JA_Benedictio%20pontificalis%20sollemnis.pdf.

10.18132/LFZE.2014.16

(1) A XI. századból való az ún. *Esztergomi benedikcionále (Benedictionale Strigoniense)*,[89] melynek első része egy püspöki áldássorozat az egyházi év egészére (innen a forrás elnevezése), a második felében pedig megtalálható a bérmálás, az egyházirend fokozatainak feladása és a templomszentelés szertartása. A kódex jelentőségét emeli, hogy ez a legkorábbi hangjelzett forrásunk: számos tétel incipitjét közli vonal nélküli neumákkal.

(2) A *Hartvik-agenda (Pontificale Chartvirgi)* nagyjából egykorú az Esztergomi benedikcionáléval. Amint közkeletű elnevezése is mutatja, alapvetően az egyházi év püspöki ceremóniáit veszi sorra, de megtalálhatók benne egyházkormányzati rítusok és a beteglátogatás rendje, a betegek kenetének kiszolgáltatása is.[90]

(3) A harmadik Zágrábban őrzött forrásunk a *Zágrábi pontifikále (Pontificale Zagrabiense)*,[91] amely a XIII. század elején készült, és közeli rokonságot mutat az előbbi két forrással.

(4–5) A XV. század végéről származik a magyar kódexfestészet egyik kiemelkedő alkotása, a miniatúrákkal teli Filipecz-pontifikále.[92] Lényegében nem lelhetők fel benne magyar jellegzetességek, csupán a Durandus-féle szerkönyv egyik példánya, mint ahogy az ifjabb Vitéz János veszprémi püspök pontifikáléja[93] is, amelyet ma a Vatikán könyvtárában őriznek.

(6) Az utóbbi kettőnél korábbi, a XIV. századból származik a jelen dolgozat tárgyát képező *Veszprémi pontifikále (Pontificale Vesprimiense).*

[89] Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 89. E forrásról összegzően: SZENDREI Janka: *A „mos patriæ" kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 47–54; ill. fontos, Szendrei által nem hivatkozott tétel még: TÖRÖK József: „Az esztergomi Benedictionale", in BEKE Margit: *Kezdés és újrakezdés. A Szent Adalbert-székesegyház és Oláh Miklós jubileuma.* Budapest 1993. (Strigonium antiquum 2.) 69–72.

[90] Kiadása: FÖLDVÁRY Miklós István: *Pontificale Chartvirgi, sæculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense) (Zagrabiæ, Knižnica Metropolitana MR 165)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2013. (MRH 3.)

[91] Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 124. Kritikai kiadása: Ivan ŠAŠKO (szerk.): *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas Historica Archi-episcopatus Zagrabiensis — Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić‹, Zágráb 2005. (Monumenta liturgica ecclesiæ Zagrabiensis — Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1.) Bemutató leírása: FÖLDVÁRY Miklós István: „Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále", *Magyar Egyházzene* XIX (2012) 383–416.

[92] Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26.

[93] Róma (Vatikánváros), Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Ottobon. Lat. 501.

10.18132/LFZE.2014.16

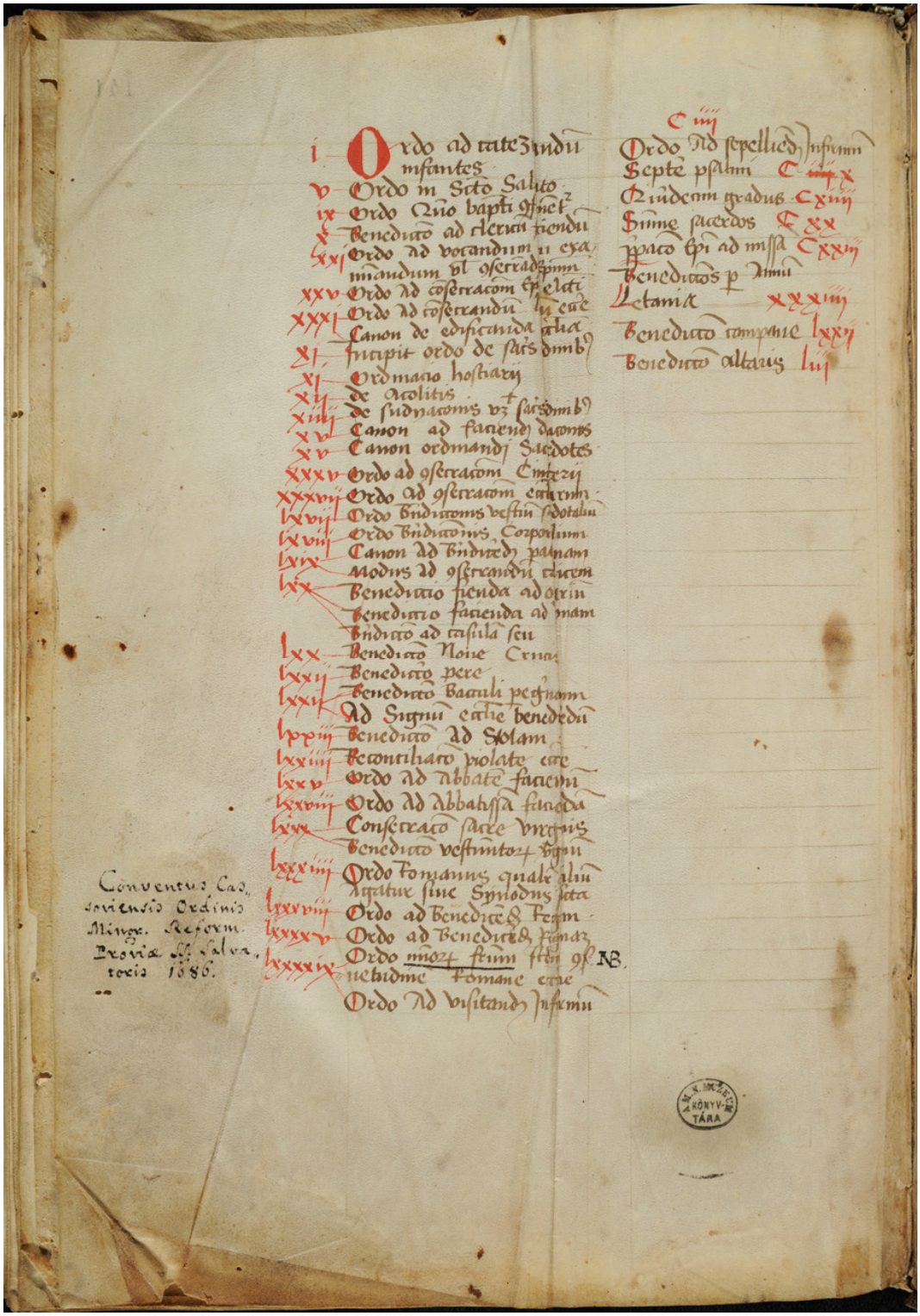

VP 141ᵛ — A kódex eredeti tartalomjegyzéke

10.18132/LFZE.2014.16

TÉMAMEGJELÖLÉS ÉS MUNKAMÓDSZER

Amint azt a kutatóelődök már megállapították, a VP liturgikus rendje nem egyezik meg a Durandus-féle pontifikáléval. Kínálkozik tehát a kérdés: honnan származnak a benne foglaltak?

A kérdés megválaszolásához elsőként a fontosabb Durandus előtti római forrásokhoz kellett nyúlnunk, időrendben visszafelé haladva a PRC-vel, a PR XII-vel és a PRG-vel összevetnünk forrásunkat. Alig fogtunk bele a munkafolyamat e fázisába, kiderült, hogy a VP egyes ordóinak forrása nem azonos: minden fejezetet külön meg kell vizsgálni. A vizsgálat eredményei nem fedték föl a kódex teljes tartalmának eredetét, de bizonyos szakaszokhoz megadták a kulcsot. A munkát nehezítette, hogy az ordók csak kivételes esetben egyeznek meg szóról szóra egymással. Az elhangzó szövegek gyakran azonosak vagy igen hasonlóak, a rubrikák szövegezése azonban általában eltérő. Sok esetben tehát nem egyértelmű, hogy mit tekinthetünk közös tartalomnak.

Az alábbi tartalomjegyzék szemlélteti, hogy a VP mely ordói egyeznek az említett pontifikálékkal. Ha az elhangzó tételek és sorrendjük azonos, azt egyenlőségnek tekintettük, ha a szerkezet azonos, a tételek sorrendjében vagy számában kis eltérés látható, akkor ~ jelet alkalmaztunk. A kérdőjel a még be nem azonosított ordókat jelöli.

ORDÓ CÍME LATINUL	ORDÓ MEGNEVEZÉSE MAGYARUL	LAP	FORRÁS
Ordo ad catechizandum infantes	Gyermekek skrutíniuma	1r	~ PRG
Ordo in Sabbato Sancto Paschæ hora sexta	Nagyszombat déli utolsó skrutínium	5v	?
Ordo ad pueros baptizandos	Gyermekkeresztelés	8v	? [94]
Ordo quomodo baptizati confirmentur	Bérmálás	9r	~ PR XII, PRC
Benedictio ad clericum faciendum	Klerikusavatás	10r	~ PRG
Ordinatio ostiarii	Osztiáriusszentelés	11v	~ PRG
… ordinandi sunt lectores	Lektorszentelés	12r	~ PRG
… ordinandi sunt exorcistæ	Exorcistaszentelés	12v	~ PRG
… ordinandi sunt acoliti	Akolitusszentelés	13r	~ PRG
… ordinandi sunt subdiaconi	Szubdiákonusszentelés	14r	~ PRG
… vocentur qui ordinandi sunt diaconi et sacerdotes	Diákonus- és áldozópapjelöltek szólítása	15r	~ PRG
Cum presbyteri ordinantur…	Papszentelés	18r	~PRG
Incipit ordo ad vocandum seu ad examinandum vel consecrandum episcopum electum	Püspökszentelés	21v	= PR XII
Ordo ad consecrandum locum ecclesiæ (Canon de ædificanda ecclesia)	A leendő templom területének megszentelése (kánon a templomépítésről)	31r	?
Ordo ad consecrationem cimiterii	A temető megszentelése	35v	?
Ordo ad consecrandam ecclesiam	Templomszentelés	37r	?

[94] A szöveg több forrással nagyjából egyezik, de a rubrikák és a fejezetek tagolása egészen más. Fontos adat lehet, hogy a VP a nagyszombati vigílián 12 próféciáról tud, ami jellegzetesen római kuriális vonás, és a magyar úzusoktól a XV. század végéig tökéletesen idegen.

10.18132/LFZE.2014.16

ORDÓ CÍME LATINUL	ORDÓ MEGNEVEZÉSE MAGYARUL	LAP	FORRÁS
Cantor incipiat introitum ad missam	Templomszentelési mise	65v	? [95]
Benedictio vestimentorum sacerdotalium seu leviticorum	A papi ruhák megszentelése	67v	?
Reconciliatio violatæ ecclesiæ	Megszentségtelenített templom újraszentelése	74r	?
Ordo ad abbatem faciendum	Apát beiktatása	75v	?
Ordo ad abbatissam faciendam	Apátnő beiktatása	78r	?
Consecratio sacræ virginis	Szüzek szentelése	80r	= PR XII
De sancto synodo Ordo romanus qualiter concilium agatur	Zsinat tartása	84v	= PR XII
Ordo ad benedicendum regem	Királykoronázás	88v	= PRG
Benedictio reginæ	A királyné koronázása	95r	= PRG
Quam dilecta tabernacula tua (sequentia)		97r	
Ordo … ad visitandum infirmum	Beteglátogatás	99r	~ PRC
Ordo ad communicandum infirmum	Betegek áldoztatása	100v	~ PRC
Ordo commendationis animæ	Lélekajánlás	101r	~ PRC
[Præparatio ad missam][96]	Készület a misére	117v	?
[Benedictionale]	Áldások gyűjteménye	125r	= SAn [97]
Benedictio ensis	Kard megáldása	131v	?
In dedicatione ecclesiæ	Hármasáldás templomszentelésre	132v	?
Ordo ad consecrationem altaris	Oltárszentelés	133r	?
[Prex ad consecrandum cimiterium]	Temető megszentelése	140v	?
[Index titulorum]	Tartalomjegyzék	141v	
[Permissum indulgentiæ]	Búcsúengedély és árengák		

Látható tehát, hogy még sok ordó azonosítása áll feladatként a kutatók előtt. Mégis mivel a pontifikális rítusok közül a templomszentelés messze a legnagyobb terjedelmű, és a kottázott tételek túlnyomó többsége is ebben található, dolgozatom témájául ennek az ordónak az elemzését választottam.

Amint azt Szendrei Janka megállapította, a VP zenei szempontból is igen jelentős, hisz a benne található énekek egy része nem maradt fönn más hazai forrásban. Jól olvasható kottáit felületesen áttekintve is hamar föltűnik, hogy gyakran rendhagyó, a magyar hagyományhoz képest szokatlan fordulatok szerepelnek benne. A liturgiai vizsgálat mellett tehát elengedhetetlen a zenei anyag föltárása és részletes bemutatása.

[95] A VP propriumában ezek a tételek tekinthetők sajátosnak, és képezhetik a további kutatás kiindulópontját: All. *Vox exsultationis,* Seq. *Quam dilecta* (csak rubrikás utalás), verzusos az offertórium, Secr. *Ops spe Ds templum/altare hoc nomini tuo dedicatum.*

[96] A szögletes zárójelbe tett címek nem szerepelnek a kódexben, de a szövegekből egyértelműen azonosítható a tételek liturgikus funkciója.

[97] A benedikcionále az Aniane-i Szent Benedek *Sacramentarium Hadrianum*-hoz írt *Supplementum*-ában találhatóval egyezik, egyetlen áldást kivéve, a Kisboldogasszony napjára szánt áldás ugyanis hiányzik abból, megtaláljuk viszont a PZ-ben.

10.18132/LFZE.2014.16

A munkamódszerről

A frank-római liturgia többé-kevésbé egységesnek tekinthető. Mivel azonban igen nagy területen elterjedt, és igen hosszú ideje fennáll, szükségszerű, hogy bizonyos változatosságot mutasson. Ha egy forrás közelebbi rokonait keressük, ezen eltérések alapján tudunk elindulni. A mise és a zsolozsma, vagyis a napi rendszerességgel végzett liturgia a legegységesebb. Ezeknek a szerkezete jóformán azonos térben és időben egymástól távol eső forrásokban is, a különbségek elsősorban a tételválogatásban mutatkoznak meg.

A tételválogatás vizsgálata igen egyszerű, hiszen a szilárd vázat alapul véve jól egymás mellé állíthatók az azonos funkciójú és műfajú, olykor mégis különböző szövegű és dallamú tételek. Más a helyzet a ritkábban végzett szertartások, így például a templomszentelés esetében. Ezekben az általánosítható szerkezet korántsem olyan szilárd; bár bizonyos mozzanatok és tételsorozatok számos forrásban megtalálhatók, alapvetően nagyon változékony anyaggal állunk szemben. Már a cselekménymozzanatok mennyisége és sorrendje is eltérő, és még különbözőbbek a hozzájuk rendelt tételek.[98] Kutatásom célja tehát a VP templomszentelési ordójának tágabb kontextusba helyezése, ennek tükrében pedig rokon források keresése, illetve a VP egyedi vonásainak bemutatása.

Ha feltételezzük, hogy a pontifikálék viszonya egymáshoz genealogikus, vagyis nyomon követhető egy fejlődési vonal a történelem folyamán, akkor a kiindulópontot a legrégibb kiadott pontifikálék és ordók (OR, kezdetleges pontifikálék, PRG, PR-ek) jelentik. A nemzetközi kutatás ezt az utat követi, így eredetileg —amint a fentiekből kiderül— magam is ebbe az irányba indultam el.

Ha azonban nincs fejlődési vonal, hanem párhuzamos hagyományok (úzusok) vannak, és egyik nem feltétlenül származik a másikból, akkor az azonosítás csak ahhoz elég, hogy a PRG-vel és a többi római pontifikáléval azonos ordókat érdektelennek nyilvánítsuk a jelen kutatás szempontjából mint olyanokat, amelyekben nem mutatkozik meg semmi egyedi, legföljebb az, hogy a VP szerkesztői valamikor nemzetközileg terjedő mintákat emeltek át. Ez lehet valami „kozmopolita", standardizáló hajlam eredménye, főleg ha olyan ordókban jelentkezik, amelyeknek van „magyar" változata korábbról (Hartvik-agenda, BenStrig, PZ).

A második lépés az ismert magyar párhuzamokkal való összevetés, amelyből kiderül, hogy a VP folytatja-e a magyar hagyományt. Ha igen, akkor fölvetődik a kérdés, hogy ez a régebbi magyar hagyomány egy külföldi mintát vesz-e át (pl. PRG), vagy maga is önálló változat. Ha nem folytatja, akkor azt kell eldönteni, hogy vajon a VP valamely külföldi hagyományért adja föl a régibb magyart, vagy egyéni alkotói szándék áll mögötte.

Miután kiderült, hogy a VP templomszentelési ordója egyik római pontifikáléval sem egyezik, nem volt több kiemelkedő jelentőségű forrás, amelytől a kérdés megválaszolását remélhettem volna. Szúrópróbaszerű vizsgálódásnak nem láttam értelmét,

[98] Cselekménymozzanatnak, mozzanatnak nevezem a továbbiakban a rituális cselekvéseket, amelyekhez a szöveges tételek kapcsolódnak. Ezek együtt szöveg+dallam+funkció kombinációkat alkotnak.

10.18132/LFZE.2014.16

így az egyetlen útnak a forrásanyag jelentős bővítése kínálkozott. Végül mintegy negyven külföldi pontifikále templomszentelését vetettem össze,[99] majd azokkal a fönnmaradt magyarországi ordókat. Az összehasonlításhoz jobb híján a mise- és zsolozsmaanyag vizsgálatánál bevált táblázatos rendezést választottam, amely azonban gyakran nehézségekbe ütközött a már említett okok miatt. Igyekeztem megtalálni a szilárd pontokat, vagyis azokat a tételeket, amelyek sok forrásban megvannak, és utóbb ezekhez igazítani a továbbiakat. Így rajzolódott ki lassanként a szertartás szerkezete, illetve tárultak föl a források közötti rokoni kapcsolatok.

A zenei anyag vizsgálata szintén összehasonlító elemzést igényel. A sorrendet azonban itt megfordítottuk. Elsőként —további kottás magyarországi pontifikálék híján— a zsolozsmában is használatos tételeket vetettük össze más hazai források variánsaival. Ha nagy vonalakban megegyeznek egymással, az alátámasztja azt a tételt, miszerint az egész középkori Magyarországon egy (esztergomi) dallamváltozat volt a meghatározó. Ha eltérnek, akkor föltehetjük, hogy a pontifikálék külön hagyományvonalat képviselnek, amely nem azonos a mise- és a zsolozsma dallamtradíciójával. Ebben az esetben ismételten a külföldi püspöki könyvek nyújthatnak segítséget. Ha itt sem találjuk meg a párhuzamokat, akkor ugyanarra a végső kérdéshez jutunk, mint a liturgiai elemzés során, vagyis hogy forrásunk egy konkrét (külföldi) mintát követ-e —amelyet esetleg nem ismerünk—, vagy szándékosan alkalmaz egyéni megoldásokat.

[99] A főként külföldi forrásokból készült két táblázat megtekinthető a Vallastudomany.elte.hu/node/52/#PontVespr honlapon, PDF-formátumban, „Dedikációs tételrendek (keleti típus)" és „Dedikációs tételrendek (nyugati típus)" néven.

10.18132/LFZE.2014.16

A felhasznált források ismertetése és osztályozása

A források

A fölhasznált források összegyűjtése a következő szempontok alapján történt:

Amint a történeti fejezetben bemutattam, a pontifikálék történetében fontos tényező a fokozatos egységesedés. Mivel a VP a teljes egységesedés *előtti* állapotot tükrözi, a párhuzamok és fogódzópontok megtalálásához szintén a PGD előtti források nyújthatnak segítséget. Ez a határpont nem feltétlenül időbeli, mert legalábbis Közép-Európába bizonyos késéssel jutottak el az újítások, ezért lehetséges, hogy jóllehet a kérdéses forrás Durandusénál eggyel későbbi évszázadból való, mégis korábbi típust képvisel. A végső időbeli határ a tridenti zsinat, pontosabban VIII. Kelemen pápának a PR 1595-ös első hivatalos kiadását bevezető bullája, amely az egész nyugati egyházban kötelező érvényűvé tette a Római pontifikálét. Célom tehát az volt, hogy a régi források közül minél többel összevessem a VP-t. Legkönnyebben a kiadott forrásokhoz lehet hozzáférni, ezek között vannak olyanok, amelyek egy kötetben vagy sorozatban több forrást is közölnek. A többi közül elsőbbséget élveztek a régebbiek, illetve a hangjelzést is tartalmazók.

A legfrissebb pontifikálekatalógust Richard Kay állította össze 2007-ben.[100] Igen alapos munka, összesen 1249 forrás adatait gyűjtötte össze, ezen kívül sorra veszi az elveszett kódexeket és a tévesen pontifikáleként katalogizáltakat is. Minden forráshoz bibliográfiát ad, ennek alapján jellemzi őket. Dolgozatom forrásjegyzékeihez ezt a katalógust vettem alapul.

A gyűjteményes kötetek közül a legjelentősebb a bencés Edmond Martène *De antiquis Ecclesiæ ritibus* című munkája,[101] amelyet először 1700-ban adott ki. Figyelemreméltó az elrendezése, ugyanis nem forrásonként, hanem szertartástípusonként csoportosítja a rendelkezésére álló (óriási) liturgikus anyagot. Az elhangzó tételeknek néha csak az incipitjeit adja meg, a rubrikákat viszont mindig teljes terjedelmükben. Elsősorban francia vagy a korabeli francia könyvtárakban elérhető (többnyire még angol) forrásokat használ. A templomszenteléshez kapcsolódóan tizenegy különböző ordót közöl, ezek közül néhány több különböző kódexben is megtalálható.

A francia forradalom során számos egyházi könyvtárat földúltak, a Martène által földolgozott kódexek nagy része más könyvtárakba került át, némelyek elvesztek, mások datálását, eredetmeghatározását pedig időközben helyesbítette, pontosította a kutatás. Ezért is rendkívül fontos Aimé-Georges Martimort munkája, aki 1978-ban közzétette Martène forrásainak újabb, javított leírását, bizonyos esetekben rögzítette a

[100] Richard KAY: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals.* The University of Kansas, Lawrence 2007. Kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406.

[101] Edmond MARTÈNE: *De antiquis Ecclesiæ ritibus* etc. Antwerpen 1764. = UŐ: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri* I–IV. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969.

10.18132/LFZE.2014.16

kódex hiányának tényét.[102] A Martène által közölt templomszentelési szöveggyűjtemény első és második ordójának forrása az alább tárgyalandó *Ordines Romani* kiadásában is hozzáférhető, ezért azokra most külön nem térek ki. A fennmaradó kilenc ordó forrásai a következő kéziratok:

Ordo III.
Lanalet XI = Rouen, Bibl. mun., Ms. 368 (A. 27; A. 362) | Kay 848.
Pontificale Lanaletense. St Germans-apátság, Cornwall, Anglia (Wessex, tavistocki apátság), XI. század második negyede (~1020 után).
Püspöki áldásokat is tartalmaz. | Korábban: 1009– Lyfing, tavistocki apátság; 1027–1046 Crediton püspöke; wellsi katedrális (ott kerültek bele a patrónus, Szent András napjára való áldások); jumièges-i apátság (K. 26).
197 fol. (310 × 205 mm).
Kiadása: Gilbert Hunter DOBLE, *Pontificale Lanaletense (Bibliothèque de la Ville de Rouen, A. 27. Cat. 368). A Pontifical formerly in Use at St Germans, Cornwall*. Henry Bradshaw Society, London 1937. (HBS 74.)

Ordo IV.
Dunstan X = Párizs, BnF, Ms. lat. 943 | Kay 631.
Szt. Dunstan (†988) pontifikáléja, „Sherborne-i pontifikále", Anglia, X. század harmadik harmada (960–988).
Inzuláris írás. Dunstan canterburyi érsek állította össze. f. 108r–147r: püspöki áldások. | Korábban: 990-ben már biztosan sherborne-i bencés apátságé (salisburyi egyházmegye); XI. század végére Párizs (Notre Dame?); Fauré (†1689); Le Tellier; Regius.[103]
170 fol. (313 × 205 mm).
Kiadása: Edmond Eugène MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1973. 55. (Corpus Christianorum. Series Latina 162B.) Csak az áldások.

Ordo V.
Reims X = Reims, Bibl. mun., Ms. 340 | Kay 340.
Reims-i pontifikále. Franciaország (Reims), X. (?) század.
Három, eredetileg különálló, püspöki liturgiákat leíró libellus összekapcsolása. A káptalani könyvtárból.
55 fol. (258 × 202 mm).
Kiadása: SCHNEIDER 1996:[104] Ordines 2B & 9A, sig. R (p. 25, 62 jz., 204, 367): csak a zsinati rendtartások, mindkettőt a X. századra datálja.

Ordo VI.
Noyon 1000 | Kay, Appendix 1/46.

[102] Aimé-Georges MARTIMORT: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1978. (Studi e Testi 279.)

[103] *Codex Regius,* azaz királyi kódex. A párizsi Bibliothèque nationale de France jelzettípusa volt a francia forradalom előtt.

[104] Herbert SCHNEIDER: *Ordines de celebrando concilio. Die Konzilsordines des Früh- und Hochmittelalters.* Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996. (Monumenta Germaniæ Historica). Schneider a XIII. századig összegyűjtötte, kiadta és típusokba csoportosította a zsinati ordókat. Ez tehát mindmáig az egyetlen pontifikális ordó, amelyből összkiadás készült, Kay ezért tekinti referenciának a források rendszerezésénél. Az idézett kézirat két különböző zsinati ordót is tartalmaz.

10.18132/LFZE.2014.16

Noyon-i katedrális. Elveszett. Radbod noyoni püspök pontifikáléja. PRG előtti típus. Franciaország, X–XI. század (1000 körül). Két Radbod püspök volt: Radbod I. (989–997); Radbod II. (Martimort szerint a XI. század eleje; Mas Latrie szerint 1068–1098).

Ordo VII.
Akvitánia IX = három különböző kéziratból, mégpedig:
1. Párizs, BnF, Ms. lat. 1217 | Kay 666.
f. 1–96^{v}: cahors-i (?) pontifikále. Franciaország (Akvitánia), IX. század vége. Martimort és Rasmussen vitatja a cahors-i eredetét, Martène-nel szemben. f. 97–122^{v}: Benedikcionále (hozzáadás), X. és XI. század. Folytatja a f. 90^{v}-n kezdődő sorozatot; 59 áldás, teljes sorozatokban. f. 123–136: hozzáadások. | Korábban: Moissac; Colbert; Regius 44553*.3*.b.
137 fol. (222 × 100 mm).

2. Albi, Bibliothèque municipale, Ms. 20 (34) | Kay 5.
Akvitániai pontifikále. Franciaország (dél, Aurillac?), X. század második negyede. *Sancta Spes* az egyetlen név, ami a litániában hangsúlyos helyen szerepel (f. 66). f. 44–53 püspöki áldások. | Korábban: az albi káptalané volt.
118 fol. (202 × 170 mm).

3. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms. B. P. L. 111:2 | Kay 313.
Beauvais-i pontifikále. Franciaország, IX–X. század.
Ordinációk, templomszentelés. A wormsi zsinat statútumaival. | Korábban: St-Pierre, Beauvais.
77 fol. (240 × 180 mm).

Ordo VIII.
Narbonne 1000
Narbonne-i katedrálisból. Elveszett. Vizigót pontifikále. Eredete bizonytalan, X–XI. század. Martène látta Narbonne-ban (1711) és később Párizsban is, amikor Pech/Pesch kanonok kölcsön adta neki. Szerzetesi vagy reguláris kanonoki közösségnek készült. Leírása szerint „kis formátumú, de igen vastag". Martène 600 vagy 700 évesnek, tehát XI. vagy XII. századinak becsülte.

Ordo IX.
Langres XI = Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 122 (Cîteaux 89) | Kay 202.
Langres-i pontifikále. Franciaország, XI. század eleje.
Korábban: Humbert de Vergy langres-i főesperes, majd párizsi püspök (1030–1060) tulajdona; 1036-tól Halinard, Szt. Benignus (dijoni egyházmegye) apátja (1031–1046), majd Lyon érseke (1046–1052) használatában. f. 60^{v}–107: püspöki áldások.
109 fol. (267 × 183 mm).

Ordo X
Cambrai XIII = két különböző kéziratból, mégpedig:
1. Lyon, Bibliothèque municipale, Ms. 570 (485 bis) | Kay 409.
Öt régi pontifikále másolata. Franciaország, XVII. század (1676 körül). Jean Deslions, Senlis dékánja számára készült. Az öt közül a harmadik ez a cambrai-i pontifikále (f. 228–282^{r}). A kézirat elveszett, de közel áll az alábbi Cambrai Ms. 223-hoz.
411 fol. (320 × 205 mm).

2. Cambrai, Médiathèque municipale, Ms. 223 (213) | Kay 134.
Cambrai-i pontifikále. Franciaország, XIII. század első fele.

10.18132/LFZE.2014.16

Helyi ordók. f. 110–146, püspöki áldások f. 115. A Martène által átírt lyoni kézirat nem az eredeti, hanem annak kevéssel későbbi másolata, vö. a Ms. Köln 141-et is.
200 fol. (295 × 205 mm)

Ordo XI. = PR XII (ld. alább)
Apamea & Konst. XIII = két különböző kéziratból, mégpedig:
1. London, British Library, Ms. Add. 57528 | Kay 355.
Apameai pontifikále. (PR XII). Palesztína (Jeruzsálem, Szent Sír-bazilika?), XIII. század második negyede (1228–1244).
Apamea provincia (antióchiai latin patriarchátus) használatára alkalmazta az apameai érsek vagy Valena (= Bâniyâs) püspöke: mindkettő meg van nevezve a hozzáfűzött fogadalomtételi formulában (1214). | Korábban: Chaalis ciszterci apátság (bayeux-i egyházmegye); La Croix; egy 1946-os árverésen Francis Wormald birtokába került. 1676 körül másolat készült róla Chaalis-ban Jean Deslions részére (= Ms. Lyon 570); Martène ezt a másolatot használta.
vi + 151 fol. (285 × 185 mm).
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* I. *Le pontifical romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. 34–43, 102–112. (Studi e Testi 86.) Az Ms. Lyon 570 alapján = sig. L.

2. Párizs, Bibliothèque Mazarine, Ms. 536 (746) | Kay 777.
Konstantinápolyi pontifikále (PRC, Andrieu szerinti alfa változat). Itália, XIII. század első fele (1204–1261). A konstantinápolyi latin patriarchátus számára.
f. 60^r–81^v: áldások (155). | Korábban: párizsi dominikánusoknál, legkésőbb az 1400-as évektől. Vö. Ms. Troyes 1341 (Andrieu-nél D' jelölésű).
82 fol. (264 × 180 mm).
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* II. *Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. 51–58. (Studi e Testi 87.) Sig. D.

Martène munkája mellett a másik fontos gyűjtemény Niels Rasmussen kiadványa, amelyben PRG előtti ordógyűjteményeket, vagyis primitív pontifikálékat közöl, szintén incipitekkel és rubrikákkal. Ő forrásonként írja le a szertartásokat, a tételek incipitjeivel és teljes rubrikákkal, illetve ahol egy-egy szakasz megegyezik Martène valamelyik ordójának megfelelő részével, ott csak hivatkozik arra. A következő általa összegyűjtött kéziratokban találunk újabb templomszentelési ordókat:

Anderson XI = London, British Library, Ms. Add. 57337 | Kay 354.
„Anderson-pontifikále", Anglia, X–XI. század (1000 körül).
Benedikcionále-szakasz karácsonytól kezdve (f. 103^r–144^v) angol szentek ünnepeivel; a vége hiányzik. Az írás a canterburyi Christ Church-re utal. Feltételezheteően egy érsek számára készült, valószínűleg a XI. század első negyedében. A pontifikále-részben monasztikus elemek találhatók (Rasmussen). Vö. Mss. Párizs, BnF, Lat. 943 (Dunstan X) és Rouen, 368 (Lanalet XI). | Korábban: Hugh Anderson (1700 előtt) et al. Morayshire, Skócia.
144 fol. (30 × 23 cm).
Kiadása: A Henry Bradshaw Society sorozata számára készülő kiadás Sarah Keefer és William Shipper munkája.

10.18132/LFZE.2014.16

Sens IX = Szentpétervár, Publicsnaja Bibliotyeka, Ms. Q. v. I, no. 35 | Kay 871.
Sens-i pontifikále. Franciaország, IX. század harmadik negyede. Püspöki áldások (vö. Ms. Párizs, BnF, Lat. 17333). | Korábban: Sens; St-Germain des Prés; Harlay no. 1314. OR XLI és XLII-vel (ld. alább) azonos.
107 fol. (173 × 130 mm, Staerk szerint; 277 × 198 mm, Rasmussen szerint).

A Dunstan X, a Akvitánia IX és a Reims X források szerepelnek Rasmussen művében is, adataikat lásd fent. A gyűjteményes kötetek mellett kell megemlítenem a X. századi *Pontificale Romano-Germanicum*-ot (PRG) is, amelynek eredetileg egyetlen mintapéldánya lehetett, ez azonban elveszett, így a modern kiadás összeállítói, Cyrille Vogel és Reinhard Elze számos kódexet fölhasználtak munkájukhoz. Dolgozatomban ezt a több kódexre épülő kiadást egy forrásnak tekintem:

PRG
Mainz, 950–951.
Kiadása: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle* I–III. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227., 269.)

Az *Ordines Romani*-t, valamint a XII. és XIII. századi római pontifikálékat és Durandus művét is Michel Andrieu adta ki, bőséges kommentárral.[105] Az ő számozása alapján jelöljük a római ordókat az OR rövidítés után római számmal. Az ordók feltételezett korát és keletkezési helyét Vogel[106] összesítése szerint közlöm:

OR XLI
Gallia, VIII. század vége – IX. század
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge* IV. Peeters, Louvain 1956. 339–347. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 28.)

OR XLII
Róma (?), VIII. század
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani…* IV. 397–402.

OR XLIII
Gallia (de a gallikán elemek elhagyásával, „visszarómaiasítva") ~790
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani…* IV. 411–413.

PR XII
Róma, XII. század.
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* I. *Le pontifical romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86.)

PRC
Róma, XIII. század. A pápai kúria szertartásaihoz készült.

[105] A PRG-ről, az *Ordines Romani*ról és az Andrieu által kiadott római pontifikálékról bővebb ismertetés olvasható föntebb, a „Pontifikálék történetének rövid áttekintése" c. fejezetben.
[106] VOGEL: *Medieval Liturgy…* 180–181.

10.18132/LFZE.2014.16

Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* II. *Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87.)

PGD
XIII. század vége, Mende/Róma (?, lényegében Durandus saját kompilációja)
Kiadása: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* III. *Le pontifical de Guillaume Durand*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88.)

Pontificale Romanum (PR)
Pontificale Romanum Clementis VIII. pontificis maximi iussu restitutum atque editum. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, Róma 1595. = MANLIO Sodi — Achille M. TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1.)
„Tridenti pontifikále", liturgikus tartalma az előbbivel (PGD) gyakorlatilag megegyezik.

E gyűjteményeken kívül a következőkhöz jutottam hozzá kiadott formában:

Baturich IX = Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. ser. nov. 2762 | Kay 1228.
Baturich regensburgi püspök 817–848 pontifikáléja (töredék), f. 43^r–75^v.
Németország (Regensburg), IX. század első fele.
77 fol.
Kiadása: Franz UNTERKIRCHER: *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848) (Cod. Vindob. ser. n. 2762)*. Universitätsverlag, Freiburg 1962. (Spicilegium Friburgense 8.)

Claudius 1 X/XI = London, British Library, Ms. Cotton Claudius A. III | Kay 360.
Claudius 1 pontifikále (f. 39^r–86^v, 106^r–136^v) + benedikcionále (f. 137^r–150^v, más kéztől).
Anglia (Worcester?), X. század második fele vagy XI. század eleje, Wulfstan püspök idejéből.
A Claudius 1 Turner szerint „a legkorábbi fönnmaradt valóban angol eredetű pontifikále". Közös eredetű a Ms. Cambridge S. Sussex 100-zal; Reimsből származó elemek is vannak benne (Orchard). A zsinattartás ordóját a XI. század harmadik negyedében írták hozzá. A pontifikále tartalmaz egy másik benedikcionálét (f. 106^r–132^v). A pontifikále előtt (f. 31r–38v) angolszász törvények találhatók. | Korábban: Wulfstan, Worcester püspöke (1002–1016); az ő jegyzeteivel.
101 fol.
Kiadása: Derek Howard TURNER: *The Claudius Pontificals.* Moore and Tillyer. The Regnum Press, Chichester 1971. (HBS 97.)

Egbert X = Párizs, BnF, Ms. lat. 10575 (Suppl. lat. 1382) | Kay 712.
„Egbert püspök pontifikáléja", Anglia (dél), X. század.
Tévesen Egbert yorki érseknek (732/734–766) tulajdonították, mivel egybe van kötve az ő penitenciáléjával. Valószínűleg Dél-Angliában készült (Wessex?), majd átkerült Yorkba. A XI. vagy XII. századtól Évreux-ben (a 129. fólión a zsinati imákat a XII. században írták hozzá, püspöki áldások közé illesztve). | Korábban: 1812–1819: Leduc kanonok. Vö. Ms. Párizs, Sainte-Geneviève, Lat. 1296 (másolat készült róla 1720 körül).
187 fol. (235 × 190 mm).
Kiadása: H. M. J. BANTING: *Two Anglo–Saxon Pontificals (The Egbert and Sidney Sussex Pontificals)*. The Boydell Press, Woodbridge 1989. (HBS 104.)

10.18132/LFZE.2014.16

Krakkó XI = Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Ms. 2057 | Kay 306.
Pontificale Cracoviensis. Németország, XI. század harmadik negyede. Kölnben írták, Krakkó számára.
Kiadása: Zdzislaw OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Sæculi XI) Cracow, Jagellonian Library, Ms. 2057*. C. Nicholls & Company — The Philips Park, Manchester 1977. (HBS 100.)

SacrGel VII/VIII = „ős-Gelasianum" = egy kódexből és egy töredékből, mégpedig:
1. Cod. Vat. Reg. lat. 316 + | Kay 1097
Franciaország (Chelles), VIII. század közepe.[107]
Egyedi írás. | Korábban: Corbie (?), St-Denis, Párizs, Petau. Jelenleg három kötetben.
245 fol. (263 × 164 mm).
Kiadása: Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanæ æcclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)

2. Párizs, Bibl. Nat. 7193, 41/56 | Kay 696.
Töredék. Az előbbi részlete, f. 41–56.
A templomszentelés a vatikáni könyvtárban őrzött részben szerepel.

SacrGellon VIII = „frank Gelasianum" = Párizs, BnF, Ms. lat. 12048 | Kay 717.
„Gellone-i szakramentárium", pontifikále és szakramentárium. Egyetlen példánya a VIII. századi gelazián szakramentárium korai recenziójának. Franciaország (Sainte-Croix, Meaux), VIII. század vége (790-es évek).
Valószínűleg Haldoard cambrai-i püspök (790–816) számára készült. A pontifikále (Dumas kiadásában: §. 345–512.) a következő ordókat tartalmazza: bérmálás, vezeklők visszafogadása, templomszentelés, liturgikus szerek[108] megszentelése, papi rendek föladása, püspökszentelés, apát beiktatása, szüzek szentelése; mise királyokért [franciákért, f. 230^{v}], f. 188^{r}–259^{r}. Sok ordónak ez a legkorábbi teljes terjedelmű közlése. Két sorozat püspöki áldásokból, f. 147^{v}–167^{r}. Gazdag díszítés, források széles köréből állították össze. Jó állapotú másolat, ritkán használták. | Korábban: gellone-i bencés apátság (Saint-Guilhem-le-Désert, Hérault, lodève-i egyházmegye), alapítása: 804, Aniane-i Benedek; A kézirat 810 előtt volt ott; XVII. század: Saint-Germain-des-Prés.
276 fol. (300 × 180 mm).
Kiadása: Antoine DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A.)

Vic XI = Vic/Vich, Museo y Biblioteca episcopal, Ms. 103 (Inv. 7525) | Kay 1200.
Római pontifikále Vich számára, címe: *Cæremoniale episcoporum sedis Vicensis*. Katalónia (Ripoll? vagy Vich?), XI. század második fele.
Karoling írás. Az eleje és a vége hiányzik. Az 1200 körülről származó hozzáadások a f. 58^{v}-n kezdődnek. A szent olajok megáldása (f. 115–128) közel áll a PR XII-höz, az Andrieu kiadása szerinti c. 33a-hoz. Szerepel az 1368-os vichi inventáriumban két másik pontifikáléval együtt.

[107] Maga a kódex 750 körül készült, a mintapéldány keletkezése azonban liturgiatörténeti megfontolások alapján 628–715 közé tehető. VOGEL: *Medieval Liturgy*… 66.
[108] Liturgikus szereknek nevezzük a liturgiában használatos tárgyakat és öltözeteket.

10.18132/LFZE.2014.16

155 fol. (200 × 170 mm).
Elérhető: Miquel dels Sants GROS I PUJOL: *El Pontifical Romà de Vic. Vic, Arx. Cap. Ms. 103 (XCIII)*. Publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000052%5C00000053.pdf.

A legtöbb kézirat természetesen nincs kiadva, ezekhez digitális formában vagy mikrofilmen tudtam hozzáférni. Közülük az alábbiakat használtam föl, főként a hangjelzett forrásokat részesítve előnyben:

BenStrig XI = Zágráb, Naccionala i Sveučišna Biblioteka, MR 89 (Metropolitanska Knijžnica 89) | Kay 1242.
Benedikcionále és pontifikále (három ordó). Magyarország (Esztergom), XI. század. Több kéz által, karoling minuszkulákkal.
Számozatlan lapok. (225 × 155 mm).

Itália XIII = Nápoly, Biblioteca Nazionale, Ms. VI. G. 22 (VII. F. 24) | Kay 541.
Ordinarium (apáti?). Itália, XIII. század első fele. Inc. *Ordo qualiter sacri ordines in Romana Ecclesia. Convenit vos scire filii*… Apátszentelés, templomszentelés. Karthauzi zenei notáció; átmeneti stílusú notáció három vonalon.[109] | Korábban: Certosa di Padula.
107 fol. (206 × 302 mm).

Klostern XII = Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Ms. Claustroneoburgensis 622 | Kay 286.
PRG alapú pontifikále ismeretlen helyről, XII. század közepe. Neumás. IV. Viktor (1159–1164) ellenpápa elleni kiközösítési formula. A PRG változata. | Korábban: Klosterneuburg, ágostonos kanonokok, XV. század.
101 fol. (279 × 200 mm).

Klostern XIII = Klosterneuburg, Stiftsbibl., Ms. Claustroneoburgensis 1020 | Kay 288.
Pontifikále, f. 4^{r}–212^{v}. Ismeretlen helyről, a XIII. századból. Nincs megnevezve egyházmegye a papszentelési kérdésekben. Vonal nélküli neumák. A PRG változata. | Korábban: Neuburg, XV. század.
213 fol. (250 × 182 mm).

Krakkó XV = Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.) | Kay nem jegyzi.
XV. század első fele.

Lisieux XIII = Párizs, BnF, Ms. nouv. acq. lat. 3183 | Kay 763.
Lisieux-i pontifikále. Franciaország, XIII. század (?). Bőségesen jegyzetelve. | Korábban: F. B. Laribière (ex libris, XIX. század, f. 1^{r} és 220^{v}); „Ex libris Jacobi P. R. Lyell." Újrakötve a XVI. században.
Elérhető: Gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000440k.r=pontificale.langFR

Litomyšl XIV = Prága, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, DG I 19 | Kay nem jegyzi. | *Liber pontificalis Alberti de Stermberg, episcopi Luthomyslensis* 1376.
Elérhető: Manuscriptorium.com/apps/main/en/index.php?request=show_tei_digidoc&virtnum=0&client=

[109] Saját elemzésem szerint beneventán notáció.

10.18132/LFZE.2014.16

Messina XIII = Madrid, Biblioteca nacional, Ms. 678 | Kay 419.
Messinai pontifikále. Itália (Szicília), XIII. század.
Kay szerint a PRG példánya.[110] f. 3r–19v: püspöki áldások ádventtől kezdve. Színes iniciálék. Hangjelzés négy vörös vonalon. | Korábban: a XV. században egy Giacomo nevű messzinai érsek, vagy G. Porci (†1450) vagy G. de Thodisco (†1473), majd a messzinai egyház és az ucedai herceg tulajdona; 1700–1746: V. Fülöp spanyol királyé.
156 fol. (357 × 225 mm).

Oleśnickiego XV = Krakkó, Archivum Kapituly Metropolitalne, Ms. 12 | Kay 302.
Zbigniew Oleśnicki krakkói püspök (1423–1455) pontifikáléja. Lengyelország (Krakkó), XV. század első fele.

Prága XIII = Prága, Univerzitní knihovna, Ms. 722 (IV. F. 16; Y. I. 2, n. 76) | Kay 815.
XIII. századi pontifikále, ismeretlen helyről. Címe: *Rituale ecclesiasticum, comprehendens ordines rituum tam episcopis, quam presbyteris peragendorum.*
Tartalma: papi rendek föladása; pápa és császár koronázása. XIV. és XV. századi hozzáadások, az utolsó egy oltárszentelési szakasz kottával, XIV. századi kéztől. Héber töredék a hátsó kötéstáblára ragasztva.
198 fol. (235 × 170 mm).

Sens XII = Párizs, BnF, Ms. lat. 934 | Kay 627.
Sens-i pontifikále. Franciaország, XII. század második fele. | Korábban: Regius 4219.
146 fol. (245 × 185 mm).

Toledo XIII = Toledo, Archivo y Biblioteca Capitular, Ms. 39–12 | Kay 944.
Toledói pontifikále (vegyesen PRG, PR XII, PRC és helyi ordók). Spanyolország, XIII. század második fele. Az első 10 fólió hiányzik. Akvitán notáció. A kötésen a címe: *Cerimoniale episcopi M. S.*
164 fol. (270 × 190 mm).

Troia XIV = Nápoly, Biblioteca Nazionale, Ms. VI. G. 24 | Kay 542.
Troiai pontifikále, Dél-Itália, XIV. század első fele. Kottázott.
224 fol.

VitézJ XV = Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ottobon. lat. 501 | Kay 1081.
Vitéz János szerémségi püspök számára készült. Itália, XV. sz. vége (1489–90).
A szöveg pontos kézi másolata az 1485-ös PR-nak. Hangjelzett. Miniatúrák az itáliai Giovan Pietro Biragótól, többek közt egy „Silesian Cramer" kutyáról. | Legvalószínűbben azonos a Vatikáni Múzeumban a 33-as jelzetű „Ottoboniani"-pontifikáléval (lombard iskola, XV. sz.), Kay 1960-ban látta; vö. Stromajolo címével.
208 fol. (355 × 255 mm).

VP = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317
„Veszprémi pontifikále". Részletes jellemzését lásd az első fejezetben.

[110] Saját kutatásaim ezzel ellenkező eredményt hoztak, ld. alább.

10.18132/LFZE.2014.16

Típusok

Az összehasonlító elemzések során, amint fentebb elővételeztem, kiderült, hogy a dedikációs szertartásnak nincs igazán szilárd szerkezete, és nagy változatosság figyelhető meg a tételválogatásban is. Különösen meglepő azonban, hogy alig találunk egymáshoz feltűnően hasonló forrásokat. Ha egyes szakaszok vizsgálata ki is rajzol bizonyos rokonsági viszonyokat, ha meg is enged különböztetni egymáshoz közelebb álló forrásokat, egyáltalán nem biztos, hogy más szakaszok vizsgálata is hasonló eredményt hoz. Mindazonáltal néhány jellegzetesebb mozzanat vagy szakasz alapján csoportokat jelöltem ki, ezeket kívánom bemutatni az alábbiakban, hangsúlyozva, hogy ez nem a teljes forrásokra nézve, hanem kizárólag a templomszentelési ordó tekintetében érvényes.

„Keleti" és „nyugati" típus

Az első markáns egység, amely két csoportra osztja a forrásokat, még a tulajdonképpeni templomszentelés előtt található. A PRG, a három *Pontificale Romanum,* a közép-európai források, két észak-francia és egy katalán kódexben a szentelést közvetlenül megelőzi egy vízszentelési szakasz. Ez hiányzik a PRG előtti forrásokból, illetve az angol pontifikálékból, valamint a francia kéziratok nagy részéből. Természetesen ez nem vagy nem feltétlenül jelenti azt, hogy azokon a helyeken nem végezték el a szertartásnak ezt a részét, csak annyit, hogy nem vették föl az ordóba a leírását.

Fölvetődik a kérdés, hogy vajon elég jelentős-e ekkora eltérés ahhoz, hogy az osztályozás alapjául szolgáljon. A válasz egyértelműen nem, a munkafolyamat elején azonban szükség volt tájékozódási pontokra. A további elemzés végül igazolta a módszert: a vízszenteléssel kezdődő ordók többnyire későbbiek a másik típusba tartozóknál, és határozottan több hasonlóságot, egységesebb képet mutatnak, egyszersmind eltérnek a források másik csoportjától. Kissé egyszerűsítve nevezzük a PRG-n alapuló típust „keletinek", a másikat pedig „nyugatinak".

PRG- és PR-típus

Az egyneműbb keleti csoport további két részre osztható az ereklyékhez kapcsolódó mozzanatoknak az egész cselekményben való elhelyezése alapján. A PRG-ben, a közép-európai források nagy részében (Klostern 622, Klostern 1020, Reims X, Krakkó XI, BenStrig, Litomyšl XIV, Krakkó XV, Prága XIII) a szertartás elején, az említett vízszentelés után következik két antifóna, amelyek az ereklyék fölvételét és a templomhoz vonulást kísérik. Az ereklyékkel való körmenet, a templomba való behozataluk majd beépítésük az oltárba pedig egy sorozatban, a szertartás végén található. A PR XII, PRC, PGD, Cambrai XII, és az Oleśnickiego XV pontifikálékban mindez megelőzi az oltárszentelést. Mivel az előbbi csoportnak minden bizonnyal meghatározó előzménye (és egyben tagja) a PRG, ezt nevezzük PRG-típusnak, az utóbbi pedig, amelyhez érdekes módon a VP is meglehetősen közel áll, a PR-típus elnevezést kapja. A kettő között azonban nincs éles határ. Látni fogjuk, hogy három forrás, a Sens XII

10.18132/LFZE.2014.16

(észak-francia), a Vic XI (katalán) és a VP hol az egyik, hol pedig a másik típushoz áll közelebb, ráadásul egymáshoz képest is rendszertelenül.

„Cseh–lengyel" típus

A PRG-típushoz tartozik három forrás, amely egymáshoz nagyon közel áll: a Litomyšl XIV, a Krakkó XV és a Prága XIII. Mindhárom nyugati szláv területről származik, ezért adtam a csoportnak a „cseh–lengyel" nevet, de fontos szem előtt tartanunk, hogy cseh és lengyel vidékről is vannak forrásaink, amelyek liturgikus rendjük alapján nem sorolhatók ide.

„Normann" típus

A nyugati típuson belül, ahol nincs leírás a sátorban történő vízszentelésről, egyetlen kisebb csoportot lehet elkülöníteni. Ebben az esetben nem egy jellegzetes cselekménymozzanat vagy sorrendi sajátosság jelöli ki a kisebb egységet, hanem a szöveges tételek nagymértékű egyezése. Ide tartozik az összes vizsgált angol forrás (Lanalet XI, Dunstan X, Egbert X, Claudius 1 X/XI, London), a Lisieux XIII (Normandia), valamint a Messina XIII (Szicília). Mivel a középkor folyamán e területeket a normann befolyás kötötte össze, ez magyarázat lehet a liturgiák hasonlóságaira, így ezt a típust „normann" csoportnak neveztem el. Érdemes azonban megjegyezni, hogy e típushoz tartoznak a normann hódítás előtti angolszász források is. Ezért valószínű, hogy a normann úzus angolszász elemeket asszimilált, majd terjesztett el szélesebb körben.

Korai források

A legősibb források, mint a három *Ordo Romanus* (OR XLI, OR XVII, OR XLIII), az ős-Gelasianum (SacrGel VII/VIII) és a frank Gelasianum (Gellonense VIII) —illetve ide sorolható még a regensburgi Baturich-pontifikále— csak részleteiben vethetők össze a többi forrással, mert ezekben a későbbi templomszentelési szertartásnak csak bizonyos szakaszai szerepelnek, különböző összeállításban. Éppen ezért az összehasonlításokban ezek közül mindig csak a megfelelő ordókat vettem figyelembe.

„Francia" csoport

A mellettük fönnmaradó X–XII. századi francia források nem alkotnak egységes csoportot. Ezen nem csodálkozunk, hiszen a kora középkori Franciaországban számos viszonylag önálló állam és régió liturgikus szempontból is különálló egységet képviselt. Beszélhetnénk tehát akvitán, burgundi stb. csoportokról, ám ez túlmutatna a jelen dolgozaton. A kezelhetőség kedvéért ezeket a forrásokat közösen „francia" csoportnak hívom. Ide tartozik a Noyon 1000, Akvitánia IX, Narbonne 1000 és a Langres XI.

10.18132/LFZE.2014.16

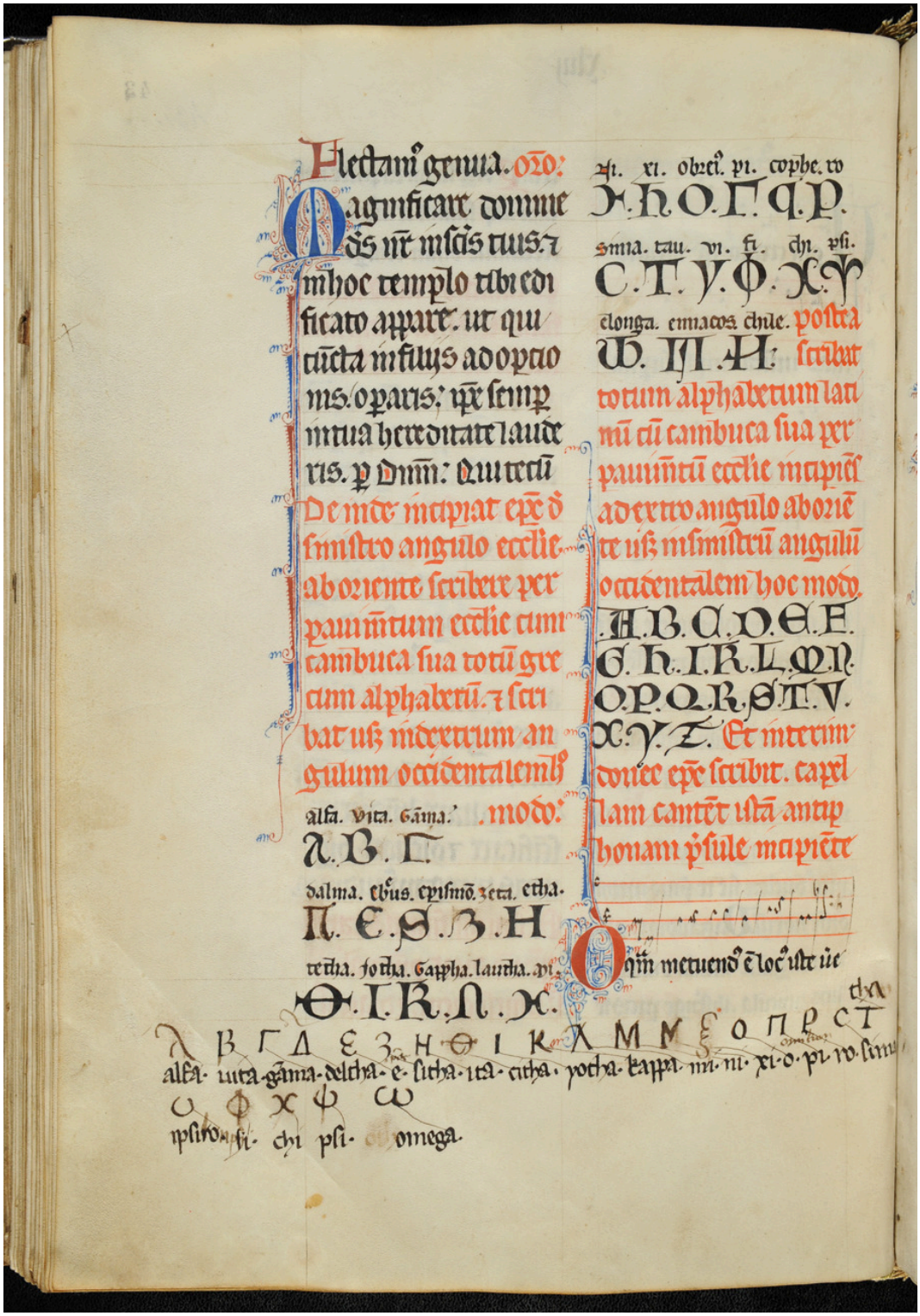

VP 43ᵛ — A görög és a latin ábécé

10.18132/LFZE.2014.16

A TEMPLOMSZENTELÉSI SZERTARTÁS FELÉPÍTÉSE

Ebben az alfejezetben a templomszentelés cselekményének mozzanatait veszem sorra. Amint erre már utaltam, az ordók összehasonlításánál gyakori jelenség, hogy egy-egy szakaszban egyes források közelebb állnak egymáshoz, más mozzanatsorok esetén pedig egészen új rokoni kapcsolatokat találunk. Ez a megfigyelés vezetett el arra a módszerre, hogy a templomszentelési ordót nem egészében vizsgálom, hanem —részben éppen e hasonlóságok alapján— szakaszokra osztom, és szakaszonként hasonlítom össze a különböző forrásokat. A cselekmény szakaszainak eredeti sorrendjétől csak akkor térek el, ha az egyes kódexekben különböző helyen van beillesztve egy-egy részlet. Bemutatom, hogy egy cselekménymozzanat liturgiája mennyire szilárd vagy változékony, és hogy a különbségek milyen jellegűek. Megvizsgálom az egyes tételek szövegi tartalmát és eredeti vagy más lehetséges liturgikus alkalmazásait.[111] Igyekszem a jelentős pontokat megragadni. Ha egy mozzanat túl nagy változatosságot mutat, nem részletezem, csak ha ebből valami általánosabb érvényű következtetés vonható le. A mellékelt táblázatokban egy-egy csoport neve alatt azokat a tételeket adom meg, amelyek legalább három forrásban szerepelnek, vagy egyéb szempontból fontosak, érdekesek.

A szertartás kezdetének megállapítása nem egyszerű feladat, hiszen az előkészítő cselekményeket a források különböző mértékben közlik a szertartás részeként. Ilyen bevezető mozzanatok a templom körüli temető megszentelése, az alapkő letétele, amelyek nyilvánvalóan még a templom építése előtt zajlanak, tehát akár évekkel a fölszentelése előtt. A *denuntiatio,* azaz a szentelés pontos helyének és idejének kihirdetése már szorosabban kapcsolódik a szertartáshoz, az előző nap és éjjel végzett mozzanatok pedig még inkább. Az elemzést mindenesetre ekkor, az ereklyék előkészítésével kezdjük.

Az ereklyék előkészítése

A tulajdonképpeni templomszentelési szertartást megelőzi egy virrasztó zsolozsma, amely többnyire egy, a közelben fölállított sátorban zajlik, az oltárba helyezendő ereklyék mellett, az adott vértanúk tiszteletére. Ezt természetesen nem a pontifikálékban találjuk, hanem breviáriumokban és antifonálékban. A pontifikálék nagyobb részében viszont vannak énekek és imádságok az ereklyéknek a sátorba viteléhez, illetve a szentelés napján az ereklyéknek a sátorból az új templomhoz való átviteléhez. A VP templomszentelési ordója rögtön egy olyan szakasszal kezdődik, amely a vizsgált többi forrás közül egyben sem található meg: a szentelés előtti estén az ereklyéket hordozva háromszor körüljárják a templomot, mintegy elővételezve a szentelési szertartás körmeneteit. A körüljárások alatt egy-egy responzóriumot énekelnek, és amikor a kapuhoz érnek, mindhárom alkalommal elhangzik egy verzikulus és egy könyörgés. Ez a három tag (énekté-

[111] Források a liturgikus helyek kikereséséhez: CANTUS adatbázis (Publish. uwo.ca/~cantus); DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Ævi* V. 1–3. *Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Basel—London—New York—Prag 1999; MOELLER (1971–1979).

10.18132/LFZE.2014.16

tel + verzikulus + könyörgés) alapvető egységet alkot a liturgikus rendszerben a legkülönbözőbb szertartások részeként, illetve gyakran valamelyest önálló, függelékes jelleget kap.[112] Az első sorozat a Szentháromsághoz könyörög, őt dicsőíti, a responzórium eredetileg Szentháromság, illetve Mindenszentek ünnepére való, s a könyörgés is a Szentháromság-vasárnapi kollekta. A második szakasz a boldogságos Szűz Máriát szólítja meg, a harmadik pedig minden szentet, a responzórium a vértanúk közös zsolozsmájából való, az utolsó verzikulus és könyörgés pedig az időszaknak megfelelően is változik:[113]

R. *Summæ Trinitati simplici Deo* V. *Præstet nobis*
V. *Benedicammus Patrem et Filium*
Or. *Ops sempiterne Ds qui dedisti nobis famulis tuis*

R. *Felix valde sacra Virgo Maria* V. *Ora pro populo*
V. *Ora pro nobis s-issima*
Or. *Concede nos famulos tuos*

R. *Isti sunt s-i* V. *Tradiderunt corpora*
V. *Lætamini in Domino*
Or. *Da qs Dne fidelibus populis tuis omnium s-orum*

ADV–NAT:
V. *Ibunt s-i*
Or. *Conscientias nostras Dne visitando*

PASC–ASC:
V. *Gaudete iusti in Domino*
Or. *Conserva qs Dne sperantes in te*

ASC–PENT:
V. *Lætamini in Domino*
Or. *Conserva qs Dne sperantes in te*

A korai forrásokban itt nem találunk tételeket. A „keleti" kódexek nagy részében litánia következik, majd a PRG-típusnál és a „francia" Noyon 1000-ben egy készületi és egy, az ereklyékhez kapcsolódó könyörgés *(Aufer a nobis* és *Fac nos Domine)* hangzik el.[114] Az egyébként egymástól távol álló „francia" Akvitánia IX és a PR-típusú Sens XII kódex itt érdekes hasonlóságot mutat, ugyanis kizárólag ebben a két forrásban szerepel egy sorozat: az *Actiones nostras* könyörgés, majd három responzórium, amelyek az ereklyékkel való vonulást kísérik. Az első a *Domine si conversus,* amely szövegét Salamon templomszentelési imájából veszi, a templomszentelési matutínumban is megtalálható, de jel-

[112] Ld. szuffrágiumok.

[113] E tételek nagy része az egész év során használatos megemlékezésekben is szerepel, azaz széles körben használt, a liturgikus évhez csak lazán kapcsolódó készletet alkotnak.

[114] A BenStrig XI-ben ez a két könyörgés a vízszentelés után, az ereklyék fölvétele előtt következik.

10.18132/LFZE.2014.16

lemzően inkább a Királyok históriájában,[115] akárcsak a második, amely a templom megáldását kéri: *Exaudisti Domine.* A harmadik responzórium, *Tu Domine cui humilium* meghallgattatásért könyörög, a zsolozsmáskönyvek elsősorban a Judit-históriában közlik. A nagy változatosság ebben a részben, amint arra már utaltam, nem feltétlenül mutat valódi rítuskülönbségeket, mivel a források nem mindig ugyanonnan számítják a szertartás kezdetét.

Meg kell még említenünk azt a két könyörgést, amely a PRG-ben és néhány hozzá közel álló kódexben az ordó legelején szerepel: *Virtutum cælestium* és *Deus qui ad ineffabilis observantiam.* Az előbbiről megjegyzendő, hogy bár szövege alapján általános, készületi jellegű, liturgikus helye elsődlegesen a nagycsütörtöki mise.

FRANCIA	AKVITÁNIA IX, SENS XII	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Különböző…	Or. *Actiones n-as*	Or. *Virtutum cælestium*	
könyörgések	R. *Dne si conversus*	Or. *Ds qui ad ineffabilis*	
	V. *Si peccaverit*		
antifónák	R. *Exaudisti Dne*	Litánia	Litánia
	V. *Dne qui custodies*		
responzóriumok	R. *Tu Dne cui humilium*	Or. *Aufer a nobis Dne qs*	
		Or. *Fac nos Dne s-orum*	

Vízszentelés a templomon kívül

A források egyik felében itt, az ordó elején található egy vízszentelési szakasz. Nem tartozik szorosan a templomszenteléshez, ugyanez az egység más szertartásokhoz is kapcsolódhat, misszálékban és rituálékban is megtalálható.[116] Ez szinte teljes mértékben egységes az összes „keleti" kódexben. Először a só, majd a víz exorcizmusa és megáldása következik. Utána a püspök egy imádság közben belekeveri a sót a vízbe, végül megáldja a sós vizet. A Reims X az egyetlen forrás, ahol jelentősebb eltérés tapasztalható: a só megáldásakor elhangzó könyörgés és a vízbe való belekeverés szavai ugyanis ebből hiányoznak, az utóbbi helyén egy áldást találunk, majd a szakasz végén vízhintés következik két imádsággal. Említésre méltó még, hogy három forrásban, köztük a VP-ben is ezt a részt *Deus in adiutorium* vezeti be, és hogy a PGD-ben és az Oleśnickiego XV-ben az *Asperges* antifóna zárja, ami szintén hintésre utal. A vízszentelés tehát csak a „keleti" típusnál található meg, ott azonban minimális változatosságot mutat.

[115] A matutínum responzóriumait az egyházi év egyes időszakaiban az éppen olvasott bibliai könyvből válogatták. A Királyok históriája azt a responzóriumciklust takarja, amelyet Sámuel és a Királyok könyvének olvasásakor (június–júliusban) alkalmaztak.

[116] Ez az ún. *Benedictio minor salis et aquæ,* vö: Adolph FRANZ: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I.* Nova & Vetera, Bonn 2006. Éppen általános mivoltából fakadhat, hogy a források egy része nem közli. Ezeken a helyeken minden bizonnyal más könyvből olvasta vagy akár fejből mondta a püspök a megfelelő szakaszt.

10.18132/LFZE.2014.16

„KELETI" TÍPUS

Ex. *Exorcizo te creatura salis… qui per Eliseum*
Or. *Immensam clementiam*
Ex. *Exorcizo te creatura aquæ… ut fias aqua exorcizata*
Or. *Ds qui ad salutem humani generis*
F. *Hæc (fiat) commixtio salis et aquæ*
Or. *Ds invicte virtutis auctor*

A kapuban

A szertartás tulajdonképpeni kezdetének küszöbén a „normann" csoportba tartozó források nagyobbik része szerint (Lanalet XI, Dunstan X, Messina XIII, Lisieux III és részben Egbert X) a templom kapujában eléneklik a *Zachæe festinans* antifónát, amely Zakeus történetéből, azaz a dedikációs mise evangéliumából veszi a szövegét. Zakeus házát Krisztus kiválasztotta, hogy isteni jelenlétével megszentelje a benne lakókkal együtt. Ezt a kiválasztást idézi az antifóna, és az új templomra vonatkoztatja. Ezután a már említett *Actiones nostras,* majd a *Deus qui nos pastores* kezdetű könyörgés hangzik el, amely szintén készületi jellegű, bizonyos források pápák ünnepére adják. A többi forrásban ez a három tétel nem szerepel, hanem rögtön a következő szakasszal folytatódik.

„NORMANN" TÍPUS

Ant. *Zachæe festinans*
Or. *Actiones nostras*
Or. *De qui nos pastores*

A templom körüljárása

A szertartás első igazán jellegzetes mozzanata, amely szinte minden forrásunkban megtalálható, amikor a püspök az egész asszisztenciával körüljárja a templomot, majd visszaérve hármat koppant pásztorbotjával a templomkapun, és a 23. zsoltár[117] szavait idézve párbeszédet folytat a templomban ekkor még egyedül tartózkodó diákonussal, a zárt kapun keresztül:

– *Tollite portas, principes, vestras, et elevamini, portæ æternales, et introibit rex gloriæ!*
– *Quis est iste rex gloriæ?*
– *Dominus fortis et potens, Dominus potens in prælio.*

Vagyis:

– *Nyissátok meg a kapukat, és táruljatok fel, örök kapuk, hadd menjen be a dicsőségnek Királya!*
– *Ki ez a dicsőséges Király?*
– *Az erős és hatalmas Úr, a harcokban győzedelmes.*

[117] A latin liturgikus hagyományról lévén szó, a zsoltárokra való hivatkozásoknál mindig a Septuaginta szerinti számozást használom.

10.18132/LFZE.2014.16

Mindez még kétszer megismétlődik, ám az utolsó alkalommal más válasz hangzik el: *Dominus virtutum, ipse est rex gloriæ* (A seregek Ura, ő a dicsőségnek Királya). A korai szakramentáriumokban ez a szakasz nem szerepel,[118] de az OR XLI-ben már megtaláljuk a kopogtatást és a *Tollite portas* szöveget antifónaként.[119] Ezek adják tehát a cselekmény vázát. A legtöbb „francia" típusú kéziratban ehhez járul még a dialógus, de a körmenet hiányzik. A „normann" kódexek szerint a processzió közben litániát énekeltek, az utolsó körüljárás végén könyörgést mondtak, illetve jellemző erre a csoportra, hogy a *Tollite portas* antifónát közlik a körmenetekhez, akár többször is. A „keleti" csoport ebben a szakaszban is meglehetősen egységes: minden körüljárás közben elhangzik egy-egy responzórium (vagy elsőként a *Tollite portas* antifóna), a kapuban egy könyörgés és utána a párbeszéd. A PRG-csoport tételrendje gyakorlatilag teljesen szilárd, és a PR-csoport is csak a responzóriumok válogatásában, sorrendjében tér el valamelyest. Az *In circuitu tuo* responzórium a vértanúk közös zsolozsmájából származik, tehát az előző éjszaka matutínumához kapcsolódik. A fényes helyről szól, ahol a szentek nyugosznak. A *Fundata est domus* a dedikációs matutínum responzóriuma, benne az „Úr háza" az egész Egyházat jelenti, ahová a pogányok is bejönnek, és dicsőítik az Istent. A *Benedic Domine* és a *Tu Domine universorum* a szentelendő templomra kér áldást, az előbbi szintén a templomszentelési zsolozsmából, az utóbbi pedig a Makkabeusok históriájából való.

A „francia" források közé tartozó Narbonne 1000 ebben a szakaszban sajátos vonásokat mutat. A kezdő könyörgés után *(Omnipotens et misericors Ds qui sacerdotibus tuis)*[120] a püspök a botjával keresztet, A és Ω betűket rajzol a kapura, majd elindul a körmenet, amelyhez a kódex tizenhárom responzóriumból álló sorozatot ad, s végül, az utolsó körüljárás végén a püspök a falakra háromszor fölírja az ábécét. A kopogás és a párbeszéd a többi forrással megegyezően történik. Elmondhatjuk tehát, hogy ennek a szakasznak az alapja, szilárd váza a *Tollite portas* antifóna, illetve a püspök kopogása a templomkapun. Első lépésként az antifóna párbeszéddé alakul, majd ehhez járul a három körmenet, amelyekhez szövegek és a cselekményt kísérő énektételek kapcsolódnak. Az emblematikus *Tollite portas* antifóna a dedikációs matutínumból származik.

1. körüljárás

OR XLI	FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
			Ant. *Tollite portas*	R. *Fundata est*
				V. *Venientes*
			Or. … *omni loco*[121]	Or. … *omni loco*
kopogás	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus

[118] A Baturich IX-ben itt lakúna van, de valószínűleg legalább ugyanennyi ott is szerepelt.

[119] Amint a korai szakramentáriumok kapcsán már említettük, a szertartások látványosabb, drámai elemei jellemzően gallikán eredetűek.

[120] A keleti csoportnál ez a könyörgés a harmadik körüljárás után hangzik el.

[121] Az orációk kezdete általában formuláris, a tétel azonosítására nem alkalmas. A rövid hivatkozásokban ezért az első jellegzetes szavakat használom.

10.18132/LFZE.2014.16

2. körüljárás

OR XLI	FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
			R. *In circuitu tuo* V. *Magnus Dns* Or. … *angularem*	R. *Benedic Dne* Or. … *angularem*
kopogás	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus

3. körüljárás

OR XLI	FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Ant. *Tollite portas*		Ant. *Tollite portas*	R. *Fundata est* V. *Benedic Dne* Or. … *sacerdotibus*	R. *Tu Dne* V. *Tu elegisti* Or. … *sacerdotibus*
kopogás	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus	kopogás, dialógus

A Narbonne 1000 szokatlanul bőséges responzóriumsorozata e tételekből áll:

R. *Benedic Dne* V. *Audi Dne preces*
R. *Fundata est* V. *Reges terræ*
R. *Luce splendida* V. *Beati erunt*
R. *Domus mea* V. *Petite et accipietis*
R. *Lapides pretiosi* V. *Domus mea*
R. *O quam metuendus* V. *Mane surgens*
R. *S-ificavit Dns* V. *Domus mea*
R. *Audi Dne hymnum* V. *Respice Dne*
R. *Exaudisti Dne* V. *Dne qui custodis*
R. *Ornaverunt* V. *In hymnis et confessionibus*
R. *In hymnis* V. *Ornaverunt*
R. *Dne si conversus* V. *Si peccaverit in te*
R. *Tu Dne universorum* V. *Et nunc Dne*

Bemenet

A harmadik felelet *(Dominus virtutum, ipse est Rex gloriæ)* után a normann típus szerint egy —kimondottan a templomszenteléshez kötődő— könyörgés következik: *Domum tuam qs Dne clementer ingredere,* a „keleti" csoportnál pedig a püspök *Aperi* szavára nyílik ki az ajtó. Belépése után szinte kivétel nélkül minden forrásban a *Pax huic domui* szavak hangoznak el, amely általános formula a rituális belépésekhez. Eltérés csak az erre adott válaszban (egyszerű *Amen* vagy *In introitu vestro. Amen)* vagy az elhangzások számában van (egyszer vagy háromszor), illetve bizonyos forrásokban egy azonos szövegű antifóna szerepel az akklamáció helyett vagy után. Bizonyos PR-típusú kódexben az akklamáció után az előbbi szöveg kibővített változatára írt antifóna, a *Pax æterna ab æterno* jelenik meg. A három valódi PR-ban itt következik a már említett *Zachæe festinans* antifóna, a „normann" típusban pedig a dedikációs vesperás antifónája, a *Benedic Dne domum istam* a *Fundamenta* zsoltárral. Úgy tekinthető tehát,

10.18132/LFZE.2014.16

hogy van egy készlet, amelyből a bevezető mozzanatok képlékenyebb helyeihez válogatják a tételeket, az egyes forráscsoportok egymástól eltérő módon.

Amikor a templom közepére érnek, szintén a „normann" források szerint a püspök két könyörgést mond *(Ds qui invisibiliter* és *Tabernaculum hoc ingredere),*[122] a „keleti" típusnál pedig gyakran megjelenik egy a Szentlelket hívó, a pünkösdi zsolozsmából kölcsönzött ének, vagy a *Veni Sancte Spiritus reple tuorum corda* antifóna vagy (a „cseh–lengyel" típusnál) a *Veni creator Spiritus* himnusz. Érdekes, hogy magában a PRG-ben ez nincs meg, sőt a PR-ek közül is csak a PGD-ben.[123] Ezek után a püspök az oltárhoz térdel, majd arcra borul, és kivétel nélkül minden forrás szerint litániát énekelnek. A litánia végeztével a püspök a *Magnificare Dne Deus noster* kezdetű könyörgést imádkozza, amely a neki épített házba hívja meg a Mindenhatót. Ez az első olyan könyörgés, amely már az ősi szakramentáriumok közül is megtalálható egyben, a SacrGellon VIII-ban, tehát a korai frank réteg tanúja. A szilárd váz tehát ebben a szakaszban a templomba való belépés, amelyet a *Pax huic domui* szavak kísérnek, a mindenszentek litániája az oltárnál és a *Magnificare Domine* könyörgés. A templom kapujától az oltárhoz való eljutás ad lehetőséget újabb énekes tételek beillesztésére, elsősorban a „keleti" csoportnál. A „normann" típus ezen kívül, amint láttuk, imádságokkal is bővíti a sort: a belépés előtt egy, az oltárnál két orációval.

OR XLI, FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	PR-TÍPUS
	Or. *Domum tuam*	*Aperi!*	*Aperi!*	*Aperi!*
Pax huic domui	*Pax huic domui*	*Pax huic domui*	*Pax huic domui*	*Pax huic domui*
	Ant. *Benedic Dne domum istam* Ps. *Fundamenta*			Ant. *Zachæe festinans*
	Or. *Ds qui invisibiliter*	Hy. *Veni creator*	Ant. *Veni Sancte*	Hy. *Veni creator*
	Or. *Tabernaculum hoc*			
Litánia	Litánia	Litánia	Litánia	Litánia
Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*

Görög és latin ábécé

Jellegzetes mozzanata a templomszentelésnek, amikor hatalmas andráskereszt alakjában hamut szórnak a padlóra, és a püspök a botjával fölírja az egyik szárába a görög, a másikba a latin ábécét. A „keleti" források és a „francia" Noyon 1000 szerint közben a Jákob szavait idéző (Gn 28,17) *O quam metuendus* sajátosan templomszentelési antifónát éneklik a *Benedictus* kantikummal, majd a három „cseh–lengyel" kódexben még két antifóna következik. Az egyik a *Ds cuius sedes est,* amelynek szövege a párhuzamos cselekményhez jól illő imádság, formailag szabályos oráció; magyarul így hangzik:

[122] Az előbbi előfordul a dedikációs mise kollektájaként is, az utóbbi kizárólag itt szerepel.

[123] E két pünkösdi tétel általánosabb használatba vétele bármely „lélekhívó" helyzetben jellemző tendencia a középkori liturgiatörténetben.

10.18132/LFZE.2014.16

„Isten, akinek széke a menny, és a föld a te lábaidnak zsámolya, te szenteld meg ezt a padlót: és mindazoknak, akik itt téged imádnak, add, hogy az álmodó Jákob létrájára fölmehessenek; hogy általa az erények lépcsőin hozzád eljussanak, ahol szent templomodban áldottként örökké megmaradsz."[124]

Ehhez ismét a *Benedictus* kantikum társul, amely nem kötődik lényegileg a templomszenteléshez, hanem általános időkitöltő tétel.[125] A másik antifóna az *Exsurgat Deus ad nostri famulatus,* amely a szent helyről fakadó bőséges áldást hirdeti, a hasonló kezdetű 67. zsoltárral *(Exsurgat Deus et dissipentur inimici eius).* A „normann" forrásokban ezen a helyen más antifónák szerepelnek: a *Fundamentum aliud (*a *Fundamenta*-kezdetű zsoltárral), amely szerint nem lehet más fundamentum, csak amelyet Krisztus vetett meg; és a *Hæc aula accipiat a Deo* (Ps. *Magnus Dns*), amely azt kéri, hogy ez a hely az Istentől kegyelmet, áldást és könyörületet kapjon. Az OR XLI és a többi „francia" forrás nem ad meg énekes tételt, kivéve a Narbonne 1000-et, amely ismét egyedi: egy hattagú responzóriumsorozatot közöl, amelyet a húsvéti időből (a legtöbb zsolozsmaforrás alapján a húsvét utáni második vasárnap matutínumából) kölcsönöz.

NORMANN	CSEH–LENGYEL	MÁS KELETI
Ant. *Fundamentum aliud*	Ant. *O quam metuendus est*	Ant. *O quam metuendus est*
Ps. *Fundamenta eius*	Ps. *Benedictus*	Ps. *Benedictus*
Ant. *Hæc aula accipiat a Deo*	Ant. *Ds cuius sedes est*	
Ps. *Magnus Dns*	Ps. *Benedictus*	
	Ant. *Exsurgat Ds ad nostri famulatus*	
	Ps. *Exsurgat Ds*	

A Narbonne 1000 responzóriumsorozata itt e tételekből áll:

R. *Ostendit mihi* V. *Postquam audissem*
R. *Locutus est ad me* V. *Et sustulit me*
R. *Vidi Ierusalem* V. *Et erat structura*
R. *Vidi portam civitatis* V. *Vide Ierusalem*
R. *Hæc est Ierusalem* V. *Portæ eius non*
R. *Plateæ tuæ Ierusalem* V. *Luce splendida*

A Gergely-víz készítése

A Gergely-víz egyfajta szenteltvíz, amelyet kimondottan templomszenteléskor használnak. Sajátossága, hogy a vízhez nem csak sót, hanem hamut és bort is kevernek. Az ábécé fölírása után a püspök az oltárhoz megy, és ott készíti el, minden mozzanatot külön imával kísérve. Az alapvető forma a következő: exorcizmus a só fölött, majd egy

[124] *Deus, cuius sedes est cælum, et terra scabellum pedum tuorum: tu pavimentum hoc sanctifica, omnesque hic te orantes scalam somniantis Iacob fac ascendere; ut per hanc virtutum gradibus ad te perveniant, ubi in templo sancto benedictus permanes in sæcula.*

[125] A *Benedictus* kantikum gyakran szerepel például processziók végén (Gyertyaszentelő Boldogasszony, virágvasárnap).

10.18132/LFZE.2014.16

vagy több áldó könyörgés, utána ugyanez a víz fölött. Néhány „nyugati" forrásban fordított sorrendben, először a vizet és utána a sót szenteli meg a püspök. Előfordul, hogy egymás után több exorcizmusszöveg is szerepel.[126] Ezután a hamut áldja meg. Érdekes módon előtte exorcizmus kizárólag két magyar forrás szerint van (BenStrig XI és VP). Összekeveri a sót és a hamut a *Fiat commixtio…* szavakkal kísérve, majd háromszor, kereszt alakban beleszórja a szentelt vízbe. Itt újabb exorcizmus és/vagy könyörgés következik a sóval és hamuval elkevert víz fölött. A bor megáldása a kánai menyegzőre utaló orációval csak a „keleti" típus egy szűkebb körénél található meg, a „nyugati" források nagyobb részében pedig nem is kevernek bort a vízhez. A „keleti" típus egységesen ad kísérő szöveget a bor belekeveréséhez *(Fiat commixtio…)* és könyörgést a megáldásához *(Deum omnipotente fratres carissimi),* végül minden kódexben egy befejező áldást mond a püspök az így elkészült Gergely-vízre *(Omnipotens sempiterne Deus creator et conservator…).*

A szövegek közül mindössze az utolsó két könyörgésben van utalás a szentelendő templomra és oltárra, a só- és a vízszentelés imádságai részben megegyeznek a „keleti" típusnak a szertartás elején található azonos szerepű szövegeivel, vagyis az általános vízszentelésével, míg a hamuszentelés imádságai hamvazószerdai vagy más, nyilvános vezekléssel kapcsolatos tételek.

Ez a vízszentelési rész megtalálható a SacrGellon VIII-ban, de a SacrGel VIII-ban, az ős-Gelasianumban még nem. Ezért arra következtethetünk, hogy a Gergely-víz elkészítése gallikán eredetű, az órómai liturgiában nem szerepelt.

Ebben a szakaszban is a „keleti" típus egységesebb, a PRG- és PR-csoport szerinti felosztás sem igazán érvényesül. Feltűnően közel áll egymáshoz azonban a PRG és a két klosterneuburgi kódex (Klostern XII és XIII),[127] valamint a három „cseh–lengyel" kódex, a Litomyšl XIV, a Krakkó XV és a Prága XIII. Ettől eltekintve viszonylag nagy a változatosság — két olyan tétel van, amely minden forrásban szerepel, ám ezek a másik típus forrásainál ugyanígy megtalálhatók: a bevezető *Deus in adiutorium* és az utolsó, imént említett könyörgés.

A „nyugati" típus alcsoportjai itt szintén nem rajzolódnak ki határozottan. A korai források közül az OR XLI és a Baturich IX tartalmaz néhány imádságot, a SacrGell VIII pedig egy egész sorozatot ad exorcizmusokkal és könyörgésekkel, amelyek azonban többnyire nem azonosak a többi forrás tételeivel, ezért az alábbi táblázatban ezeket nem részletezem. A két további alcsoport közül a „normann" típus egységesebb és részletesebb, a „francia" forrásokban csak néhány tételt találunk a só és a víz megszentelésére, hamu és bor itt nem szerepel. A „normann" csoportra viszont jellemző, hogy a szakasz végén krizmát is kevernek a vízhez.

[126] A PRG és a két klosterneuburgi forrás például a víz exorcizmusához három-három szöveget ad. Ez lehet választási lehetőség, de elképzelhető, hogy a „hatékonyabb" szentelmény érdekében háromszorozzák meg az exorcizmusokat, ahogyan pl. a *Benedictio maior salis et aquæ* során minden imatípust megkettőznek, vö. FRANZ: *Die kirchliche Benediktionen.*

[127] Ez a hasonlóság az egész ordóban érvényesül, e források a PRG közeli változatának tekinthetők.

10.18132/LFZE.2014.16

FRANCIA	NORMANN	PRG, KLOSTERN	MÁS PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	OR-TÍPUS
Ds in adiutorium	*Ds in adiutorium*	*Ds in adiutorium*	*Ds in adiutorium*	*Ds in adiutorium*	*Ds in adiutorium*
		Ex. … *apostolis*	Ex. … *apostolis*	Ex. … *apostolis*	Ex. … *apostolis*
		Or. *Rogamus*	Or. … *benedic*	Or. … *benedic*	Or. … *benedic*
	Ex. … *per Elisæum*			Ex. … *per Elisæum*	
		Or. *Virtutis tuæ*		Or. *Virtutis tuæ*	
	Or. *Immensam*	Or. … *benedic*		Or. *Rogamus*	
	Ex. … *omnis virtus*	Ex. … *omnis virtus*			
		Ex. … *ut repellas*	Ex. … *ut repellas*	Ex. … *ut repellas*	Ex. … *ut repellas*
		Ex. … *ut efficiaris*			
		Or. … *statutor*		Or. … *statutor*	Or. … *statutor*
				F. *Discede*	
Or. … *ad salutem*	Or. … *ad salutem*	Or. … *ad salutem*	Or. … *ad salutem*		
	Or. … *parce*	Or. … *parce*		Or. … *parce*	Or. … *parce*
				F. *Fiat commixtio*	F. *Fiat commixtio*
		F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*
			Ex. … *ut efficiaris*	Ex. … *ut efficiaris*	
	Or. *Ds invictæ*	Or. *Ds invictæ*		Or. *Ds invictæ*	Or. *Ds invictæ*
				Or. Æterne ops[128]	
				Or. … *in Chana*	Or. … *in Chana*
		Fiat commixtio	*Fiat commixtio*	*Fiat commixtio*	*Fiat commixtio*
		Or. … *carissimi*	Or. … *carissimi*	Or. … *carissimi*	Or. … *carissimi*
Or. *Ds creator*	Or. *Ds creator*	Or. … *Ds creator*	Or. … *Ds creator*	Or. … *Ds creator*	Or. … *Ds creator*

A belső tér megszentelése

Miután elkészült a Gergely-víz, a püspök megkeni vele az oltár sarkait, majd hétszer körüljárja és meghinti az oltárt (Lv 8,11) a szenteltvízhintéskor általában használatos *Asperges me* antifóna és a hozzá kapcsolódó *Miserere* zsoltár éneklése közben. Ezután háromszor körüljár bent a templomban, és vizet hint a falakra. Minden körbejáráshoz egy-egy antifónát adnak a források, amely típusonként eltérő lehet, illetve a „normann" kódexekben minden antifóna után egy-egy könyörgés is olvasható. Az antifónák a dedikációs zsolozsmából származnak, a könyörgések más liturgikus szerepben nem fordulnak elő. Szintén a „normann" csoport szerint ezután kívülről is meghintik a falakat a szenteltvízzel, további antifónák kíséretében, visszatérés előtt a püspök könyörgést mond *(Deus qui Iacob),* belépés után pedig a *Benedic Dne* antifónát éneklik. A körmenetek végeztével egy újabb antifóna éneklése alatt a püspök a templom teljes hosszában és széltében kereszt alakban a padlót is meghinti a Gergely-vízzel, majd a templom közepén két könyörgést *(Ds qui loca nomini; Ds sanctificationum)* és egy hosszú prexet, azaz konszekrációs imát mond *(VD … Adesto precibus)*.

Ezek után az *Introibo* antifóna hangzik el a *Iudica* zsoltárral, amely szintén a Dedikáció ünnepének zsolozsmájából való, közben a püspök az oltárhoz megy, mésszel és

[128] Szövegváltozatok: *Æterne Ds qui…* | *Ops spe Ds qui…* | *Ops æterne Ds qui…*

10.18132/LFZE.2014.16

agyaggal maltert kever, amellyel majd az ereklyéket az oltárba építi. A maradék vizet az oltár tövéhez önti, utána a menzát tiszta szövettel szárazra törli.

A „keleti" típus ebben a szakaszban is nagyon egységes, gyakorlatilag csak a körmenetekhez kapcsolódó antifónák különböznek, de alcsoportonként már többnyire azok is megegyeznek. A „nyugati" források, amint már megszokhattuk, széttartóbbak, egyedül a „normann" kódexek mutatnak egymás közt nagyobb hasonlóságot. A VP különlegessége, hogy jóllehet tételrendje elsősorban az OR-csoportba illeszkedik, ehhez a „normann" típusból kölcsönöz négy könyörgést: az *Asperges* utáni *Pateant [ad] hoc altare aures misericordiæ tuæ*-t, valamint a három körmeneti orációt: *Hic benedictionem tuam; Solus et ineffabilis supernorum rex* és *Adiutor altissime Deus et protector.*

Ebben a szakaszban a cselekményi váz szilárd, minden forrásban azonos, még az ősi OR XLI-ben és a Baturich IX-ben is megtalálható (az utóbbiban csak a konszekrációig). A tételek közül az *Asperges* és a *Domus mea* antifónák, a templom közepén elhangzó *Ds qui loca* és *Ds sanctificationum* könyörgések, illetve az oltárhoz vonulást kísérő *Introibo* antifóna és zsoltára alkotják az alapréteget, amely a körmenetekhez kapcsolódó antifónákkal és a konszekrációs imádsággal, végül további könyörgésekkel bővül.

Az OR-típusnál ezek után következik az ereklyékkel való körmenet, de a többi forrás eltérő rendje miatt ezt a szakaszt később tárgyaljuk.

FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
		F. *S-ificetur hoc altare*	F. *S-ificetur hoc altare*
			F. *Pax tecum*
Ant. *Asperges me*	Ant. *Asperges me*	Ant. *Asperges me*	Ant. *Asperges me*
Ps. *Miserere*	Ps. *Miserere*	Ps. *Miserere*	Ps. *Miserere*
	Or. *Pateant aures*		
	Ant. *S-ificavit Dns*	Ant. *Asperges me*	Ant. *Hæc est domus Dni*
	Ps. *Ds refugium*	Ps. *Miserere*	Ps. *Lætatus sum*
	Or. *Hic benedictionem tuam*		
	Ant. *In dedicatione ecclesiæ*	Ant. *Similabo eum*	Ant. *Exsurgat Ds*
	Ps. *Laudate Dnm*	Ps. *Exsurgat Ds*[129]	Ps. *Exsurgat Ds*
		Ant. *Tu Dne universorum*	
		Ps. *Exsurgat Ds*[130]	
	Or. *Solus et ineffabilis*		
	Ant. *Qui habitat in adiutorio*	Ant. *Hæc est domus Dni*	Ant. *Qui habitat in adiutorio*
	Ps. *Qui habitat*	Ps. *Qui habitat*	Ps. *Qui habitat*
	Or. *Adiutor altissime Ds*		
	Ant. *Fundamenta templi*		
	Ps. *Fundamenta*		
	Or. *Ds qui Iacob famulo tuo*		
	Ant. *Benedic Dne*		
	Ps. *Magnus Dns*		
Ant. *Domus mea*	Ant. *Benedictus es in templo*	Ant. *Domus mea*	Ant. *Domus mea*

[129] Ez az egyetlen antifóna ebben a szakaszban, amely nem a templomszentelési offíciumból való, hanem a hitvallók közös zsolozsmájából.

[130] Más előforduló tételek: Ant. *Tu Dne cui humilium* Ps. *Conserva me.*

10.18132/LFZE.2014.16

FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Ps. *Narrabo nomen tuum*	Ps. *Benedicite*	Ps. *Narrabo nomen tuum*	Ps. *Narrabo nomen tuum*
Or. *Ds qui loca nomini tuo*	Or. *Ds qui loca nomini tuo*	Or. *Ds qui loca nomini tuo*	Or. *Ds qui loca nomini tuo*
Or. *Ds s-ificationum ops*	Or. *Ds s-ificationum ops*	Or. *Ds s-ificationum ops*	Or. *Ds s-ificationum ops*
	VD *Adesto precibus*	VD *Adesto precibus*	VD *Adesto precibus*
Ant. *Introibo*	Ant. *Introibo*	Ant. *Introibo*	Ant. *Introibo*
Ps. *Iudica me Ds*	Ps. *Iudica me Ds*	Ps. *Iudica me Ds*	Ps. *Iudica me Ds*
		Or. *Singulare illud*[131]	

Az oltár megkenése

Az oltár kultikus lemosása után következik a szent olajjal való megkenése. Krisztus öt sebének jeleként a közepén és a négy sarkán keni meg a püspök kereszt alakban kétszer (egyes forrásokban háromszor) a katekumenek olajával, majd utoljára krizmával. Minden megkenés közben formulát mond *(Sanctificetur hoc altare),* a szkóla pedig egy-egy antifónát énekel. Ez a rend már az OR XLI-ben is megtalálható.

Az antifónák közül az első az *Erexit Iacob* a *Quam dilecta* zsoltárral, amely a dedikációs matutínumnak is része, akárcsak a következő: a *Mane surgens Iacob* antifóna és a *Deus noster refugium et virtus* zsoltár.[132] A PRG-típusra jellemző az ezután következő, szintén a templomszentelési zsolozsmából való *Ædificavit Moyses* antifóna és a *Dne refugium* zsoltár. A krizmával való megkenéskor használt két antifóna kimondottan ehhez a szertartáshoz kapcsolódik: vagy az *Ecce odor* antifónát és a *Fundamenta* zsoltárt találjuk itt, vagy az *Unxit te Dominus*-t az *Eructavit* zsoltárral, típustól nagyjából függetlenül.

Egyedül a PRG csoportra jellemző egyértelműen az utóbbi változat, a „normann" csoport pedig egészen eltér: többnyire a dedikációs matutínum *Vidit Iacob scalam* antifónáját közli a *Fundamenta* zsoltárral, de előfordul a már említett *Ædificavit Moyses* is, ez esetben a *Magnus Dominus* zsoltárral. Az egyes megkenésekhez a „normann" és a „cseh–lengyel" típus könyörgéseket is társít. A „normann" forrásokban a *Deum universitatis artificem et immensæ molis,* a *Ds qui ad sacrificandum primogenitum tibi* és a *Singulare illud repropitiatorium,* a „cseh–lengyel" csoportban az *Omnipotentiam tuam Domine supplices imploramus,* az *Onipotens sempiterne Deus altare hoc quod nomini tuo* és a *Domine Deus omnipotens qui post offendicula lapsus* szerepel. Ezek mind az oltár és az oltárkő megszentelésére szolgálnak.

A „normann" típusban az oltár megkenése előtt is elhangzik három könyörgés az oltár megszentelésére: *Domine sancte Pater omnipotens æterne Deus misericordiam tuam vocibus; Domine sancte Pater omnipotens æterne Deus creator cæli et terræ* és *Deus omnipotens universarum rerum rationabilis artifex.* A „keleti" források szerint szintén a megkenés előtt az oltár megtömjénzése zajlik, miközben a *Dirigatur* szöveg hangzik el valamilyen formában: az OR-csoport szerint általában antifónaként *(Dirigatur Domi-*

[131] Csak a következő forrásokban: Litomyšl XIV, Krakkó Ms. 11, Prága XIII, Sens XII, VP.

[132] Más lehetséges zsoltárok: *Bonum est confiteri, Quam dilecta.*

10.18132/LFZE.2014.16

ne ad te), a PRG-típusnál verzikulusként *(Dirigatur Domine oratio mea),* a „cseh–lengyel" forrásokban pedig különleges módon graduáleként *(Dirigatur oratio mea)*.[133] Ez utóbbi típusban aztán minden megkenés végén elhangzik egy könyörgés *(Omnipotentiam tuam Domine supplices imploramus; Omnipotens sempiterne Deus altare hoc; Domine Deus omnipotens qui post offendiculam)*.[134]

Bizonyos források szerint[135] ezután a püspök a teljes menzát bekeni a tenyerével, a szkóla pedig a *Sanctificavit Dominus* antifónát és a *Deus noster refugium* zsoltárt énekli. A Sens XII ezek után még közöl két antifónát, a PGD pedig egy könyörgést, amellyel az oltármenzát áldja meg *(Lapidem hunc),* két antifónát és két responzóriumot.

OR XLI, FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	PR-TÍPUS
	Or. … *misericordiam*			
	Or. … *creator cæli*			
	Or. … *universarum*			
		V. *Dirigatur Dne*	Gr. *Dirigatur*	Ant. *Dirigatur*
			Ant. *Ædificavit Moyses*	
			Ps. *Benedixisti*	
		F. *S-ificetur*	F. *S-ificetur*	
		F. *Pax tecum*	F. *Pax tecum*	F. *Pax tecum*
Ant. *Erexit Iacob*	Ant. *Erexit Iacob*	Ant. *Erexit Iacob*	Ant. *Erexit Iacob*	Ant. *Erexit Iacob*
Ps. *Quam dilecta*	Ps. *Quam dilecta*	Ps. *Quam dilecta*	Ps. *Quam dilecta*	Ps. *Quam dilecta*
	Or. *Dm universitatis*		Or. *Op-tiam tuam*	
Ant. *Mane surgens*	Ant. *Mane surgens*	Ant. *Mane surgens*	Ant. *Mane surgens*	Ant. *Mane surgens*
Ps. *Deus noster*	Ps. *Deus noster*	Ps. *Deus noster*	Ps. *Deus noster*	Ps. *Deus noster*
		Ant. *Ædificavit Moyses*		
		Ps. *Dne refugium*		
	Or. … *sacrificandum*			
Ant. *Ecce odor*	Ant. *Vidit Iacob*	Ant. *Unxit te Dns*	Ant. *Unxit te Dns*	Ant. *Ecce odor*
Ps. *Fundamenta*	Ps. *Fundamenta*	Ps. *Eructavit*	Ps. *Eructavit*	Ps. *Fundamenta*
	Or. *Singulare illud*		Or. … *post offendicula*	
			Ant. *S-ificavit Dns*	
			Ps. *Cantate Dno*[136]	

A falak megkenése

Az oltárszenteléssel kapcsolatos események közé illeszkedik a falak fölszentelése. Ezt az indokolja, hogy az oltárt utoljára krizmával kenték meg, és azután mintegy ez a fölkenés terjed tovább a templom egészére. A püspök körbejár a templomban, és az előre

[133] A graduále a miséhez tartozó műfaj, „kölcsönzése" pontifikális összefüggésben különlegesnek számít. A tétel eredetileg nagyböjt első keddjének miséjére való, illetve elhangzik még az őszi kántorböjt szombatján és a pünkösd utáni tizenkilencedik vasárnapon is.

[134] Ez a három könyörgés szerepel a Sens XII-ben is, a második pedig további „francia" és PR-típusú forrásokban.

[135] Akvitánia IX, Litomyšl XIV, Krakkó XV, Prága XIII, Sens XII, PGD és Oleśnickiego XV.

[136] A „cseh-legyen" forrásokon kívül szerepel a következőkben is: Sens XII, PGD, Oleśnickiego XV.

10.18132/LFZE.2014.16

kijelölt tizenkét ponton kereszt alakban megkeni a falat krizmával. Minden megkenéskor áldást mond *(Sanctificetur hoc templum),* közben a szkóla egy vagy két antifónát énekel, amely minden esetben a dedikációs zsolozsmából való.

A korai forrásokban ez a mozzanat szinte teljes mértékben hiányzik. Mindössze az OR XLI-ben szerepel egyetlen rubrika a falak krizmával való megkenéséről. A „francia" típusban a rubrikán kívül egy-egy antifóna is előfordul, leggyakrabban a *Lapides pretiosi* a *Lauda Ierusalem*-mel, a Noyon 1000-ben az áldásszöveg is. A „keleti" típusban egységesen minden tétel szerepel, csak az antifónák terén tapasztalható csekély különbség *(Sanctificavit Dominus* és *Lapides pretiosi,* vagy *Hæc est domus Domini,* az utóbbi mindig egymagában szerepel). A „normann" csoport az eddigiekhez hasonlóan egy templomszentelési könyörgéssel bővíti a készletet *(Deus qui de vivis et electis)*, amely előfordul a dedikációs mise posztkommúniójaként vagy *oratio super populum*-aként.[137] A VP és a Narbonne 1000 szerint a falak megkenése nem itt, hanem később, az oltár konszekrációja után történik.

FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
	S-ificetur hoc templum	*S-ificetur hoc templum*	*S-ificetur hoc templum*
		F. *Pax tecum*	F. *Pax tecum*
	Ant. *O quam metuendus*	Ant. *S-ificavit Dns*	
	Ps. *Magnus Dns*	Ps. *Cantate Dno*	
Ant. *Lapides pretiosi*	Ant. *Lapides pretiosi*	Ant. *Lapides pretiosi*	Ant. *Hæc est domus Dni*
Ps. *Lauda Ierusalem*	Ps. *Lauda Ierusalem*	Ps. *Lauda Ierusalem*	Ps. *Lætatus sum*[138]
	Or. *Ds qui de vivis et electis*		

Tömjénezés, tömjénégetés

A falak megkenése után a püspök újra az oltárhoz megy, és megtömjénezi. Ezt olvashatjuk már a SacrGel VIII-ban és az OR LXI-ben is, valamint a „francia" forrásokban. A PRG-típusban a „cseh–lengyel" kódexek kivételével az *Ecce odor* antifóna kíséri az incenzálást, a „normann" csoport szerint pedig elhangzik a *Dne sancte Pater clemens cuius nec initium* kezdetű hosszú könyörgés is, amely ószövetségi oltárokra hivatkozva kér áldást a szentelendő oltárra vagy oltárokra. Az OR-típusban az *Ecce odor* helyett az *Ædificavit Moyses* antifónát találjuk —ennek oka az lehet, hogy az oltár megkenésekor itt az előbbi már szerepelt—, utána pedig az oltárszenteléshez átvezető *Dei Patris omnipotentis misericordiam deprecemur dilectissimi* allokúció vagy exhortáció (a gyülekezetnek szóló liturgikus buzdítás) következik.

A „cseh–lengyel" és a PR-típusú forrásokban itt egy jellemző mozzanat következik. Az oltár közepére és négy sarkára (ahol a megkenések is történtek) viaszos kanóccal ösz-

[137] A böjti időszakban a posztkommúnió után következő újabb oráció. Részletesebben ld.: Adrian FORTESCUE: „Postcommunion", in *The Catholic Encyclopedia* XII. Robert Appleton Company, New York 1911. Newadvent.org/cathen/12318b.htm. Itt azonban a *Sacramentarium Gelasianum* szerkezetének megfelelően jelenti bármely mise utolsó könyörgését.

[138] Összesen négy forrásban: PR XII, PRC, Vic XI és Reims X (PRG-típus).

10.18132/LFZE.2014.16

szekötött tömjéncsomókat helyeznek, majd meggyújtják őket. A „cseh–lengyel" kódexekben itt szerepel az *Ecce odor* antifóna, a PR-típusnál pedig különböző énektételek, majd a *Dne sancte Pater omnipotens æterne Deus clemens et propitius* oltárszentelési könyörgés hangzik el.

OR XLI, FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	PR-TÍPUS
	Ant. *Ecce odor*	Ant. *Ecce odor*		Ant. *Ædificavit Moyses*
	Ps. *Lauda Ierusalem*			
	Or. … *clemens cuius*			Exh. *Dei Patris optis*
			Ant. *Ecce odor filii mei*	
			Ps. *Fundamenta*	
				Or. … *clemens et prop.*

Az oltár konszekrációja

Az oltár fölszentelése összetett rítussor, ennek része már az olajokkal való megkenés vagy a tömjén égetése is. Legszorosabb értelemben a konszekrációs prex elmondását értjük alatta. Ennek a műfajnak a jellegzetessége, hogy prefációdialógus vezeti be, majd a *Vere dignum et iustum est* szakasz után következik a saját szöveg, amely a jelen esetben az oltár megszenteléséért könyörög: *Ut propensiori cura…* Ezt az imádságot megelőzi egy exhortáció és egy könyörgés: a *Dei Patris omnipotentis misericordiam deprecemur* és a *Deus omnipotens in cuius honore altare hoc,* és követi az eredetileg pünkösdi *Confirma hoc* antifóna *Gloria Patri*-val. Két további könyörgés is gyakran előfordul a pontifikálékban: a *Dne sancte Pater omnipotens æterne Deus clemens et propitius* és a *Maiestatem tuam Domine humiliter imploramus.* Ezek jellemzően még a *Confirma* antifóna előtt szerepelnek.

A korai források (SacrGel IX, SacrGellon IX és OR XLI) tanúsága szerint azonban nem a konszekrációs imádság a legősibb mag, hanem az azt megelőző két könyörgés, amely jóformán az összes vizsgált forrásban megtalálható,[139] hasonlóképpen a *Confirma* antifóna is, amely azonban a szakramentáriumokból —értelemszerűen, lévén azok a celebráns könyvei— hiányzik. A két másik könyörgés közül a *Maiestatem tuam* kezdetű az elterjedtebb: minden „keleti" forrásban és a „normann" típus nagyobb részében is megtalálható, míg a *Dne … clemens et propitius* csak a „keleti" típusú kódexek mintegy kétharmadában.

KORAI ÉS FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Or. *Dei Patris optis*	Or. *Dei Patris optis*	Or. *Dei Patris optis*	(ld. az előző táblázatban)
Or. *Ds ops in cuius honore*	Or. *Ds ops in cuius honore*	Or. *Ds ops in cuius honore*	Or. *Ds ops in cuius honore*
	VD *Ut propensiori cura*	VD *Ut propensiori cura*	VD *Ut propensiori cura*
		Or. … *clemens et propitius*	Or. … *clemens et propitius*
		Or. *Maiestatem tuam*	Or. *Maiestatem tuam*
Ant. *Confirma hoc Ds*	Ant. *Confirma hoc Ds*	Ant. *Confirma hoc Ds*	Ant. *Confirma hoc Ds*

[139] A három PR-ban a tömjén égetése előtt szerepel az első oráció.

10.18132/LFZE.2014.16

A VP-ben ezek után zajlik a falak megkenése tizenkét helyen, a PRG-típusú forrásokban pedig a *tabula*[140] megszentelése következik.

A *Habitator sanctarum mentium* kezdetű könyörgést a püspök a templom közepén mondja el, mert ez már nem a tabulára, nem is az oltárra, hanem újra az egész templomra kér áldást. A „cseh–lengyel" forrásokban következő *Deus qui super mysticam* szintén az új templomot szenteli föl. Ez a szakasz a PRG-típuson kívül megtalálható még kissé eltérő rendben a PR-típusú Cambrai XIII-ban, illetve rövidebb formában (két könyörgés, majd konszekrációs imádság) egy „nyugati" forrásban, a Noyon 1000-ben is.

MÁS PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL
Exh. *Lapidem hunc fratres dilectissimi*	Exh. *Lapidem hunc fratres dilectissimi*
Exh. *Dnm optem fratres dilectissimi votis exsultantibus*	
Or. *Supplices tibi Dne Ds Pater ops preces effundimus*	Or. *Supplices tibi Dne Ds Pater ops preces effundimus*
Or. *Exaudi nos Ds salutaris noster et precum nostrarum libenter*	
VD *Qui post offendicula lapsusque primi hominis*	VD *Qui post offendicula lapsusque primi hominis*
Or. *Ds ops universarum rerum rationabilis artifex*	Or. *Ds ops universarum rerum rationabilis artifex*
	Or. *Dm optem fratres dilectissimi votis exsultantibus*
Or. *Habitator s-arum mentium Ds*	Or. *Habitator s-arum mentium Ds*
	Or. *Ds qui super mysticam petram apostolicæ potestatis*

Egyéb liturgikus szerek megszentelése

Számos forrás az oltárszentelés után beilleszt egy szakaszt, amelyben a liturgiában használatos különféle tárgyak és öltözetek megszentelését írja le. Más kódexek —többek között a két gelaziánum— ugyanezt a templomszentelést záró mise előtt, vagy akár külön fejezetben[141] közlik. Az oltárral érintkező szövetek megszentelése azonban szinte minden forrásban, már a két gelaziánumban és az OR XLI-ben is ezen a helyen szerepel.[142] A hozzá tartozó *Domine Deus ab initio* könyörgést a „normann" források esetében a *Dignare Domine Deus omnipotens rex regum,* a „keleti" kódexekben pedig az *Exaudi Domine preces nostras et hæc linteamina* követi.

KORAI ÉS FRANCIA	NORMANN	CSEH–LENGYEL	MÁS KELETI
Or. … *sicut ab initio*	Or. … *sicut ab initio*		Or. … *sicut ab initio*
	Or. *Dignare … benedicere*		Or. *Exaudi … hæc linteamina*

[140] A *tabula* az a kőlap, amellyel az oltár közepén lévő és az ereklyéket, valamint a tömjénszemeket és az Oltáriszentség darabkáit befogadó mélyedést (*sepulcrum* vagy *confossio,* ld. alább) befedik.

[141] Például a PRG.

[142] Kivételt képez a „cseh–lengyel" típus és néhány kódex a PR-típusból.

10.18132/LFZE.2014.16

Az ereklyékkel kapcsolatos rítusok

A templomszentelési rítussorban az ereklyékhez kapcsolódó mozzanatok, illetve az ezekhez tartozó liturgikus tételek alkotják a legképlékenyebb, legszéttartóbb réteget. Komoly kihívást jelent a kutató számára, hogy megtalálja a fogódzópontokat a különböző ordók egymással való összevetéséhez.

A szertartás legelején vagy első részében több forrásban előfordulnak néhány mozzanatból és tételből álló kis szakaszok, amelyek az ereklyékhez kapcsolódnak, de a legfontosabb cselekménysorozat, az ereklyék fölvétele és a templomhoz vitele, a templom körüli körmenet, majd velük az oltárhoz vonulás, az oltárba való beépítésük és a lezárás a szertartás végén, a szentmise előtt zajlik. Ez alól kivétel a PR-típus, amely ezt a sorozatot az oltárszentelés elé illeszti be. A korai szakramentáriumokban műfaji alapon természetesen nem szerepel ez a szakasz, az OR-ban azonban igen. Köztük a legrészletesebb a XLII-es, majd a XLIII-as, a XLI-es éppen csak megemlít néhány mozzanatot.

Az ide tartozó énektételekről elmondható, hogy témájuk a szentek gyülekezetéhez vagy az ereklyékhez kapcsolódik. Nagy részük kimondottan processzió tétel, tehát a zsolozsmában nem található meg, néhány közülük Mindenszentek ünnepéről vagy a mártírok közös zsolozsmájából való. A könyörgések ezzel szemben nem a szentekhez kötődnek, hanem a templomszentelés aktusához, némelyik a dedikációs mise orációja.

A legtöbb kódexben az ereklyék őrzési helyén, tehát a sátornál vagy egy másik templomban, ahol a virrasztást végezték, elhangzik a mindenszentek litániája, ezt követik az *Aufer a nobis* és a *Fac nos Domine sanctorum tuorum* könyörgések. Az utóbbi a „normann" típusú forrásokból hiányzik, a PR-típus esetében pedig a két könyörgés közé antifónák ékelődhetnek be, leggyakrabban az *O quam gloriosum est,* a *Movete sancti de mansionibus* és az *Ecce populus custodiens.* A két könyörgés szerepelt már a szertartás legelején, az ereklyék előkészítésénél.

Az ereklyék fölvétele a PRG-típus esetén a templomon kívül zajló vízszentelés után következik, és mindig a *Surgite sancti* és a *Cum iucunditate* antifónák éneklése kíséri. A „nyugati" és a PR-típusnál ez közvetlenül a *Fac nos* könyörgés után áll, általában a *Cum iucunditate* antifónával, de a *Surgite sancti* is gyakran előfordul, a helye azonban kevésbé szilárd, és számos további antifóna is megjelenik, amelyek forrásonként eltérnek ugyan egymástól, de közös készletből valók. A PRG-típusú forrásokban az ereklyék fölvétele a templomkapuban végzett litániával vagy *laudes*-sel[143] kezdődik, amit a *Deus qui sacrandorum* könyörgés követ, amelyet a dedikációs mise egyik lehetséges kollektájaként ismerünk. A PRG és a két, vele rokon klosterneuburgi forrás szerint a templomkaput ekkor megkenik krizmával.

OR	FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
litánia	litánia		litánia	litánia
Or. *Aufer a nobis*	Or. *Aufer a nobis*	Or. *Aufer a nobis*	Or. *Aufer a nobis*	Or. *Aufer a nobis*
				Ant. *O quam gloriosum*

[143] A laudes itt bizonyára valamilyen dicsérő imádságokat jelöl, nem zsolozsmahórát.

10.18132/LFZE.2014.16

Ant. *Ecce populus*				Ant. *Movete s-i* Ant. *Ecce populus*
	Or. *Fac nos Dne*		Or. *Fac nos Dne*	Or. *Fac nos Dne*
			Ant. *Surgite s-i*	
Ant. *Cum iucunditate*	Ant. *Cum iucunditate*	Ant. *Cum iucunditate*	Ant. *Cum iucunditate*	Ant. *Cum iucunditate*
	Ant. *De Ierusalem*	Ant. *De Ierusalem*		Ant. *Ambulate s-i Dei*
	Ant. *Ecce populus*	Ant. *Via iustorum recta*		Ant. *Surgite s-i*
		Ant. *Ierusalem civitas*		Ant. *Ambulate s-i Dei* [144]
		Ant. *Ambulate s-i Dei*		
		Ant. *S-um est verum*		

Ezek után, a „keleti" források szerint körmenetet tartanak a templom körül az ereklyékkel, és —a PR-típus szerint— az *Erit mihi Dominus* responzóriumot éneklik. A PRG-típusban mindössze egy *Kyrie eleison* akklamációt találunk a processzióhoz, amelyet több forrás rubrikája szerint asszonyokkal és gyerekekkel együtt énekelnek. Számos kódexben az ereklyék templomhoz vitele és a körmenet tulajdonképpen egybeolvadt,[145] így az antifónák sorozata a kettőhöz közös zenei anyagként szolgált. A PRG-ben itt következik egy antifónasorozat, amelynek tagjai közül azonban csak néhány azonos a fentiekkel. *(Ambulate sancti Dei ad locum; Plateæ Ierusalem; Custodit Dominus; In sanctis gloriosus es; Ambulate sancti Dei ingredimini; Sanctificavi Ierusalem)* Említésre méltó, hogy a Sens XII és a Reims X itt beillesztett, rövid tételsorozata igen közel áll egymáshoz.

A VP ide tartozó szakaszát érdemes részletesebben megvizsgálni. Egyetlen rubrikában olvasható, hogy a sátorból kihozzák az ereklyéket, és háromszor körüljárják velük a templomot, miközben az alábbi antifónákat éneklik:

Ant. *Surgite s-i de mansionibus*
Ant. *Cum iucunditate exibitis*
Ant. *Oremus dilectissimi nobis Deum Patrem op-tem*
Ant. *De Ierusalem exeunt reliquiæ et salvatio*
Ant. *Surgite s-i de mansionibus*
Ant. *Cum iucunditate exibitis*
Ant. *Ops Deus supplices te rogamus et petimus*
Ant. *Ops Deus mæstorum consolatio*
Ant. *Salvator mundi salva nos omnes*
Ant. *Iniquitates nostras aufer a nobis*
Ant. *Cum veneris ante conspectum Dni*

Az első két tétel, amint láthattuk, a legtöbb forrásban megtalálható mint az ereklyék fölvételét kísérő, az ereklyéket s rajtuk keresztül a szenteket megszólító ének. Meglepő módon azonban egy lappal később ugyanezek az antifónák ismét a szemünk elé kerülnek, nem hivatkozásként, hanem újból teljes lejegyzéssel, ráadásul apró szöveg- és dallambeli eltérésekkel. Az *Oremus dilectissimi* és az *Omnipotens Deus mæstorum* szövege a

[144] Ugyanahhoz az incipithez két különböző folytatás tartozhat: *ad locum* és *ingredimini.*

[145] Gondoljunk csak arra az esetre, amikor az ereklyéket a közvetlenül a templom mellett fölállított sátorban őrzik.

10.18132/LFZE.2014.16

nagypénteki előszenteltek liturgiájából származik, a hosszú könyörgéssorozat egy-egy szakasza. Az *Omnipotens Deus supplices*, a *Salvator mundi* és az *Iniquitates nostras* szintén orációjellegű szöveget használ, más liturgikus alkalmazásban azonban egyelőre nem találtuk meg őket. Ezek a tételek sem kapcsolódnak tematikusan az ereklyehordozáshoz, sem a templomszenteléshez, egy általánosabb, processziókon használatos repertoárba tartoznak. A *De Ierusalem* szerepel már a „nyugati" típus sorozatában is, ennek szövege kimondottan az ereklyékre vonatkozik, a *Cum veneris* pedig az utolsó ítéletet föl-idézve a szentek csoportjait sorolja föl, így kapcsolódik az ereklyék témaköréhez.

Mielőtt belépnének a templomba, a „keleti" típus szerint a püspök beszédet intéz a gyülekezethez, amelynek keretében bűnvallást tesznek, a VP rubrikája szerint népnyelven, majd a püspök feloldozást ad. Ezután a hála jeleként magához szólítja a templom fölépülését támogató adományozókat, és további bőkezűségre buzdítja őket. A buzdítást követően a *Domum tuam quæsumus Dne* kezdetű könyörgést mondja, és —a PRG-típus alapján— megkeni a küszöböt kereszt alakban, krizmával. Belépéskor az *Ingredimini Benedicti Domini* antifónát éneklik, amelyet a PRG-típusnál két további követ: *Sancti Dei dedit vobis* és *Benedicta gloria Dni.*

A „nyugati" típus —amely most inkább az egységesebb „normann" csoportot jelenti— ettől kissé eltér: a kapuban a püspök a *Deus qui in omni loco* könyörgést mondja, a belépéskor elhangzó antifónának egy másik változata szerepel *(Ingredere benedicte Domine),* s a *Domum tuam* oráció már bent a templomban hangzik el.

NORMANN	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Or. *Deus qui in omni loco*	Or. *Domum tuam qs Dne*	Or. *Domum tuam qs Dne*
	F. *In nomine Patris et Filii*	
Ant. *Ingredere benedicte Dne*	Ant. *Ingredimini benedicti Dni*	Ant. *Ingredimini benedicti Dni*
Or. *Domum tuam qs Dne*	Ant. *S-i Di dedit Dns*	
	Ant. *Benedicta gloria Dni*	

A püspök az oltárhoz viszi az ereklyéket, és belehelyezi őket a konfesszióba,[146] közben az *Exsultabunt sancti*[147] antifónát éneklik a *Cantate Domino* zsoltárral, ezen kívül néhány „normann" forrás szerint az *In cælestibus regnis*-t, a *Beati immaculati* zsoltárral. A „keleti" típusnál ekkor mondja a püspök a *Deus qui in omni loco* könyörgést. Megkeni a konfesszió négy sarkát krizmával, majd beletesz az ereklyék mellé három tömjénszemet (mintegy halotti kenetnek), és három darabkát az Oltáriszentségből. Közben a *Sub altare Domini* antifónát éneklik, leggyakrabban az *Exsultabunt sancti* zsoltárral. A PRG-típusú forrásokban itt következik még egy könyörgés: *Deus qui altaria nomini tuo,* utána a püspök megkeni krizmával a *tabula*-t, amellyel aztán lezárja a konfessziót.

[146] A konfesszió (valójában nem a latin *confessio* 'vallomás' vö. *confiteor,* hanem a *confossio* 'ásadék' vö. *confodio* származéka) egy üreg az oltárban, amelyet az ereklyék befogadására alakítanak ki. Ld. még: Florence Marie RUDGE: „Confession", in *The Catholic Encyclopedia* IV. Robert Appleton Company, New York 1908. Newadvent.org/cathen/04214a.htm.

[147] Az *Exsultabunt sancti* antifóna szinte minden forrásban szerepel, de némelyik „keleti" kódex néhány mozzanattal később közli.

10.18132/LFZE.2014.16

A többi típus nem ilyen egységes, sokban közülük szerepel itt a *Sub altare Dei* antifóna és a *Laudate Dominum in sanctis eius* zsoltár. A lezáráskor azonban szinte kivétel nélkül minden forrás szerint a *Deus qui ex omni coaptatione* kezdetű oráció hangzik el.

KELETI	PRG-TÍPUS	PR-TÍPUS
Ant. *Exsultabunt s-i in gloria*	Ant. *Exsultabunt s-i in gloria*	Ant. *Exsultabunt s-i in gloria*
Ps. *Cantate Dno*	Ps. *Cantate Dno*	Ps. *Cantate Dno*
	Or. *Deus qui in omni loco dominationis*	Or. *Deus qui in omni loco dominationis*
F. *In nomine Patris*	F. *In nomine Patris*	F. *In nomine Patris*
V. *Pax tibi*	V. *Pax tibi*	V. *Pax tibi*
Ant. *Sub altare Dni*[148]	Ant. *Sub altare Dni*	Ant. *Sub altare Dni*
	Ps. *Exsultabunt s-i*	Ps. *Exsultabunt s-i*
	Or. *Deus qui altaria nomini tuo dicanda*	
Or. *Deus qui ex omni coaptatione s-orum*	Or. *Deus qui ex omni coaptatione s-orum*	Or. *Deus qui ex omni coaptatione s-orum*

Ezután a püspök megkeni az oltár menzáját mésszel, majd krizmával keresztet tesz rá, végül az oltár sarkait is megkeni krizmával, miközben a *Corpora sanctorum* antifónát[149] éneklik. Ez a rövid szakasz elsősorban a „keleti" forrásokra jellemző, de előfordul néhány „nyugatiban" is, a VP-ből pedig —néhány további „keleti" forrással együtt— hiányzik. Ennek végeztével leterítik az oltárt terítőkkel, antifónát énekelve. A „normann" források szerint az *Ornaverunt faciem*-et, a „keleti" kódexek alapján pedig a *Circumdate Sion levitæ* antifónát a *Mirabilis Deus*-szal, majd az *In velamento* kezdetűt, s ez utóbbit közlik a „francia" csoport tagjai is, a *Deus Deus meus* zsoltárral.

A „keleti" típusban az oltár megtömjénezése következik, s vele az *Omnis terra adoret te* tétel, amely a PR-csoportban antifónaként, a PRG-típusnál pedig verzikulusként szerepel. Ez utóbbi típus szerint *Kyrie eleison, Pater noster* és précesz követi. A *Descendat quæsumus Domine Deus noster* oráció az utolsó olyan tétel, amely a források nagy többségében megtalálható. Megjegyzendő róla, hogy egyes kódexek szerint pünkösd keddjén is használatos volt. A „keleti" csoport esetében egy másik könyörgés is következik utána, *Omnipotens sempiterne Deus altari hoc nomini tuo dedicatum* kezdettel. A „cseh–lengyel" forrásokban ezt a szakaszt *Te Deum* zárja.

FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	PR-TÍPUS
		Ant. *Corpora s-orum*	Ant. *Corpora s-orum*	Ant. *Corpora s-orum*
		V. *Gloria Patri*	Ps. *Ds noster refugium*	
	Ant. *Ornaverunt faciem*	Ant. *Circumdate Sion*	Ant. *Circumdate Sion*	Ant. *Circumdate Sion*
		Ps. *Mirabilis Deus*	Ps. *Mirabilis Deus.*	Ps. *Mirabilis Deus.*
Ant. *In velamento*		Ant. *In velamento*	Ant. *In velamento*	
Ps. *Ds Ds meus*				
		V. *Omnis terra*	V. *Omnis terra*	Ant. *Omnis terra*
		Précesz	Précesz	

[148] Változó zsoltárral. Előfordul a *Beati immaculati,* a *Cantate Domino* vagy csak egy doxológia.

[149] A *Corpora sanctorum* antifónához csak doxológia kapcsolódik, kivéve a „cseh–lengyel" csoportot, amely szerint a *Deus noster refugium* zsoltár.

10.18132/LFZE.2014.16

FRANCIA	NORMANN	PRG-TÍPUS	CSEH–LENGYEL	PR-TÍPUS
Or. *Descendat qs Dne*	Or. *Descendat qs Dne*	Or. *Descendat qs Dne* Or. … *altare hoc*	Or. *Descendat qs Dne* Or. … *altare hoc* Hy. *Te Deum*	Or. *Descendat qs Dne* Or. … *altare hoc*

A szertartás végén a dedikációs mise következik, amely —bár számos pontifikálában megtalálható— alapvetően a misszálék, szakramentáriumok és graduálék anyagához tartozik, ezért dolgozatomban nem foglalkozom vele.

10.18132/LFZE.2014.16

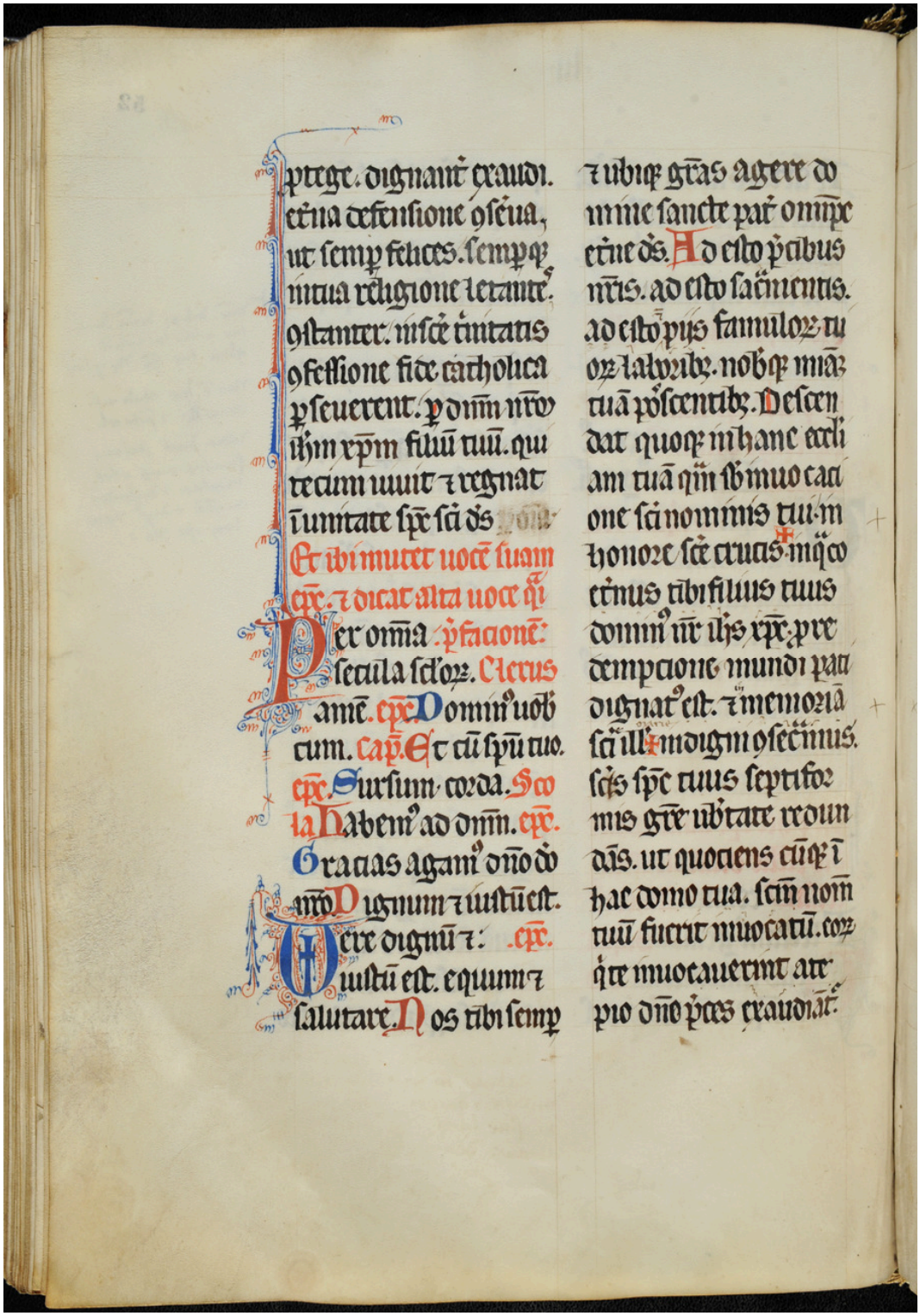

ptege. dignant exaudi.
eterna defensione oscua,
ut semp felices. semp q
mtua religione letantur.
ostanter. miscē tinitatis
ofessione fide catholica
pseuerent. p dnm nrm
ihm xpm filiū tuū. qui
tecum uiuit ⁊ regnat
i unitate spē sā ds
Et ibi mutet uocē suam
cpe. ⁊ dicat alta uoce qi
Per omia. pfacionē:
secula sclorē. Clerus
amē. cpe. Dominus uob
cum. cap. Et cū spū tuo.
cpe. Sursum corda. Sco
la Habem ad dmn. cpe.
Gracias agam dno do
nro. Dignum ⁊ iustū est.
Vere dignū ⁊: cpe.
Iustū est. equum ⁊
salutare. Nos tibi semp
⁊ ubiq gras agere do
mine sancte pat omipe
eterne ds. Ad cisto pcibus
nris. ad cisto sacūcentis.
ad cisto pys famulorē tu
orē lauribē. nobq mā
tuā poscentibē. Descen
dat quoq in hanc eccli
am tuā qm ib muo cat
one sā nominis tui. m
honore sce cruis mq co
ecinus tibi filius tuus
dominū nr ihs xpē. pre
dempcione mundi pati
dignat est. ⁊ memoriā
sā illī mdigm osecūnus.
sās spē tuus septifor
mis grē ubtate redun
dās. ut quociens cūq ī
hac domo tua. scī nom
tuū fuerit inuocatū. cor
q̄te inuocauerint atq
pio dno pces exaudiat.

VP 52ᵛ — A templomszentelési prex

10.18132/LFZE.2014.16

A TÉTELVÁLOGATÁS RÉTEGEI

Ahhoz, hogy a dedikáció szertartásában könnyebben eligazodjunk, meg kell állapítani valamiféle hierarchiát a tételek között. A doktori értekezésében a templomszentelési szertartással foglalkozó Thomas D. Kozachek[150] például zenetudományi megközelítéssel csak az énekesek tételeire, vagyis az antifónákra és responzóriumokra szűkíti a vizsgálatot, és ezek alapján von le következtetéseket egy-egy forrás dedikációs ordójára nézve általában. Hatalmas forrásapparátust használ, s a segítségével az ordók leszármazási viszonyait igyekszik föltárni. Mivel a rendelkezésre álló anyag óriási, ez a módszer kézenfekvő lehetőségnek tűnhet az eligazodásra. Véleményem szerint azonban valamely rítuscsalád vagy helyi hagyomány meghatározásában ugyanolyan jelentőségű lehet egy-egy euchológiai tétel is, mint a zenei tételek, sőt „teológiailag" ez utóbbiakat tekintették az elsődleges, a templom szentségét tulajdonképpen létrehozó rétegnek. Ezért az alábbiakban más megfontolás alapján próbálom áttekinthetővé tenni az anyagot, illetve következtetek a szertartás megkomponálásának lehetséges módszereire.

A templomszentelési ceremónia vázát az a cselekménysorozat alkotja, amelyet a püspök és a többi szolgálattevő végez a liturgia folyamán. Ehhez járulnak az euchológiai vagy énekes tételek, amelyek eltérő mértékben kötődnek a gesztusokhoz. A legfontosabb réteget azok a részletek adják, amelyeknél a cselekmény és a szöveg szorosan összekapcsolódik: az elhangzó szöveg legtöbbször kommentálja, leírja, vagy bibliai kontextusba helyezi az adott mozzanatot. Ezt tekintjük alaprétegnek.

A következő fokozat, amikor egy tétel szorosan kapcsolódik egy mozzanathoz vagy legalábbis egy tágabb cselekménysorhoz, szövege azonban az általánosabb templomszentelési készletből származik.

Ugyanebből a készletből valók azok a tételek is, amelyeknek nincs szigorúan meghatározott szerepük: a szertartás több pontján előfordulhatnak tagoló vagy „időkitöltő" szerepben.

Nem tartoznak az alaprétegbe azok a tételek sem, amelyek —bár szorosan kötődnek valamely cselekményes mozzanathoz— nem kizárólag vagy nem kifejezetten a templomszentelés részei, hanem mintegy máshonnan „kölcsönzött" elemei a szertartássornak.

Az alábbiakban a VP templomszentelési ordóját, tehát annak tételkészletét alapul véve igyekszem megállapítani és elkülöníteni az egyes rétegeket, illetve az így kialakított rendszerben elhelyezni az egyes tételeket.

Előtte azonban érdemes áttekintenünk az euchologikus —vagyis jelen esetben a püspök által recitálandó— szövegek legfontosabb műfajait, amelyek megjelennek a templomszentelési liturgiában:

(1) A leggyakoribb típus az oráció, amely három részből áll, és rendszerint egyetlen mondat. Az első a megszólítás, amely lehet egyszerűen *Deus,* de általában hosszabb,

[150] Thomas Davies KOZACHEK: *The Repertory of Chant for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy & Ritual*. Harward University Press, Cambridge (MA) 1995. Többször újranyomva.

10.18132/LFZE.2014.16

több jelzővel (pl. *omnipotens sempiterne Deus).* A második tag általában egy *qui* kötőszóval bevezetett hivatkozás az Isten valamely cselekedetére (anamnézis), az utolsó, leghoszabb szakasz pedig magának a kérésnek a megfogalmazása. A könyörgés mindig záradékkal (konklúzió) végződik, amelynek leggyakoribb formája a *per Dominum nostrum Iesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat, in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum.* Erre minden esetben *Amen* a felelet. A pontifikále könyörgései sokszor eltérnek a miséből ismert könyörgésektől. Egyrészt általában hosszabbak, részletezőbbek, másrészt gyakran alkotnak sorozatokat. E sorozatokban az egyes orációk szerepe árnyaltabb, vannak például a sorozatot előkészítő, invokációs könyörgések, felajánló könyörgések, áldó gesztusokat és szavakat tartalmazó áldás-könyörgések, a központi cselekmény után mondott megerősítő könyörgések, stb.

(2) Prexnek nevezzük a konszekrációs, azaz szentelési imákat. Ezeket a források sokszor orációként vagy prefációként jelölik meg, de bizonyos vonásaik világosan megkülönböztetik őket az „egyszerű" könyörgésektől. Legszembetűnőbb formai jellemzőjük a nagyobb terjedelem: több mondatra és kérésre tagolódnak, valamint a *Dominus vobiscum*-mal kezdődő bevezető párverssorozat, amit a *Vere dignum et iustum est* szavak kapcsolnak össze magával a prexszel, ezt jelöli a forrásokban gyakran a VD-rövidítés vagy -nexus. A szentelések tipikus vonása, hogy a prex előtt legalább egy, de inkább több (kötetlen számú) oráció áll. A közvetlenül megelőző általában szinte a prex része, a többi lazábban kapcsolódik hozzá. Az iménti két műfaj közötti átmenetet képviselik azok a hosszabb könyörgések, amelyekhez nem tartozik bevezető dialógus.

(3) Formulának nevezzük azokat a rövid, tömör tételeket, amelyeket a püspök (vagy más liturgus) mond prózában, és jellemzően nem Istenhez szólnak, hanem — néha bibliai fordulattal— a jelenlévőket, vagy esetleg valamilyen tárgyat szólítanak meg. Ide tartoznak a liturgiában általános, rövid dialógusok is (pl. *Dominus vobiscum, Flectamus genua, Pax tecum*). Jellemzők még az éppen végzett cselekményt értelmező és leíró, vagy a felszólító, óhajtó módban megfogalmazott formulák. A szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának központi, „hatékony" gesztusát rendszerint ilyen formulák kísérik (pl. *Ego te baptizo, Ungo manus istas, Sanctificetur hoc altare*).

(4) A pontifikálék jellemző műfaja még az allokúció, admoníció vagy exhortáció. Ez lehet egy liturgikus szöveggé rögzült prédikáció (jellemzően például az egyes papi rendek föladása előtt), de a műfajhoz soroljuk az egyes jelentősebb könyörgéseket bevezető, kötött szövegű felhívást is, amely a gyülekezetet imádságra szólítja. A pontifikális rítusokon kívül főleg a nagypénteki egyetemes könyörgések előtt van ilyen.

10.18132/LFZE.2014.16

Az alapréteg: szorosan összefüggő gesztusok és szövegek

Körmenet és belépés a templomba

F./Ant. *Tollite portas (Ps. Domini est terra)*
F. *Aperi*
Or. *Magnificare Domine Deus noster*

A szertartás első szilárd pontja a templom háromszoros körüljárása. Ezzel mintegy előkészítik az épületet a szentelésre, elkülönítik a profán világtól. A körmenetek közben a kapuk kinyitása is megtörténik, egyfelől a kopogás, másfelől az elhangzó *Tollite portas* kezdetű dialógus által, amely a püspök és a zárt ajtók mögött álló diákonus között zajlik.[151] A legtöbb forrásban világosan elkülöníthető ez a valószínűleg szöveges rész az azonos szövegű antifónától, amely azonban az *æternales* szónál véget ér, és zsoltárhivatkozás is szerepel utána *(Domini est terra).* Elgondolkodtató a VP-ben található változat, amely utólagos, de a főszövegnél nem sokkal későbbi lapalji beírásként közli az antifónát. Ebben a dialógus teljes szövege ki van kottázva, a diákonus kérdése és a rá adott válasz recitatív dallamon, mintegy verzusként. Szinte biztosra vehetjük tehát, hogy ahol ebből a kódexből végezték a szertartást, ott a párbeszéd dallammal együtt szólalt meg. Miután harmadszor is elhangzott a párbeszéd, a püspök *Aperi, aperi, aperi*[152] szavaira nyílik ki a kapu.

A *Tollite portas* mint a dialógustól független antifóna a „nyugati" források nagy részében megtalálható valamelyik körüljáráshoz, a PRG-típusban mindig az elsőhöz, a PR-típusból csak néhány kódex hozza, a Sens XII viszont mindhárom körüljáráskor.

A *Magnificare Domine Deus noster* kezdetű könyörgés szintén a szertartás bevezető részéhez tartozik. Kijelöli az új templom funkcióját: az Úristennek ezen a helyen való megjelenéséért könyörög, hogy itt magasztalják és dicsérhessék őt fogadott gyermekei.

A belső tér megszentelése

F. *Sanctificetur hoc altare*
Ant. *Domus mea* Ps. *Narrabo nomen*
Or. *Deus qui loca nomini tuo dedicanda*
Or. *Deus sanctificationum omnipotens dominator*
VD *Adesto precibus nostris*

A szenteltvízzel való meghintés vagy megkenés a megtisztítás szimbóluma. A Gergely-víz elkészítése után a püspök először az oltárhoz megy, amely a templom legfontosabb része, s hüvelykujjával a közepén és a négy sarkán kereszt alakban megkeni a vízzel. Bár a *sanctificetur,* vagyis „szenteltessék meg" szóval kezdődik a közben elhangzó formula, ez még nem az oltárszentelés gesztusa, hanem csak annak az előkészítése. A

[151] Teljes szövegét és fordítását lásd „A templom körüljárása" alfejezetben („A templomszentelési szertartás felépítése" fejezet).

[152] A legtöbb forrásban csak egyszeres *Aperi,* a PGD-ben *Aperite,* háromszor.

10.18132/LFZE.2014.16

Szentháromság, a Szent Kereszt, Szűz Mária és az ereklyéikben jelen lévő szentek nevében áldja meg előzetesen az oltárt.

A háromszoros belső körmenet után a püspök vizet hint a padlóra a templom teljes hosszában és széltében, kereszt alakban, eközben éneklik a *Domus mea* antifónát a *Narrabo* verzussal. Az antifóna szövege („Az én házam az imádság házának hívatik") nem kapcsolódik az adott mozzanathoz, de a verzus második felében az *in medio ecclesiæ* („a templom/szentegyház közepén") szavak összekapcsolják a tételt és a cselekményt. A „normann" források itt egy másik antifónát adnak *(Benedictus es in templo).*

A további, alaprétegehez tartozó tételek ebben a szakaszban a templom közepén hangzanak el. Az első egy rövid, szabályos formájú oráció *Deus qui loca* kezdettel, amely az új templomban elhangzó majdani imádságok meghallgattatásáért könyörög. Ezt követi egy jóval terjedelmesebb és összetettebb, de hasonló témájú könyörgés, a *Deus sanctificationum omnipotens dominator.* A szakasz csúcspontja az itt következő templomszentelési prex, amely több részből tevődik össze. Az első mondatok *(Adesto precibus)* szinte folytatják az előző szövegeket, a Szentlelket hívják le a templomba, hogy mindaz, aki segítségül hívja az Úr nevét, benne meghallgatásra találjon. A következő szakaszt az „Ó" kezdetű költői megszólítások jellemzik (anafora), amelyek már túllépnek az orációkban megszokott stíluson. Az utolsó, leghosszabb egység részletesen kifejti, mihez kéri az isteni kegyelmeket (intercessziós szakasz), vagyis a templom funkcióit sorolja föl: ajánlják föl itt a papok a dicséret áldozatát, teljesítsék a hívek fogadásaikat, vétessenek el a bűnösök terhei, gyógyuljanak meg a betegségek, stb. E prexnek előzménye és ihletője Salamon templomszentelési imája (2Chr 6 és 1Rg 8,22–53), és fontos párhuzama a dedikációs mise szekvenciája, a *Psallat ecclesia.*

Ant. *Introibo ad altare Dei ad Deum* Ps. *Iudica me*

Az *Introibo* antifóna és a 42. zsoltár elsősorban nem a templomszenteléshez kötődik, hiszen minden mise lépcsőimájában elhangzik, természetesen dallam nélkül:

> „Belépek Isten oltárához, az Úrhoz, aki megvidámítja ifjúságomat."

A 4. (ritkábban 7.) tónusú dallamon való alkalmazása azonban már csak a templomszenteléshez kapcsolódik: az antifóna a dedikációs zsolozsmából való. A templomszentelés szertartásában igen szilárd helye van: a templomot fölszentelő prexet követi, éneklése közben a püspök az oltárhoz megy, és maltert kever az ereklyék beépítéséhez. Csak a „keleti" típusban szerepel, ott azonban minden forrásban, egyedül a PGD-ben kerül korábbra, az oltár Gergely-vízzel való meghintéséhez. Valószínűleg ennek hatására került a VP-ben erre a helyre is, utólagos, lapalji jegyzetként, ezúttal kotta nélkül.

Az oltár megszentelése

Ant. *Ingredimini benedicti*
F. *Sanctificetur hoc sepulcrum*
Ant. *Sub altare Domini* Ps. *Exsultate*

10.18132/LFZE.2014.16

Az oltárszentelés egyik legősibb része a vértanúereklyék oltárba építése. A szertartás megfelelő pontján ünnepélyes processzió keretében hozzák be az ereklyéket a templomba. Eközben éneklik az *Ingredimini* antifónát,[153] amely érzékletesen kifejezi, hogy mi történik. Szövege magyarul így hangzik:

„Lépjetek be, áldottai az Úrnak, mert elkészítette az Úr a ti lakóhelyeteket, és a hívő nép örömmel követi a ti utatokat, hogy kérleljétek értünk az Úr fölségét, alleluja."

Az ereklyék a konfesszióba kerülnek, vagyis abba a fülkébe, amelyet az oltárban külön erre a célra alakítottak ki, és amely Rómában eredetileg az oltár alatti sírt jelentette. Mielőtt a püspök belehelyezné az ereklyéket, megkeni a négy sarkát krizmával, s közben ezt mondja: *Sanctificetur hoc sepulcrum in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.* Utána (sok forrás szerint még három szem tömjént, és az Oltáriszentség három darabját is mellé teszi) bezárja a nyílást a tabulával, azaz befalazza az ereklyéket. Ez előtt vagy után hangzik el a *Sub altare Domini* antifóna, amely mintegy az előző folytatása:

„Az Úr oltára alatt elfoglaltátok széketeket, járjatok közben értünk az Úr Jézus Krisztusnál."

Az ereklyék beépítése után az oltár olajjal és krizmával való megkenése következik.

F. *Consecrare et sanctificare*
Ant. *Erexit Iacob* Ps. *Quam dilecta*
Ant. *Mane surgens Iacob* Ps. *Deus noster refugium*

A püspök a katekumenek olajával keresztet rajzol az oltár közepére és négy sarkára, majd az egészet bekeni az olajjal, és minden mozzanat közben elmondja a szentelés formuláját *(Consecrare et sanctificare digneris).* Eközben a szkóla az *Erexit Iacob* antifónát énekli, amely a Teremtés könyvének azt a szakaszát idézi, ahol Jákob követ állított emlékjelül, olajat öntvén rá (Gn 28,16. 18. 20.), és a *Quam dilecta* zsoltárt, amely az Úr csarnokait és oltárait dicséri. Ezután a püspök megismétli az olajkenetet a fenti szavak kíséretében. Ezúttal a *Mane surgens Iacob* antifóna hangzik el, amely az előbbi tétel szövegének kibővített változata, szintén a bibliai történet alapján:

„Reggel fölkelvén Jákob, követ állított emlékjelül, olajat öntvén rá, és fogadást tett az Úrnak: Valóban szent ez a hely, és én nem tudtam."

Egyes forrásokban harmadszor is lezajlik az olajkenet, a legtöbb kódex szerint azonban a második után már a krizmával való megkenés következik, amely ugyanúgy történik, mint előtte az olajjal, de csak egyszer.

Or. *Deus omnipotens in cuius honore*
VD *Ut propensiori cura*

Az olajkenet után tömjénezés következik, majd az oltárszentelési prex, amelyet egy rövidebb, előkészítő könyörgés vezet be.

[153] A „nyugati" forrásokban egy másik, egyesszámú szövegváltozat szerepel: *Ingredere, benedicte Domini* kezdettel.

10.18132/LFZE.2014.16

Ant. *Circumdate Sion* Ps. *Benedictus*

Az oltárszentelés utolsó mozzanata, amely egyben az alapréteg utolsó tagja is, az oltár leterítése. Eközben a *Circumdate Sion* antifónát éneklik a *Benedictus* kantikummal. Az antifóna pontosan „előírja" az elvégzendő mozzanatokat:

> „Vegyétek körül, Sion levitái, az Úr oltárát, öltöztessétek fehér ruhákba, és énekeljetek új éneket, mondván: Áldott az Úr."

Or. *Propitiare quæsumus Domine nobis indignis*

Ennek a könyörgésnek egészen kötött helye van, mivel az „imént beépített" ereklyéket említi, viszont egyedül a VP-ben fordul elő a vizsgált források közül. Ebben az ordóban a mise előtti utolsó tétel.

Átmeneti réteg

Szövegileg önálló, de konkrét mozzanathoz kötődő tételek

Erre a csoportra azért lehetett szükség, mert a liturgia megszerkesztői nem találtak egyértelműen illeszkedő szövegeket minden mozzanathoz. Nem szabad elfelejteni, hogy főként az énekes tételek más szertartások anyagából, elsősorban a dedikációs zsolozsmából valók, nem meghatározott cselekmények kíséretére készültek.

Or. *Omnipotens sempiterne Deus qui per Filium tuum angularem*
Or. *Omnipotens et misericors Deus qui sacerdotibus tuis*

A templom három körüljárásához a „keleti" forrásokban egy-egy könyörgés kapcsolódik. Az első közülük *(Omnipotens sempiterne Deus qui in omni loco)* az általános, cselekményes mozzanathoz nem kifejezetten kötődő templomszentelési tételkészletből való, ezért később lesz róla szó részletesen. A fent kiemelt második és harmadik oráció helye azonban meglehetősen szilárd, bár szövegük szerint nem kötődnek kimondottan az adott mozzanathoz. Megjegyzendő még, hogy a „normann" típus csak az utolsó körmenethez ad könyörgést, szintén az általános készletből *(Domum tuam Domine clementer ingredere).*

Ant. *O quam metuendus* Ps. *Benedictus*

A dedikáció szertartásának általánosan ismert eleme a görög és a latin ábécé fölírása a padlóra szórt hamuba. Ehhez jellemzően —legalábbis a „keleti forrásokban— az *O quam metuendus* antifóna (Gn 28,17) és a *Benedictus* kantikum társul:

> „Mely rettenetes ez a hely! Nem egyéb van itt, mint az Isten háza, és a mennynek kapuja."

A „normann" típus azonban ugyanezt a tételt jóval később, a falak krizmával való megkenésekor alkalmazza, az ábécé írásához pedig a *Fundamentum aliud* antifónát közli a *Fundamenta* zsoltárral.

10.18132/LFZE.2014.16

Ant. *Hæc est domus Domini* Ps. *Lætatus sum*
Ant. *Tu Domine universorum* Ps. *Exsurgat Deus*
Ant. *Qui habitat* Ps. *Qui habitat*

A templom belsejében zajló körmeneteket kísérő énekek hasonló képet mutatnak, mint a külső processziók énekei. A *Hæc est domus* antifóna a PR-típus nagy része szerint az első menethez tartozik, míg a PRG-típus a harmadikhoz adja, a „francia" források pedig vagy a másodikhoz, vagy a külső falak meghintésének énekes kíséretéül. Ezen kívül számos forrásban megtaláljuk a falak vagy az oltár megkenésénél is. A *Tu Domine universorum* antifóna a VP-n kívül csak a Sens XII-ben és a PRG-típusú ordókban szerepel, egységesen a második körüljáráskor. A *Qui habitat* antifóna és zsoltár kizárólag itt, a harmadik körüljárásnál fordul elő, sok „nyugati" forrásban és a PR-típusú kódexekben. Szövegüket tekintve mindhárom antifóna az általános templomszentelési tematikába sorolható:

„Ez az Úrnak háza, erősen építve, jól megalapozva szikla alapra."

„Te, mindenség Ura, aki semmiben sem szenvedsz szükséget, te akartad, hogy bennünk legyen a te templomod: őrizd meg, Urunk ezt a házat szeplőtelenül mindörökké." (2Mcc 14,35–36)

„Aki a Magasságbelinek oltalmában lakozik, a Mindenható árnyékában marad." (Ps 90,1)

Nem konkrét mozzanathoz, hanem tágabb, de behatárolható cselekménysorhoz kötődő tételek

Ant. *Ascendit fumus aromatum*

Az antifóna, amelynek szövege az illatos füstről szól, mindig a tömjénnel kapcsolatos. Bizonyos forrásokban az oltár megkenése előtti tömjénezést kíséri, máshol pedig a tömjén égetését az oltáron. Szövege magyarul így hangzik:

„Illatszerek füstje szállt föl az Úr színe elé, alleluja."

Ant. *Ecce odor filii mei*

Az előzőhöz hasonló szerepet tölt be az *Ecce odor* antifóna. Mivel azonban ebben füstről nincs szó, csak illatról, a tömjénezésen kívül az olajkenéshez is kapcsolódhat (a krizma anyaga balzsammal kevert, és ezért illatos olívaolaj). Izsák szavait idézi, amikor ruhájának illatáról fölismerni véli elsőszülött fiát.

„Íme az én fiamnak illata, miként a teljes mező illata, melyet az Úr megáldott." (Gn 27,27)

Szerepel tehát a PR-típus szerint az oltár krizmával való megkenésekor, a PRG-típusban a falak megkenése utáni oltártömjénezéskor, a „normann" csoport szerint pedig az oltáron való tömjénégetéskor.

10.18132/LFZE.2014.16

Or. *Domum tuam quæsumus Domine clementer ingredere*

Ez a könyörgés szövege alapján lehetne általános dedikációs tétel, amely nem kötődik egyetlen mozzanathoz sem. Mégis előtérbe kerül belőle az 'ingredere' szó (lépj be), így tulajdonképpen minden forrás szerint a templom kapujában, belépés előtt hangzik el: a „keleti" típusban az ereklyék behozatalánál, a „normann" csoportnál pedig ugyanitt, de már korábban, a háromszoros körmenet után is szerepel. Egyetlen forrás, az Oleśnickiego XV szerint oltárszenteléskor, az ereklyék oltárhoz vitelekor mondták.[154]

Exh. *Dei omnipotentis Patris misericordiam deprecemur dilectissimi*

Ez a buzdítás az oltár konszekrációját készíti elő, a szentelendő oltárra kér áldást. Ennek alapján akár egészen szilárd helye is lehetne a szertartásban, és valóban, szinte minden forrásunkban a konszekrációs ima előtti könyörgést előzi meg. A római források —PR XII, PRC és PGD— azonban a konszekráció előtti tömjénezési szakaszban közlik, a falak olajjal való megkenése után.

Ant. *Corpora sanctorum*

Ennek az antifónának a szövege szorosan kapcsolódik a szentek ereklyéihez, azok beépítéséhez, a változatosság mindössze abban nyilvánul meg, hogy az ereklyék befalazása után közvetlenül, vagy csak később, az oltár leterítése körül hangzik el.

„A szenteknek teste békében eltemettetett, és nevük mindörökre élni fog." (Eccli 44,14)

Tagoló vagy „időkitöltő" tételek

A következő réteget azok a tételek alkotják, amelyek szövegük szerint egyértelműen a templomszenteléshez kapcsolódnak, de nem köthetők közelebbről egyetlen mozzanathoz sem. Egy szélesebb készletbe tartoznak tehát, amelyből szabadon válogathattak a liturgia szerkesztői a kísérendő cselekményekhez. Jellemző módon a cselekmény egyes szakaszait kezdik meg vagy zárják le (elsősorban egyes orációk vagy önmagukban énekelt antifónák), illetve a hosszabb cselekményes mozzanatokat kísérnek (antifónák zsoltárral vagy responzóriumok).

Or. *Sic benedictionem tuam*
Or. *Solus ineffabilis*
Or. *Adiutor Altissimi*

A templom háromszoros körüljárásához a VP és a „normann" források nagyobb része szerint egy-egy könyörgés is kapcsolódik. Mind a három azok számára kéri a mennyei kegyelmeket, akik az új templomba jönnek majd imádkozni.

[154] Egyedül ebben a forrásban kerül az ereklyék oltárhoz vitele az oltárszentelési szakaszba, a krizmával való megkenés és a konszekráció közé.

10.18132/LFZE.2014.16

R. *Fundata est* V. *Venientes*
R. *Tu Domine universorum* V. *Tu Domine cui*
R. *Benedic Domine domum* V. *Conserva*
Or. *Omnipotens sempiterne Deus qui in omni loco*

A templom körüli háromszoros processziót kísérő énekek némi változatosságot mutatnak a különböző forrásokban. A *Fundata est* responzórium az első körüljárást kíséri a PR-típusú kódexek nagy részében, míg a PRG-típus egységesen a harmadik körüljáráshoz adja, általában más *(Reges terræ)* verzussal. A *Tu Domine universorum* csak a VP-ben szerepel a második körmenetnél, a PR-típusban többnyire a harmadiknál, *Tu elegisti* verzussal. A „nyugati" csoportból csak két forrásban szerepel. A Narbonne 1000 egyetlen sorozatban adja a körmeneti énekeket, itt találjuk e responzóriumot is, de ezen kívül még később, a falak krizmával való megkenésekor is közli, az Akvitánia IX-ben pedig egészen a szertartás elején található, amikor az új templomhoz vonul a menet. A VP-ben utolsó B*enedic Domine domum* responzórium ugyanitt szerepel a Sens XIII-ben és a Cambrai XIII-ban, a többi PR-típusú forrás pedig a második körmenethez adja. Ez is megtalálható a Narbonne 1000 által közölt sorozatban. Megemlítendő, hogy sok különböző verzus kapcsolódik hozzá, és mind eltér a VP-belitől. Az első körüljárás végén található a VP-ben az *Omnipotens sempiterne Deus qui in omni loco* kezdetű könyörgés, amely azonban a „keleti" típusú források nagy részében az ereklyék oltárba helyezésekor is szerepel, egyes „nyugati" ordókban pedig az ereklyékkel való körmenet után, a templom kapujában hangzik el.

Or. *Singulare illud propitiatorium*

Ez a könyörgés az oltárra kér áldást. A VP-ben a szenteltvízhintés befejezésekor szerepel, amikor a püspök a maradék vizet az oltár köré önti. Szövege szerint azonban nem kötődik kimondottan ehhez a mozzanathoz, így más forrásokban máshol kapott helyet. Néhány PR-típusú és minden „cseh–lengyel" kódexben még az *Asperges* előtt, bizonyos „normann" források szerint pedig az oltár krizmával való megkenésekor.

Ant. *Iniquitates nostras aufer a nobis*

Az ereklyékkel való körmenet énekei a VP-ben sajátos sorozatot alkotnak, mivel más forrásokban a nagy részük egyáltalán nem szerepel. Legtöbbjük a szenteket szólítja meg, közbenjárásukat kéri. Az *Iniquitates nostras* antifóna az egyetlen, amelyben a templomról is szó esik: *ut hoc templum tuo nomini dedicatum puris mereamur mentibus introire…* — ez a többi forrásban nem szerepel. A miseordóban ez a szöveg hagyományosan a lépcsőimát záró könyörgés *(Aufer a nobis)* része, az oltárhoz lépéskor és az oltárcsókra:

> „Gonoszságainkat távoztasd el tőlünk, mindenható Atya, hogy ebbe a templomba, mely neked szenteltetett, tiszta lélekkel léphessünk be; Szűz Máriának, ezeknek és minden szenteknek közbenjárására a mennyei kapukat nekünk kinyitni méltóztassál."

10.18132/LFZE.2014.16

Or. *Deus qui ex omni coaptatione*

A legtöbb forrásban az ereklyék lezárásakor szerepel a fenti könyörgés, ezt a szövege is indokolja: az épületre kéri a mennyei kegyelmet, hogy akiknek az ereklyéit ott elhelyezték, azoknak érdeméből jótéteményekben részesülhessenek a benne tartózkodók. Ennek ellenére a VP-ben az oltárszentelés előtti tömjénezéskor is szerepel, az Egbert X-ben az oltármenza megáldásakor, a két *Sacramentarium Gelasianum* és a Claudius IX/X pedig a templomszentelési miséhez adja, az offertórium előtt.

Ant. *Ædificavit Moyses*

A szöveg magyarul annyit tesz: „Oltárt épített Mózes az Úristennek." Bármelyik mozzanathoz illik tehát, amely az oltárral kapcsolatos. A PR-típushoz tartozó források nagy része, néhány forrás a PRG-típusból és a Noyon 1000 az oltár konszekráció előtti megtömjénezéséhez írja, a „cseh–lengyel" ordók az első, a PRG-típus nagyobb része a második olajkenethez, néhány „normann" forrás pedig a krizmával való megkenéshez.

Cselekményt kísérő, de nem kimondottan dedikációs tételek

Előző napi körmenet

R. *Summæ Trinitati simplici Deo* V. *Præstet nobis*
V. *Benedicammus Patrem et Filium*
Or. *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti nobis famulis tuis*

R. *Felix valde sacra Virgo Maria* V. *Ora pro populo*
V. *Ora pro nobis sanctissima*
Or. *Concede nos famulos tuos*

R. *Isti sunt sancti* V. *Tradiderunt corpora*
V. *Lætamini in Domino*
Or. *Da quæsumus Domine fidelibus populis tuis omnium sanctorum*[155]

A szentelés előtti napon zajló körmenethez tartozó tételek —ez a körmenet, mint már említettem, egyedül a VP-ben szerepel— általános tematikájúak (Szentháromság, Mária, mindenszentek), a templomszenteléshez egyáltalán nem kötődnek. A szerkezetről és az egyes tételek funkciójáról „A templomszentelési szertartás felépítése" című fejezetben írtam részletesen.

[155] Időszaki változatait ld. föntebb, „Az ereklyék előkészítése" című alfejezetben.

10.18132/LFZE.2014.16

Vízszentelés

A „keleti" típusra jellemző, templomon kívüli vízszentelés *(benedictio minor)* zárt egységet alkot. Néhány igen apró eltéréstől eltekintve minden forrásban ugyanazok a tételek szerepelnek, azonos sorrendben:

V. *Deus in adiutorium*
Ex. *Exorcizo te creatura salis… qui te per Elisæum*
Or. *Immensam clementiam*
Ex. *Exorcizo te creatura aquæ… ut fias aqua exorcizata*
Or. *Deus qui ad salutem humani generis*
F. *Fiat (hæc) commixtio salis et aquæ*
Or. *Deus invictæ virtutis auctor*

A *Deus in adiutorium* általános bevezető formula más szertartásokban is, elsősorban a zsolozsmahórák kezdetén. A templomszentelésben még egy helyen megtaláljuk: a Gergely-víz elkészítésének bevezetéseként, amely —érthető módon— ehhez a vízszentelési szakaszhoz hasonló egységet képez. A két exorcizmus szintén mindkét részben megtalálható. Érdekes, hogy az utolsó, *Deus invictæ virtutis auctor* kezdetű könyörgés egy kivétellel az összes „keleti" kódexben szerepel, s ez a kivétel éppen a VP. Amint erre már utaltam a szertartás menetét tárgyaló fejezetben, a vízszentelés a templomszenteléstől függetlenül is létező ceremónia, pontosan ugyanezt a szakaszt találjuk a római rituále első, definitív kiadásának (1614) vízszentelési fejezetében is.[156]

F. *Pax huic domui*

Amikor a körmenet után a püspök belép a templomba, a *Pax huic domui* szavakkal köszönti, amint Jézus meghagyta tanítványainak a Lukács-evangélium (L 10,5) szerint. Ez jellegzetes belépő formula a rituálában, különféle, háznál kiszolgáltatott szentségek és szentelmények kiszolgáltatásához. Szinte az összes templomszentelési ordóban megtaláljuk, bizonyos kódexekben a helyén egy azonos kezdetű antifóna áll a *Fundamenta* zsoltárral, máshol mindkét változat megtalálható.

Hy. *Veni creator* + litánia

A *Veni creator* himnusz a pünkösdi zsolozsma jellegzetes tétele, de más alkalmakkor is előfordul a Szentlelket segítségül hívó készületi imádságként, így más püspöki ordókban is megtaláljuk, például a papszentelés vagy a zsinattartás ordóiban.

A litánia hasonlóképpen a bevezető szakasz része, amely a szentek segítségét kéri. Jellegzetesen a konszekrációs imádságot tartalmazó szertartások előkészítő szakaszában

[156] *Rituale Romanum Pauli V. pontificis maximi iussu editum*. Ex typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ, Roma 1614. = Manlio SODI — Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2004. 88–89. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5.)

10.18132/LFZE.2014.16

szokott előfordulni, amilyen például a papszentelés vagy a nagyszombati keresztkútszentelés. A „keleti" forrásokban nemcsak a templomba való bemenet után szerepel, hanem már az egész szertartás elején is, a templomon kívül, a vízszentelés előtt.

A Gergely-víz elkészítése

Ennek a szakasznak az összetétele korántsem olyan egységes, mint az első vízszentelésé. Az alábbiakban a VP tételrendje követhető:

V. *Deus in adiutorium*
Ex. *Exorcizo te creatura salis… qui apostolis*
Ex. *Exorcizo te creatura salis… qui te per Elisæum*
Or. *Virtutis tuæ invictam*
Ex. *Exorcizo te creatura aquæ in nomine… ut fias aqua exorcizata*
Or. *Deus qui ad salutem humani generis maxima quæque*
Ex. *Discede immunde spiritus*
Or. *Domine Deus Pater omnipotens statutor omnium elementorum*
Ex. *Exorcizo te cinis in nomine… qui te per ignem in favillam*
Or. *Omnipotens sempiterne Deus parce metuentibus… ut mittere*
F. *Hæc commixtio salis et cineris cum aqua*
Or. *Omnipotens æterne Deus qui nobis a te conditam*
Or. *Domine Iesu Christe qui es vitis vera quique in Chana*
F. *Fiat commixtio vini cum sale et aqua et cinere*
Exh. *Deum Patrem omnipotentem frates carissimi in cuius domo mansiones*
Or. *Omnipotens sempiterne Deus creator et conservator humani generis*

Ennek a sorozatnak mind szerkezetében, mind a tételek szempontjából az általános, kis vízszentelés az alapja. Az átvett szerkezet a következő: a használandó anyagok fölött egyenként elmond a püspök egy exorcizmust és egy orációt, majd egy formula kíséretében összekeveri őket, végül újabb könyörgéssel zárja le a cselekményt.[157] A tételek, amelyekkel ez a szakasz kibővül, különböző mértékben kötődnek a szituációhoz. A *Discede immunde spiritus* a gonosz lelket utasítja, hogy távozzék el a víztől, tehát nincs közvetlen templomszentelési vonatkozása. A *Domine Deus Pater omnipotens statutor* és a *Domine Iesu Christe qui es vitis vera* is előfordul más bor vagy folyadék megszentelésekor. A hamu fölötti könyörgés a hamvazószerdai hamuszentelésben is megtalálható, s ugyanígy a hamu exorcizmusa —eltekintve néhány apró szövegmódosítástól, amely a templomszenteléshez kapcsolja (pl. *in terra et cilicio aspersus* helyett *ad dedicationem huius basilicæ aspersus*)—, amely kizárólag a két magyarországi forrásban (VP és BenStrig XI) jelenik meg. Az *Omnipotens æterne Deus qui nobis a te conditam,* bár nemigen fordul elő más szertartásban, tartalmilag általános vízszentelési kö-

[157] A só fölötti könyörgés a másik vízszentelési szakasszal ellentétben nem az *Immensam clementiam*, hanem a *Virtutis tuæ invictam*, amely szintén általánosabban használatos, például a nagyobb vízszentelés szertartásában *(Benedictio maior salis et aquæ),* amelyet az újkorban vízkereszt vigíliáján tartanak.

10.18132/LFZE.2014.16

nyörgés. Az összekeveréshez kapcsolódó formulák szintén az általános vízszentelésből származnak, kiegészítve természetesen a bor és a hamu említésével.

A két záró oráció alkalomhoz kötött, mindkettő említi ugyanis az új templomot *(habitaculum istud* és *consecrationem huius ecclesiæ).*

V. *Pax tecum* R. *Et cum spiritu tuo*

Ez a formula a templomszenteléshez kapcsolódóan csak a „cseh–lengyel" és a PR-típusban szerepel, az oltár Gergely-vízel való megkenésénél. A püspök a hüvelykujjával keresztet rajzol a vízzel az oltár közepére és négy sarkára, és mind az öt alkalommal elmondja a formula elejét, amelyre a diákonus válaszol.

Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*

E tétel általános kísérője a szenteltvízhintésnek. Különböző szertartások elejéhez illeszkedhet, így például plébániatemplomokban a vasárnapi szentmisét előzi meg:

„Hints meg engem izsóppal, és megtisztulok, moss meg, és a hónál fehérebb leszek."

Szinte minden forrásban megtalálható az oltár körüljárása és szenteltvízzel való meghintése alatt, de bizonyos ordókban a falak vagy a padló meghintésekor is szerepel.

Or. *Pateant aures misericordiæ tuæ*

Ez az oráció egy évközi misekollekta (a pünkösd utáni kilencedik vasárnapra), amely az imádságok meghallgattatásáért könyörög. A VP-ben és a „normann" kódexekben a templombelső megszentelésének kezdetén hangzik el, a benti körmenetek előtt. Ezen kívül, egyedül a VP-ben, a következő szakasz elején, az ereklyék fölvételekor is szerepel.

Or. *Fac nos quæsumus Domine sanctorum tuorum*
Ant. *O quam gloriosum* Ps. *Venite exsultemus*
Ant. *Surgite sancti de mansionibus*
Ant. *Cum iucunditate exibitis*
Ant. *De Ierusalem*

A fenti tételek egyike sem kapcsolódik konkrét mozzanathoz, de mind az ereklyékkel kapcsolatos cselekménysorhoz kötődnek. Ezt a szövegük is rögtön mutatja, mindegyik említi az ereklyéket, vagy legalábbis a szenteket. Az egyetlen, amely más liturgikus helyzetben is előfordul, az *O quam gloriosum* antifóna, amely elsődlegesen a Mindenszentek-napi vesperás Magnificat-antifónája. A többi csak az ereklyékkel kapcsolatban kerül elő, ez a kontextus azonban nem korlátozódik a templomszentelésre, az ünnepélyesebb körmenetek ugyanis gyakran ereklyék körbehordozásával jártak együtt.[158] A

[158] Ilyenek például a rogációs napok körmenetei mennybemenetel ünnepe előtt vagy a virágvasárnapi processzió.

10.18132/LFZE.2014.16

Fac nos quæsumus Domine sanctorum tuorum könyörgés is a szentekre hivatkozva szólítja meg az Úristent. A *De Ierusalem* antifóna leíró jellegű, Izaiás könyvéből idéz:

„Jeruzsálemből jönnek ki az ereklyék, és a megváltás Sion hegyéről, ezért védelem lesz ezen a városon, és megmentetik az ő szolgája, Dávid miatt, alleluja." (Is 37, 32. 35)

Az *O quam gloriosum* a Jelenések könyvének részleteire utal:

„Ó, milyen dicsőséges az az ország, amelyben Krisztussal örvendeznek minden szentek, és fehér ruhában követik a bárányt, bárhová megy." (vö. Ap 7,13; 14,4)

A további két antifóna magukat a szenteket szólítja meg az ereklyéken keresztül:

„Keljetek föl nyugvóhelyetekről, ti szentek, szenteljétek meg a helyeket, áldjátok meg a népet, és minket, bűnös embereket békében őrizzetek meg, alleluja."

„Gyertek ki örvendezéssel, és örömmel vezettessetek el, mert a hegyek és a dombok szökdelnek, örömmel várván titeket, alleluja."

Amint már említettük, talán a szkriptor figyelmetlensége miatt a VP-ben néhány fólió eltéréssel kétszer szerepel a *Surgite sancti* és a *Cum iucunditate,* a két legelterjedtebb antifóna az ereklyés körmenetekhez.

Ant. *Oremus dilectissimi*
Ant. *Omnipotens Deus supplices te rogamus*
Ant. *Omnipotens Deus mæstorum consolatio*
Ant. *Salvator mundi salva nos omnes*
Ant. *Cum veneris ante conspectum*

Az ereklyékkel való körmenet többi antifónája egy általános, a templomszenteléstől teljesen független körmeneti készletből származik. „Közös nevezőjük" a vezeklő, könyörgő, engesztelő tematika.

F. *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*

Ez a keresztvetéshez általánosan használt formula a források tanúsága szerint a templomszentelés során leginkább a konfesszió és a tabula krizmával való megkenésekor fordul elő, de a „nyugati" Narbonne 1000-ben az oltár vízzel való megkenésekor szerepel, illetve még korábban is, a templomba való belépés előtt, amikor —egyedül e forrásban— a püspök a botjával az ajtóra keresztet, majd A és Ω betűket rajzol.

Ant./V./Gr./Or. *Dirigatur Domine oratio mea* (többféle műfaji szerepben)

A 140. zsoltár 2. verse szövege szerint a tömjénezéshez kötődik. Minden misében ezeket a szavakat mondja a pap a felajánlási oltártömjénezéskor, a köznapi vesperásnak ez a verzikulusa, utalva az esti illatáldozatra a *Magnificat* alatti tömjénezés előtt, illetve a bizánci rítusban is meghatározó tétele a vecsernyének. Sajátossága a templomszentelési szertartásban, hogy különböző műfajú tételek hordozzák az azonos szöveget: lehet

10.18132/LFZE.2014.16

antifóna, verzikulus vagy graduále,[159] sőt a PGD-ben még egy könyörgést is találunk ezzel az incipittel. A VP-ben az oltár olajjal való megkenését közvetlenül megelőző tömjénezéskor szerepel az antifóna, és a tömjénszemeknek az oltáron való égetésekor a graduále, amely a dedikációs miséből való.

Ant. *Confirma hoc Deus*

Ez az antifóna jellegzetes zárótétele bizonyos szertartásoknak vagy szertartásszakaszoknak, például a bérmálásnak vagy a házasságkötés áldásainak. A lezajlott eseményekhez kéri a megerősítés kegyelmét. Szövege a 67. zsoltár 29–30. verseiből való:

„Erősítsd meg, Isten, amit közöttünk cselekedtél a te szent templomodban, amely Jeruzsálemben van, alleluja, alleluja."

Ant. *Omnis terra adoret te Deus*

Miután leterítették az oltárt, megtömjénezik. Ehhez kapcsolódik a „keleti" források szerint az *Omnis terra* általános dicsérő szövegű antifóna, amely szövegét a 65. zsoltár 4. verséből veszi. Ez a szöveg az évközi időt indító vízkereszt utáni második vasárnap introitusaként közismert. Elsősorban vízkeresztre, a pogányok meghívására utal, így kapcsolódik a népeket egybegyűjtő Egyházhoz, amely a kövekből épült templomban ölt érzékelhető formát. Szövege magyarul:

„Minden föld imádjon téged, Isten, és énekeljen neked; zsoltárt zengjen a te nevednek."

Összegzés

A szerkezet és a tételkészlet áttekintése ahhoz volt szükséges, hogy fogalmat alkossunk a templomszentelési ordó egy-egy változatának létrejöttéről, az egyénítés lehetőségeiről. Az első réteg, amely a frank–római dedikációk egységét biztosítja, a cselekményes mozzanatokra épülő szerkezet és a mindenütt használatos, mindig állandó helyzetű tételek készlete. A második réteg, amelynek alapján a nagy típusokat körvonalaztam, egy-egy jellegzetes, de nem általánosan elterjedt szerkezeti megoldás és néhány olyan tételválasztás vagy tételeknek olyan funkcióhoz rendelése, amely a forrásoknak nem mindegyikére, de valamilyen értelemben (földrajzilag, intézményileg, hagyományozás szempontjából) összetartó csoportjára érvényes. Az egyes ordók összeállítása ezen a szinten adottság: mintegy determinálja a keresztény liturgia nyugati vagy latin rítusához való tartozás, illetve földrajzi, történelmi és intézményi helyzetük. Az ordó megszerkesztői átlagos esetben azt a szerkezetet használják, abból a tételkészletből merítenek és a kettőt úgy rendelik egymáshoz, amelyet és ahogyan környezetüktől lényegében készen kaptak.

[159] Egyes forrásokban responzórium megjelölést is találunk, ám a tétel, amelyre vonatkozik, megegyezik a máshol graduálénak címzett változattal.

10.18132/LFZE.2014.16

Ez azonban nem jelenti, hogy az ordók a nagyobb típusokon belül azonosak lennének, sőt számottevő különbség van köztük. Ha feltételezzük, hogy ezek a különbségek nem véletlenszerűek (az ordók ugyanis különbözőbbek és eredetibbek annál, mint ami néhány őstípusból tudatos beavatkozás nélkül levezethető lenne), akkor meg kell állapítanunk egy harmadik réteget: a típuson belüli, kreatív beavatkozások körét, valamiféle liturgikus-szerkesztői munka eredményeit. Ez az, ami a típuson belül az egyes, konkrét változatokat létrehozza. Azt viszont, hogy mely adatok mely réteghez sorolandók, csak gondos összehasonlító vizsgálatok és a három réteg különválasztása után állapíthatjuk meg felelősséggel. Ha ezt megtesszük, akkor fölértékelődnek a források hovatartozását és történetét megvilágítani képes, korábban talán jelentéktelennek tűnő vonások.

Az egyénítés eszközei a frank–római rituson belül korlátozottak, de pontosan leírhatók. (1) A legföltűnőbb, ha egy ordó a földrajzi környezetétől elütő típushoz tartozik. Ez a helyzet a pontifikálék „nemzetközi" vonulatával a PRG-től a PGD-ig. Ezek a típusok térségtől és részben kortól függetlenül bárhol Európában előfordulhatnak, így szembeállíthatók egy másik, „lokális" vonulattal. (2) A következő szint, amikor egy ordó egészében megfelel ugyan valamelyik típusnak, de részlegesen átvesz tőle idegen, más típushoz kötődő elemeket. (3) Végül az utolsó lehetőség, ha saját, máshol nem adatolt megoldásokhoz folyamodik, akár új szerkezeti elemek és tételek, akár a régiek formabontó átrendezése által. Ezek segítségével van lehetősége tudatosan beilleszkedni az adott rítusterület hagyományába, vagy éppen tudatosan eltérni a megszokottól.

Láttuk és látni fogjuk, hogy a VP gyakran él az egyénítés mindhárom lehetőségével. A továbbiakban ezért arra keressük a választ, hogy pontosan milyen eszközökkel teszi ezt, hogyan viszonyul tágabb és szűkebb környezetéhez, és milyen források, történelmi körülmények és szerkesztői szándékok sejthetők a jelenség mögött.

10.18132/LFZE.2014.16

A DEDIKÁCIÓS ORDÓ MAGYAR VÁLTOZATAINAK ÁTTEKINTÉSE

A szűkebb térség templomszentelési szokásai után kutatva az alábbiakban az Esztergomi benedikcionále (BenStrig), a Zágrábi pontifikále (PZ) és a Veszprémi pontifikále (VP) ordóját, azaz a ma rendelkezésünkre álló magyarországi forrásokat vizsgáljuk, nem számítva természetesen a PGD hazai példányait. A Zágrábi pontifikále első lapjain egy utólag beírt „dedikációkivonatot" is találunk (alább, a táblázatokban PZ_2 jelöléssel), amelyre a bevezető rubrika szerint a főszövegbeli ordó „zavarossága" *(orationes… quia valde sunt confusæ)* miatt volt szükség. A rubrika szerint csak könyörgések következnének, valójában azonban egy teljes ordó tételjegyzékét látjuk. Ez a kivonat azonban nem felel meg egy az egyben a főrész templomszentelésében (alább, a táblázatokban PZ_1 jelöléssel) leírtaknak. Ezért beszélhetünk összesen négy fönnmaradt magyarországi ordóról.

Bevezető rítusok

Az első vízszentelés azonos mindhárom forrásban, amint ezt a „keleti" típus többi forrásánál is tapasztaltuk, a bevezető szakasz többi része viszont nem ilyen egységes. A VP előző napi háromszoros körmenete a kódex egyéni jellegzetességének tűnik. A litánia ismét közös, csak a PZ kivonatából hiányzik: lehetséges, hogy a szkriptor eleinte tényleg az elhangzó imádságok közlésére szorítkozott, a maguktól értődő elemeket nem jelölte. A BenStrig és a PZ összesen négy könyörgése *(Virtutum cælestium; Deus qui ad te; Aufer a nobis; Fac nos Domine)* a PRG-ből mind ismerős, de az utóbbi kettőt a BenStrig a vízszentelés utánra hagyja — ezzel sehol másutt nem találkoztunk. Az első kettővel a PZ főrészében jóval később, az ereklyék templomba való átvitelekor találkozunk majd. A jelenség oka, hogy a BenStrig az ereklyéket mindjárt a szertartás kezdetén átviteti a főtemplomhoz, és úgy rendelkezik, hogy az illetékes szolgálattevőknek végig kell várniuk a hosszú szertartást (vállukon a *feretrum*-mal), míg az ereklyék behozatalára sor nem kerül. A PZ ezt a kényelmetlenséget azzal küszöböli ki, hogy az ereklyék áthozatalát akkorra halasztja, amikor majd ténylegesen szükség lesz rájuk. Mivel a VP szerint a vízszentelés nem a sátornál, hanem a templomkapuban zajlik, utána értelemszerűen kimarad a templomhoz vezető processzió, amint az OR-típus más tagjainál is láttuk. A szorosabb, szövegszerű kapcsolatok érzékeltetése kedvéért az alábi táblázatokban a rubrikák kezdőszavait is föltüntetem.

BENSTRIG (98^{r})	PZ_1 (33^{r})	PZ_2 (1^{v})	VP (36^{v})
Tit. Ordo ad dedicandam ecclesiam	Tit. Ordo ad ecclesiam dedicandam		Tit. Ordo ad consecrandam ecclesiam
Rb. Primum venit episcopus	Rb. Primum veniat episcopus		
			Előző este körmenet
Az ereklyék sátránál	**Az ereklyék sátránál**	**Az ereklyék sátránál**	**A templom kapujánál**
			Rb. In die autem … omnia præparata

10.18132/LFZE.2014.16

BENSTRIG (98r)	PZ 1 (33r)	PZ 2 (1v)	VP (36v)
Or. *Virtutum cælestium*		Or. *Virtutum cælestium*	
		Or. *Ds qui ad te ineffabilis*	
Lit.	Lit.		Lit.
	Rb. … ante tentorium		
	Or. *Aufer a nobis*	Or. *Aufer a nobis*	
	Rb. Post ingressum		
	Or. *Fac nos Dne*	Or. *Fac nos Dne*	
Rb. Sequitur exorcismus salis	Rb. Hic benedicat aquam	Rb. Benedictio salis	
Vízszentelés	**Vízszentelés**	**Vízszentelés**	**Vízszentelés**
			V. *Ds in adiutorium*
Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*
Rb. Benedictio salis			
Or. *Immensam clementiam*	Or. *Immensam clementiam*	Or. *Immensam clementiam*	Or. *Immensam clementiam*
Rb. Benedictio aquæ		Rb. Item benedictio aquæ	
Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*	Ex. *Exorcizo te*
Rb. Benedictio aquæ			
Or. *Ds qui ad salutem*	Or. *Ds qui ad salutem*	Or. *Ds qui ad salutem*	Or. *Ds qui ad salutem*
Rb. Hic mittat sal in aquam	Rb. Hic mittat sal in aquam		Rb. Commisceatur sal in aquam
F. *Fiat commixtio*	F. *Fiat commixtio*		F. *Fiat commixtio*
Rb. Benedictio salis et aquæ			
Or. *Ds invictæ virtutis*	Or. *Ds invictæ virtutis*	Or. *Ds invictæ virtutis*	Or. *Ds invictæ virtutis*
Or. *Aufer a nobis*			
Rb. Item alia in ingressu tentorii…			
Or. *Fac nos Dne*			
Rb. Tunc elevent ipsas reliquias	Rb. Tunc elevent ipsas reliquias		
Processzió a templomhoz	**Processzió a templomhoz**	**Processzió a templomhoz**	
Ant. *Surgite s-i*	Ant. *Surgite s-i* V. *Cum*	R. *Surgite s-i* V. *Cum*	
Rb. Donec perveniant ad ostium	Rb. Donec perveniant ad ostium		

Körüljárás

A templom háromszori körüljárásának szerkezete, amely a „keleti" típus alapján világosan kirajzolódott, a hazai forrásokban is meglehetősen szilárd. A BenStrig és a PZ megint a PRG-t követi, a három körmeneti ének a *Tollite portas* antifóna a *Domini est terra* zsoltárral, az *In circuitu tuo* és a *Fundata est* responzóriumok. A BenStrig-ben utólag beírva (ezeket és az ehhez hasonló módosításokat alább * jelöli), a margón megtaláljuk a PR-típusra jellemző responzóriumokat: *Fundata est, Benedic Domine* és *Tu Domine universorum,* ami annak a jele, hogy a PRG-től a PR felé mutató módosítás bizonyos mértékig általános tendencia lehetett. Ez utóbbit képviseli a VP is, de a második és a harmadik responzóriumot megcserélésével. A három könyörgés minden forrásunkban egyezik, amint a „keleti" típus többi tagjánál is. Egyedül a PZ kivonatolt változatából hiányzik az első oráció: *Onipotens sempiterne Deus qui in omni loco*. Le-

10.18132/LFZE.2014.16

het, hogy másolási hibáról van szó, a szkriptor egyszerűen kifelejtette a tételt; érdekes azonban, hogy néhány külföldi forrásból[160] is hiányzik ugyanez a könyörgés. Említésre méltó még, hogy a kapu kinyitását megelőző *Aperi* felszólítás a VP-ben háromszoros. Ez a Durandus-féle pontifikálában már így szerepel, más, XV. századnál korábbi forrásban azonban nem találkoztunk vele. Elmondhatjuk tehát, hogy a három korábbi magyar ordó ebben a szakaszban gyakorlatilag megegyezik egymással és a többi „keleti" típusú ordóval is. A VP sem mutat egyéni jellegzetességeket, eltérő vonásai a PR-típustól származnak. Ami figyelemreméltó, az a VP és a BenStrig utólagos módosításainak egyezése a PR tételrendje javára.

BENSTRIG (99^{v})	PZ 1 (34^{v})	PZ 1 (2^{r})	VP (40^{v})
A templom körüljárása 3×	**A templom körüljárása 3×**	**A templom körüljárása 3×**	**A templom körüljárása 3×**
Rb. Prius vero… diaconus recludatur	Rb. Tunc pontifex ab ostio recedens		Rb. Et post hæc… debet circuire
Ant. *Tollite portas* Ps. *Dni est*	Ant. *Tollite portas* Ps. *Dni est*	Ant. *Tollite portas* Ps. *Dni est*	
[R. *Fundata est*]*			R. *Fundata est* V. *Venientes*
Rb. Et circumeant ecclesiam	Rb. Hoc finito accedit pontifex		
Accl. *Flectamus. Levate*	Accl. *Flectamus. Levate*		Accl. *Flectamus. Levate*
Or. *Ops … qui in omni loco*	Or. *Ops … in omni loco*		Or. *Ops … qui in omni loco*
Rb. Hoc finito… accedat pontifex	Rb. Post hæc percutiens cum baculo		Rb. Et dicta … percutiat ter
F. *Tollite portas*	F. *Tollite portas*		Ant. *Tollite portas*
Rb. Et recedens … circumeat	Rb. Item recedens ab ostio circueat	Rb. Secundo autem circuitu	
R. *In circuitu*	R. *In circuitu* V. *Magnus Dns*	R. *In circuitu*	
[R. *Benedic Dne*]*			R. *Tu Dne* V. *Tu Dne cui*
Rb. Tunc iterum veniens	Rb. Tunc iterum veniens		F. *Tollite portas*
F. *Flectamus. Levate*	F. *Flectamus. Levate*		F. *Flectamus. Levate*
Or. *Ops … angularem scilicet*	Or. *Ops … angularem scilicet*	Or. *Ops … [angularem scilicet]*	Or. *Ops … angularem scilicet*
Rb. Post hoc accedens percutiat	Rb. Post hoc accedens percutiat	Rb. Item redeundo ante ostium	Rb. Post hoc … accedens … percutiat
F. *Tollite portas*	F. *Tollite portas*	Ant. *Tollite portas*	F. *Tollite portas*
Rb. Deinde circueat iterum	Rb. Deinde iterum circueat	Rb. Tertio circuitu	
R. *Fundata est domus*	R. *Fundata* V. *Benedic*	R. *Fundata* V. *Benedic*	
[R. *Tu Domine*]*			R. *Benedic Dne* V. *Conserva*
Rb. Et cum venerit	Rb. Et cum venerit ante ostium		
Accl. *Flectamus. Levate*			Accl. *Flectamus. Levate*
Or. *Ops … sacerdotalibus*	Or. *Ops … sacerdotalibus*	Or. *Ops … [sacerdotalibus]*	Or. *Ops … sacerdotalibus*
Rb. Et tunc accedens ad ostium	Rb. Tunc accedentes ad ostium		Rb. Et tunc accedens ad ostium
F. *Tollite portas*	Ant. *Tollite portas*	Ant. *Tollite portas*	F. *Tollite portas*
F. *Aperi*			F. *Aperi, aperi, aperi*
Rb. Tunc statim ostio aperto intrans	Rb. Tunc ingrediatur	Rb. Et cum ingreditur episcopus	Rb. Tunc statim ostio aperto intret

Belépés és a görög–latin ábécé fölírása

A templomba való belépéskor elhangzó *Pax huic domui* formula a „keleti" és a „francia" típusú forrásokban szinte kivétel nélkül megtalálható. Érdekes módon a Ben-

[160] Reims X, Krakkó XI, Cambrai XIII.

10.18132/LFZE.2014.16

Strigből és a PZ kivonatából hiányzik. Megjelenik viszont helyette (a PZ főrészében is) az azonos kezdetű antifóna, amely a normann forrásokra jellemző. A VP ugyanitt bizonyos OR-típusú forrásokkal együtt —köztük van a PGD is— a kibővített szövegű *Pax æterna ab æterno Patre* antifónát adja.

Ezután mind a négy magyar ordó szerint a *Veni creator* himnusz következik, amelyet csak néhány külföldi forrásban, többek közt a PGD-ben találunk meg. Az itt következő litánia alapvető része a szertartásnak „keleten" és „nyugaton" is. A PZ mindkét változata szerint előtte még a *Benedic Domine* responzórium hangzik el. Erre sehol máshol nem látunk példát, érdekes módon azonban a „normann" típus egy részénél körülbelül ugyanezen a helyen azonos kezdetű antifónát találunk. A *Magnificare* könyörgés Európa-szerte használatos, a görög és latin ábécé fölírása közben éneklendő *O quam metuendus* pedig a „keleti" források általános eleme.

BENSTRIG (101r)	PZ 1 (35v)	PZ 2 (2r)	VP (42v)
Belépés, görög–latin ábécé	**Belépés, görög–latin ábécé**	**Belépés, görög–latin ábécé**	**Belépés, görög–latin ábécé**
	F. *Pax huic domui*		F. *Pax huic domui* (3×)
Ant. *Pax huic domui*	Ant. *Pax huic domui*	Ant. *Pax huic domui*	Ant. *Pax æterna ab æterno*
	Rb. Et clerus foris faciat litaniam		
Hy. *Veni creator Spiritus*	Hy. *Veni creator Spiritus*	Hy. *Veni creator Spiritus*	Hy. *Veni creator Spiritus*
Rb. Sacerdotibus feretrum tenentibus	R. *Benedic Dne* V. *Conserva*	R. *Benedic Dne* V. *Conserva*	
Lit.	Lit.	Lit.	Lit.
F. *Flectamus. Levate*	F. *Flectamus. Levate*		F. *Flectamus. Levate*
Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*	Or. *Magnificare Dne*
Rb. Deinde incipiat pontifex de	Rb. Deinde incipiat pontifex de		Rb. Deinde incipiat pontifex de
Ant. *O quam* Ps. *Benedictus*	Ant. *O quam* Ps. *Benedictus*	Ant. *O quam* Ps. *Benedictus*	Ant. *O quam* Ps. *Benedictus*
Rb. Cum totis versiculis et cum *Gloria*	Rb. Per totum cum inscriptione	Rb. Per totum cum inscriptione	

A Szent Gergely-víz elkészítése és hintése

Ezután következik a Gergely-víz elkészítése. A külföldi forrásokkal való összevetés során már kiderült, hogy ez a szakasz igen variábilis: még a máskülönben világosan elkülönülő típusok sem rajzolódnak ki, esetlegesen még kisebb alcsoportokat találhatunk, ezek azonban a szakasz végéig sem tartanak össze. Így nem csoda, hogy a hazai forrásokban is több kis különbség mutatkozik. A só második exorcizmusa *(Exorcizo te… qui per Elisæum)* például a VP-n kívül csak a „cseh–lengyel" forrásokban és a Sens XII-ben szerepelnek ezen a helyen, illetve még néhány „normann" kódexben. Jelentős, hogy a hamu exorcizmusa *(Exorcizo te cinis)* a BenStrig és a VP kivételével — illetve nem itt, de ide vonatkozólag a PZ kivételével— egyetlen vizsgált forrásban sem szerepel.[161] Ez a hamuexorcizmus eredetileg a hittanulók nagyböjtöt elkezdő skrutíniumához tartozott. Innen emelte át a hamvazószerdai hamuszentelés elejére néhány úzus (pl. Aquileia, Trier, Konstanz, Regensburg, Boroszló, Prága, Würzburg), de gya-

[161] Részletesen erről ld. alább a magyar dedikációs ordókat összevető fejezet megfelelő szakaszát.

10.18132/LFZE.2014.16

korlatuk egész Európát tekintve ritkának számít.[162] Magyarországon viszont a XI. századtól fogva része az exorcizmus a hamvazószerdai ordónak, és nyilván innen származott át a dedikációba.

A *Deus qui ad salutem* könyörgés a PRG-típusú ordókban szinte mindig megvan, ezen kívül néhány „nyugati" forrásban is, valamint a PR-típusú VP-ben és Sens XII-ben. Különös, hogy a BenStrig-ből viszont hiányzik. Hasonló a helyzet a *Domine Deus Pater omnipotens statutor* könyörgéssel, amely szinte minden „keleti" forrásban megtalálható, a PZ-ben azonban nem szerepel.

A hamut megáldó *Omnipotens sempiterne Deus parce metuentibus* könyörgés igen elterjedt a „keleti" és a „normann" forrásokban. A magyar ordók közül a PZ-ben (utólagos bővítésként) és a VP-ben fordul elő. Ebből arra következtethetünk, hogy a Gergely-víz hamujának megáldása csak fokozatosan épült ki hamvazószerdáról kölcsönzött tételek segítségével.

Miután a püspök a sót és a hamut beleszórta a vízbe, a „keleti" ordók mintegy felében újra exorcizálja a vizet. A magyar források közül ez csak a PZ-ben jelenik meg. Itt következik a *Deus invictæ virtutis* könyörgés a „keleti" típus nagyobb részében és a „normann" ordókban. A magyar kódexek közül csak a BenStrigben és a PZ főrészében (utólagos bejegyzésként) találjuk meg.

Az *Omnipotens sempiterne Deus qui nobis a te conditam* könyörgés néhány „nyugati" ordó kivételével[163] csak a „cseh–lengyel" forrásokban, a Sens XII-ben és a VP-ben szerepel.

Ezután a bor megáldása következik, legalábbis bizonyos ordókban. A VP-ben szereplő *Omnipotens æterne Deus qui nobis* könyörgés a „keleti" ordók közül többen megjelenik, bár igen eltérő szövegváltozatokban. A PZ főrészébe utólagosan beírt *Domine omnipotens Christe qui ex quinque panibus* más „keleti" forrásban nem szerepel, csupán két „normann" ordóban (Messina XIII és Lisieux XIII). A tétel azonban része a keleti kódexeknek is a Szent János-napi boráldásnál vagy a húsvéti ételszentelések keretében. A mögötte álló logika ugyanaz, mint a hamuszentelésnél: a Gergely-víz összetevőit a liturgia más területeiről vett kölcsönanyaggal gazdagították.

A bor hozzákeverésétől *(Fiat commixtio)* ismét nagyobb az egyezés mértéke a „keleti" források között, így a négy magyar változatban is. A PZ-ben nem szerepelnek még az oltár vízzel való megkenésének szavai *(Sanctificetur hoc…)*.

Az oltár meghintése után következő *Pateant aures könyörgés,* illetve a falak belülről való meghintéséhez kapcsolódó három oráció *(Sic*[164] *benedictionem; Solus et ineffabilis; Adiutor altissime)* a BenStrig-ben nem szerepel, és egyetlen más „keleti" forrásban sem, csak a PZ-ben és a VP-ben, érdekes módon azonban megtaláljuk őket négy „normann" forrásban (Lanalet XI, Dunstan X, Messina XIII, Lisieux XIII).

A három benti körüljárást kísérő énekek a BenStrig-ben és a PZ-ben megfelelnek a PRG-típusban megszokottaknak: az elsőnél a BenStrig-ben a *Similabo,* a PZ-ben pe-

[162] FÖLDVÁRY: *The Making of a Use* 176.
[163] Akvitánia IX, Narbonne 1000 és Lisieux XIII.
[164] A normann forrásokban *sic* helyett *hic* áll.

10.18132/LFZE.2014.16

dig ismét az *Asperges* antifóna szerepel. A többi PRG-típusú forrásban legalább az egyik vagy a másik, de leggyakrabban mindkettő megvan. A másik két körüljárásra a *Tu Domine* és a *Hæc est domus* következik. A VP az első és harmadik körüljáráshoz a PR-típusnak megfelelően a *Hæc est domus* illetve a *Qui habitat* antifónát adja, a másodiknál azonban a PRG-típushoz csatlakozva (a Sens XII-vel együtt) itt is a *Tu Domine* szerepel.

A PZ főrészében, a padló meghintése után található *Deus qui Iacob* könyörgés a másik három ordóban nem szerepel, sőt a többi „keletiben" sem. A párhuzamot ismét a „normann" könyvekben találjuk meg, ahol azonban a templom falait kívülről is meghintik: ehhez tartozik a könyörgés, és csak utána következik a padló kereszt alakban való meghintése.

E szakasz épp változékonysága miatt különösen informatív. Ez tartalmazza az egyetlen olyan elemet, amely a magyar források mindegyikét összeköti, de elválasztja az összes külföldi adattól (a hamu exorcizmusa), ez enged kimutatni egy történelmi tendenciát (a szentelés fokozatos dúsítása kölcsönanyagokkal), és ez őrzi a VP legnyilvánvalóbb „egzotikus" kölcsönzéseit (normann tételsor).

BENSTRIG (101^{v})	PZ$_1$ (37^{v})	PZ$_2$ (2^{r})	VP (44^{v})
A Gergely-víz szertartásai	**A Gergely-víz szertartásai**	**A Gergely-víz szertartásai**	**A Gergely-víz szertartásai**
Rb. Deinde … dicat ter			Rb. Demum veniens ante altare
V. *Ds in adiutorium* (3×)			F. *Ds in adiutorium* (3×)
Rb. Deinde benedicat sale m et aquam			
Ex. *Exorcizo te creatura salis*	Ex. *Exorcizo te creatura salis*	Ex. *Exorcizo te creatura salis*	Ex. *Exorcizo te creatura salis*
Rb. Benedictio salis			Ex. *Exorcizo … per Elisæum*
Or. *Dne Ds Pater ops benedic*	Or. *Dne Ds Pater ops benedic*	Or. *Dne Ds Pater ops [benedic]*	Or. *Virtutis tuæ invictam*
Rb. Exorcismus aquæ	Rb. Exorcismus aquæ	Rb. Item benedictio aquæ	
Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*	Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*	Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*	Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*
Rb. Benedictio aquæ			
	[Or. *Ds qui ad salutem*]*	Or. *Ds qui ad salutem*	Or. *Ds qui ad salutem*
Or. *Dne Ds Pater ops statutor*			Or. *Dne Ds Pater ops statutor*
Rb. Benedictio cineris	[Rb. Hic … benedictio cineris]*[165]		
Ex. *Exorcizo te cinis*	[Ex. *Exorcizo te cinis*]*		Ex. *Exorcizo te cinis*
	[Or. *Ops … parce*]*		Or. *Ops … parce*
Rb. Tunc misceatur sal et cinis	Rb. Tunc misceatur sal et cinis		
F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*	F. *Hæc commixtio*
Or. *Ds invictæ virtutis*	[Or. *Ds invictæ virtutis*]*		
	Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*	Ex. *Exorcizo te creatura aquæ*	
	[Rb. Sequitur benedictio vini]*		Or. *Ops … a te conditam*
	[Or. *Dne … ex quinque*]*		Or. *Dne … qui es vitis vera*
Rb. Deinde ponit vinum in ipsam	Rb. Deinde ponat in ipsam aquam		Rb. Demum ponat vinum in ipsam
F. *Fiat commixtio*	F. *Fiat commixtio*	F. *Fiat commixtio*	F. *Fiat commixtio*
Exh. *Dm opm fratres carissimi*	Exh. *Dm opm fratres carissimi*	Exh. *Dm opm [fratres carissimi]*	Exh. *Dm Patrem opm fratres*
Rb. Benedictio aquæ cum vino	Rb. Benedictio aquæ cum vino		Rb. Benedictio aquæ cum vino

[165] Ezt a részt lásd alább, a 46^{r} fólión beszúrva.

10.18132/LFZE.2014.16

BENSTRIG (101v)	PZ 1 (37v)	PZ 2 (2r)	VP (44v)
Or. *Ops Ds creator*	Or. *Ops Ds creator*	Or. *Ops Ds [creator]*	Or. *Ops Ds creator*
			[Ant. *Introibo ad altare*]*
Rb. Tunc ingrediens … de ipsa aqua	Rb. Tunc ingrediens … de ipsa aqua		Rb. Tunc ingrediens … de ipsa aqua
F. *Sanctificetur hoc altare*			F. *Sanctificetur hoc altare*
F. *Pax tecum*			F. *Pax tecum*
Rb. Deinde … per quattuor cornua			Rb. Et post … aspergat ipsum altare
Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*	Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*	Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*	Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*
	Or. *Pateant aures*	Or. *Pateant aures*	Or. *Pateant aures*
Rb. Deinde circueat … ecclesiam	Rb. Deinde circueat basilicam vicibus	Rb. Post hanc dicunt secundo	Rb. Et dicta oratione … circuiat
Ant. *Similabo* Ps. *Exsurgat*	Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*	Ant. *Asperges me* Ps. *Miserere*	Ant. *Hæc est* Ps. *Lætatus sum*
Rb. Secundo autem circuitu	Or. *Sic benedictionem tuam*		Or. *Sic benedictionem tuam*
Ant. *Tu Dne* Ps. *Conserva me*	Ant. *Tu Dne* Ps. *Exsurgat*	Ant. *Tu Dne* Ps. *Exsurgat*	Ant. *Tu Dne* Ps. *Exsurgat*
Rb. Tertio vero circuitu	Or. *Solus ineffabilis*		Or. *Solus ineffabilis*
Ant. *Hæc est* Ps. *Qui habitat*	Ant. *Hæc est* Ps. *Qui habitat*	Ant. *Hæc est* Ps. *Qui habitat*	Ant. *Qui habitat* Ps. *Qui hab.*
	Or. *Adiutor altissime Ds*		Or. *Adiutor altissimi Ds*
Rb. Deinde aspergat per medium	Rb. Deinde aspergat per medium		Rb. Demum aspergat … in longum
Ant. *Domus mea* Ps. *Narrabo*	Ant. *Domus mea* Ps. *Narrabo*	Ant. *Domus mea* Ps. *Narrabo*	Ant. *Domus mea* Ps. *Narrabo*
	Or. *Ds qui Iacob famulo tuo*		
Rb. Qua finita in medio ecclesiæ	Rb. Qua finita in medio ecclesiæ		

Fölszentelő imák

Az itt következő fölszentelő imádságok, amelyeket a püspök a templom közepén mond el, azonosak a „keleti” típusnál, sőt gyakorlatilag a „nyugatinál” is. A PZ kivonatos ordójában csak a térdhajtási formulák mardnak el, nyilván azért, mert ezeket maguktól értődőnek fogták fel.

BENSTRIG (103v)	PZ 1 (39v)	PZ 2 (2r)	VP (52r)
Fölszentelő imádságok	**Fölszentelő imádságok**	**Fölszentelő imádságok**	**Fölszentelő imádságok**
F. *Flectamus. Levate*	F. *Flectamus. Levate*		F. *Flectamus. Levate*
Or. *Ds qui loca nomini*	Or. *Ds qui loca nomini*	Or. *Ds qui loca nomini*	Or. *Ds qui loca nomini*
F. *Flectamus. Levate*	F. *Flectamus. Levate*		F. *Flectamus. Levate*
Or. *Ds sanctificationum*	Or. *Ds sanctificationum*	Or. *Ds sanctificationum*	Or. *Ds sanctificationum*
	Rb. Hic signet episcopus		
VD *Adesto precibus nostris*	VD *Adesto precibus nostris*	VD *Adesto precibus nostris*	VD *Adesto precibus nostris*
			Rb. Hac completa … fundat ad basim

Tömjénezés és az oltár szent olajokkal való megkenése

Ahogy a püspök az oltárhoz lép, az *Introibo* antifónát éneklik a *Iudica* zsoltárral, minden forrás szerint. Ott maltert kever, majd a maradék vizet az oltárhoz önti — ez a VP-ből kimarad. A *Singulare illud* könyörgést itt csak a három „cseh–lengyel” forrásban, a VP-ben és a Sens XII-ben találjuk meg, ill. néhány „nyugati” kódexben.

10.18132/LFZE.2014.16

Ezek után következik a PR-típus szerint a körmenet az ereklyékkel, majd behozataluk és beépítésük az oltárba. Ezzel a szakasszal később foglalkozunk. A PRG-típus, amelybe a VP kivételével a magyar ordók is tartoznak, az oltár megtömjénezésével és szent olajokkal való megkenésével folytatódik. Ugyanez a PR-típusnál az ereklyék beépítését követi, a megfelelő sorozatokat most mégis párhuzamosan vizsgáljuk. A tömjénezéshez mindenütt a *Dirigatur* antifóna tartozik, egyedül két római forrás (PR XII és PRC) adja alternatívaként a VP-ben is szereplő *Ascendit fumus*-t. A megkenés szavai a PRG-típusban, így a BenStrig-ben is jellemzően a *Sanctificetur hoc altare,* a PR-típusban pedig —tehát a VP-ben is— a *Consecrare et sanctificare.* A PZ-ben pedig egyik sincs kiírva. A BenStrig-ben és a PZ-ben három antifónát látunk a három olajkenetre *(Erexit Iacob; Mane surgens; Ædificavit Moyses),* a VP-ben itt csak az első kettőt (a harmadik később, az oltár megtömjénezésekor hangzik majd el). A különbség oka ismét a PRG- és PR-típus közti eltérés —az utóbbiban ugyanis csak két olajkenet van— ahogy ezt követően, a krizmával való megkenéshez is különböző antifóna társul a két típusban: *Unxit te Deus,* illetve *Ecce odor.*

BENSTRIG (105r)	PZ 1 (41r)	PZ 2 (2r)	VP (53v)
Tömjénezés és olajkenet	**Tömjénezés és olajkenet**	**Tömjénezés és olajkenet**	**Tömjénezés és olajkenet**
Ant. *Introibo* Ps. *Iudica me*	Ant. *Introibo* Ps. *Iudica me*	Ant. *Introibo* Ps. *Iudica me*	Ant. *Introibo* Ps. *Iudica me*
Rb. Tunc faciat maltam de calce	Rb. Tunc faciat maltam de calce		F. *Flectamus. Levate*
			Or. *Singulare illud*
			Processzió az ereklyékhez[167]
Ant.[166] *Dirigatur Dne*	Ant. *Dirigatur Dne*	Ant. *Dirigatur Dne*	Ant. *Dirigatur Dne* (60r)
			Ant. *Ascendit fumus*
Rb. Tunc de oleo sanctificato faciat	Rb. Tunc de oleo sanctificato faciat		Rb. Post hæc de oleo sanctificato faciat
F. *S-ificetur hoc altare*			F. *Consecrare et s-ificare*
F. *Pax tecum. Et cum.*			F. *Pax tecum. Et cum.*
Ant. *Erexit*	Ant. *Erexit* [Ps. *Fundamenta*]*	Ant. *Erexit* Ps. *Fundamenta*	Ant. *Erexit*
Ps. *Quam dilecta*	[Ps. *Quam dilecta*]*		Ps. *Quam dilecta*
	[Or. *Dm universitatis*]*		
Ant. *Mane* Ps. *Fundamenta*	Ant. *Mane* [Ps. *Quam dilecta*]*	Ant. *Mane* Ps. *Quam dilecta*	Ant. *Mane*
Rb. Item unguat … alio sacerdote	[Ps. *Ds noster refugium*]*		Ps. *Ds noster refugium*
	[Or. *Ds qui ad sacrificandum*]*		
Ant. *Ædificavit* Ps. *Dne refug.*	Ant. *Ædificavit* Ps. *Dne refug.*	Ant. *Ædificavit* Ps. *Dne refug.*	
	[Ps. *Fundamenta*]*		
Rb. Hoc facto sumat chrisma	[Or. *Ds ops ut singulare illud*]		
Ant. *Unxit te* Ps. *Eructavit*	Ant. *Unxit te* Ps. *Eructavit*	Ant. *Unxit te* Ps. *Eructavit*	Ant. *Ecce odor* Ps. *Fundamenta*
	[Or. *Ds qui de vivis*]		
Rb. Interea alius sacerdos faciat	Rb. Deinde in circuitu ecclesiæ vadat		

166 *Versiculus*-nak írja, de a kotta szerint antifóna.

167 Ezt a részt lásd alább, a PZ párhuzamos szakaszánál, beszúrva.

10.18132/LFZE.2014.16

A falak megkenése

Ezután a falak krizmával való megkenése következik. A PRG-típus jellemzően a *Sanctificavit Dominus* és a *Lapides pretiosi* antifónákat rendeli ehhez, míg a PR-típusban a *Hæc est domus Domini* szerepel. A BenStrig a PRG-nek megfelelően az előbbi kettőt közli, a PZ azonban kissé eltér a „normától", és a *Sanctificavit* után két másik antifónát ad *(Hæc est domus; Domus mea),* a *Lapides pretiosi* pedig csak a főrészben, lapszélen bejegyezve szerepel. A VP ugyan a PR-típusnak megfelelően a *Hæc est domus*-t adja, de ez a mozzanat, a falak megkenése —egészen egyedi módon— átkerül az oltárszentelési imádságok utánra.

Ezután a püspök megtömjénezi az oltárt. A PRG-típusnál a tömjénezést az *Ecce odor* antifóna kíséri, a PR-típus pedig, így a VP is, az *Ædificavit Moyses*-t adja.

A *Deus qui ex omni coaptatione* könyörgés jellemzően az ereklyéknek az oltárba való beépítése után hangzik el, de előfordul a szentelést követő mise könyörgései között is. A VP-ben egyedüliként az ereklyék beépítésén kívül itt, a tömjénezés után is megtaláljuk.

A PR-típusnál (és a „cseh–lengyel" csoportnál) ezek után tömjént égetnek az oltáron. Ehhez különféle énektételek kapcsolódnak, a VP a PRC-vel egyezően a *Dirigatur* graduálét[168] adja. Ezt követi a *Domine sancte Pater… clemens et propitius* könyörgés, amely a „keleti" források nagyobb része szerint az oltárt fölszentelő prex után következik majd. E szakasz tehát több olyan mozzanatot tartalmaz, ahol a VP még a római pontifikáékhoz képest is külön úton jár.

BENSTRIG (105^{v})	PZ$_1$ (41^{r})	PZ$_2$ (2^{v})	VP (62^{r})
A falak megkenése krizmával	**A falak megkenése krizmával**	**A falak megkenése krizmával**	
F. *Sanctificetur hoc templum*	F. *Sanctificetur hoc templum*	F. *Sanctificetur hoc templum*	
Ant. *Sanctificavit*	Ant. *Sanctiicavit* Ps. *Lætatus*	Ant. *Sanctificavit* Ps. *Lætatus*	
	Ant. *Hæc est* Ps. *Nisi Dns*	Ant. *Hæc est* Ps. *Nisi Dns*	
	Ant. *Domus mea* Ps. *Lauda*	Ant. *Domus mea* Ps. *Lauda*	
Ant. *Lapides* Ps. *Lauda*	[Ant. *Lapides* Ps. *Lauda*]*		
	[Or. *Ops spe Ds effunde*]*		
Rb. Tunc iterum redeat … offerat	Rb. Tunc rediens ad altare offerat		Rb. Postea vero… turificet altare tribus
Ant. *Ecce odor*	Ant. *Ecce odor*	[Ant. *Ecce odor*]*	Ant. *Ædificavit Moyses* (3×)
			Or. *Ds qui ex omni coaptatione*
			Tömjénégetés az oltáron
			Gr. *Dirigatur oratio mea*
			Or. *Dne s-e Pater ops æterne*
			De clemens et propitius

[168] A PRC-ben responzóriumként van megjelölve.

10.18132/LFZE.2014.16

Oltárszentelés

Az oltár fölszentelése igen egységes képet mutat általában, de a magyar forrásokat tekintve is. A két bevezető buzdítás és könyörgés *(Dei Patris omnipotentis misericordiam* és *Deus omnipotens in cuius honore),* és a mozzanatot lezáró *Confirma hoc* antifóna mind a négy ordóban megvan, a konszekrációs prex *(Ut propensiori cura)* és a *Maiestatem tuam* könyörgés a PZ főrészéből itt valamiért hiányzik; az előbbi majd később, az ereklyék behozatala előtt fog szerepelni, de mivel ott nincs funkciója, a kivonat pedig itt jegyzi, talán szerkesztési hibának kell értékelnünk a sorrend megbomlását. Amint fent említettük, a legtöbb „keleti" típusú ordóban itt hangzik el a *Domine sancte Pater… clemens et propitius* könyörgés, amely azonban a PZ-ből szintén teljesen kimarad.[169]

Az ezek után, a *tabula* megkenése közben elhangzó exhortáció, a *Lapidem hunc* a PRG-típus sajátja, érthető tehát, hogy a VP-ből hiányzik. Helyette itt következik a falak megkenése.

BENSTRIG (105^{v})	PZ$_1$ (41^{v})	PZ$_2$ (2^{v})	VP (62^{v})
Tit. [Benedictio altaris]	Tit. Sequitur benedictio altaris	Tit. [Benedictio altaris]	Tit. [Benedictio altaris]
Fölszentelő imádságok	**Fölszentelő imádságok**	**Fölszentelő imádságok**	**Fölszentelő imádságok**
Exh. *Dei Patris optis*	Exh. *Dei Patris optis*	Exh. *Dei Patris optis*	Exh. *Dei optis Patris*
	Rb. Deinde sequitur altaris consecratio		
F. *Flectamus. Levate*	F. *Flectamus. Levate*		F. *Flectamus. Levate*
Rb. Consecratio altaris			
Or. *Ds ops in cuius honore*	Or. *Qs ops Ds in cuius honore*	Or. *Qs ops Ds [in cuius honore]*	Or. *Ds ops in cuius honore*
VD *Ut propensiori cura*	VD *Ut propensiori cura*[170]	VD *Ut propensiori cura*	VD *Et ut propensiori cura*
Or. *Dne … clemens et propitius*			
Or. *Maiestatem tuam Dne*		Or. *Maiestatem tuam*	Or. *Maiestatem tuam Dne*
			Rb. Post hæc… confirmet ipsum altare
Ant. *Confirma hoc Ds*	Ant. *Confirma hoc Ds*	Ant. *Confirma* Ps. *Exsurgat*	Ant. *Confirma hoc Ds*
Rb. Deinde ungat tabulam			
[F. *In nomine Patris*]*			
Exh. *Lapidem hunc*	[Exh. *Lapidem hunc*]*	Exh. *Lapidem hunc*	
	Rb. Postea tenentes subdiaconi		
			A falak megkenése krizmával
			Rb. Et hac cantata … circuiat… faciet
			Ant. *Hæc est* Ps. *Lauda*[171]

[169] Rajta kívül még két PRG-típusú forrás hagyja ki: a Reims X és a Krakkó XI.
[170] Az eredetiben a 45^{r} fólión, az ereklyés processzió után.
[171] Ezt a részt vö. föntebb, az előző táblázattal.

10.18132/LFZE.2014.16

Az oltárfölszerelések megáldása

Ezután az oltárfölszerelések megáldása következik, amely képlékenyebb, afféle gyűjteményes szakasz, a különböző tételek eltérő sorrendben fordulnak elő az egyes forrásokban. A BenStrig szerint elhangzó öt imádság a PRG-típusnak felel meg, bár egyetlen forrással sem egyezik meg teljesen (a többiben általában további könyörgések is találhatók). A PZ kivonatolt változata ebből az ötből csak hármat közöl, megjelenik viszont benne a *Domine… clemens et propitius* könyörgés, amely már több ízben előkerült, ezen a helyen azonban egyáltalán nem jellemző. Talán ez is a kivonatban kifogásolt „confusio" számlájára írandó. A főrész ordója sajátos rendet ad: az említett öt imádság az eddigiektől eltérő sorrendben jelenik meg (közülük egy lapszéli bejegyzésként), valamint ebben is szerepel a *Domine… clemens et propitius* könyörgés és az *Omnipotens et misericors Deus qui ab initio.* Érdekes módon éppen ezt a sajátosnak tűnő sorozatot megtaláljuk egy másik OR-típusú forrásban, a Cambrai XIII-ban. A szakasz a PR-típusban nem szerepel, így a VP-ben sem.[172]

BENSTRIG (107^{v})	PZ$_1$(42^{r})	PZ$_2$ (2^{v})	VP
Oltárfölszerelések megáldása	**Oltárfölszerelések megáldása**	**Oltárfölszerelések megáldása**	
Rb. Benedictio tabulæ			
Or. *Supplices tibi*	Or. *Supplices tibi*	Or. *Supplices tibi*	
	Or. *Dne Ds ops sicut ab initio*		
	Or. *Ds ops universarum*		
	Or. *Dne … clemens et propitius*		
VD *Qui post offendicula*	VD *Qui post offendicula*	VD *Qui post offendicula*	
		Or. *Dne s-e Pater*	
Or. *Ds ops universarum*		Or. *Ds ops universarum*	
Rb. Benedictio linteaminum			
Or. *Dne … ab initio*	[Or. *Ops … ab initio*]*		
Rb. Benedictio linteaminum			
Or. *Exaudi … linteamina*	[Or. *Exaudi … linteamina*]*		
	Rb. Benedictio ad omnia in usu		

A különféle liturgikus ruhák, edények és egyéb tárgyak megszentelése a forrásokban más és más helyen jelenik meg, sokszor a templomszentelési ordón kívüli fejezetben kap helyet —mint a VP-ben is—, ezért ezeknek a szakaszoknak a vizsgálatáról most lemondunk.

A PZ főrészében itt következő két könyörgés a kivonatolt ordóban (és az első a BenStrig-ben is) a szertartás legelején szerepel. Bizonytalan helyzetük azzal van összefüggésben, hogy a PZ a sátortól a szentelendő templomba vonuló processziót a BenStrig-hez képest áthelyezte, ezek a könyörgések pedig a sátorba való belépéshez kötődnek. Az oltárt fölszentelő prex kizárólag a PZ főrészében tűnik fel itt.

[172] Kivéve az említett Cambrai XIII-at és a Vic XI-et.

10.18132/LFZE.2014.16

A VP-ben a sátorhoz vezetett processzió, majd az ereklyék behozatala is egészen egyéni tételrendet ad, és az oltárszentelés előtt zajlik, csak a mozzanatok párhuzamossága miatt említjük meg itt.

BENSTRIG	PZ 1 (45r)	PZ 2	VP (54r)
	Processzió az ereklyékhez[173]		**Processzió az ereklyékhez**
			Rb. … vadat sollemniter ad tentorium
	Or. *Virtutum cælestium*		Or. *Pateant aures*
	Or. *Ds qui ad [te] ineffabilis*		Or. *Fac nos quæsumus Dne*
			Rb. … sacerdotes recipiant feretrum
			Ant. *O quam* Ps. *Venite*

Az ereklyék átvitele

A *Habitator sanctarum mentium* könyörgés a PRG-típus jellegzetes tétele: általában az oltárfölszerelések megáldásakor hangzik el, de előfordul az oltárt fölszentelő imák után is. Az ereklyék átviteléhez egyedül a PZ kapcsolja, a BenStrig-ben pedig egyáltalán nem szerepel ez az oráció.

A PZ-ben itt, utólagos beírásként egy hamuszentelési szakasz következik, amely nem kötődik a templomszenteléshez. A Szent Gergely-vízhez kapcsolódóan, pótlásként kerülhetett ide, de rubrikái kitérnek a hamvazószerdai használat lehetőségére is.

BENSTRIG	PZ 1 (45v)	PZ 2 (2v)	VP (54v)
	Ereklyék átvitele	**Ereklyék átvitele**	**Ereklyék átvitele**
		Rb. Post hæc in medio ecclesiæ	Rb. … procedant e tentorio
	Or. *Habitator s-arum mentium*	Or. *Habitator s-arum mentium*	Ant. *Surgite s-i*[175]
		Rb. In foribus ecclesiæ	Ant. *Cum iucunditate*
	[Or. *Ds qui super mysticam*]*		Ant. *Oremus dilectissimi*
	Hamuszentelés (46r)[174]		Ant. *De Ierusalem*
			Ant. *Surgite s-i*
	Rb. Consecratio cineris in dedicatione		Ant. *Cum iucunditate*
			Ant. *Ops Ds supplices*
			Ant. *Ops Ds mæstorum*
			Ant. *Salvator mundi*
			Ant. *Iniquitates nostras*
	Rb. Ad ostium ecclesiæ ubi litaniæ		Ant. *Cum veneris*

[173] Párhuzamait lásd az ordó legelején. A tételek megegyeznek a BenStrig-gel, de ott a processzió mindjárt a szertartás kezdetén átviszi az ereklyéket a szentelendő templomig, és a *feretrum* ott várja meg az ereklyék beépítését, míg a PZ szerint csak akkor hozzák át az ereklyéket, amikor szükség lesz rájuk.

[174] Ezeket a szövegeket a lap végéig ugyanaz a kéz írta, mint a kódex első lapját és a végét. A hamuszentelésre vonatkozó tételeket lásd föntebb, a Gergely-víz szertartásainál.

[175] Párhzamait lásd az ordó elejénél.

10.18132/LFZE.2014.16

Az ereklyék bevitele a templomba és beépítése az oltárba

Mint említettük, az ereklyék átvitele és oltárba építése a PR-típusban korábban, az oltár megkenése előtt történik. Ez a legszembetűnőbb különbség a PRG-típushoz képest. Az összehasonlítás kedvéért azonban ismét ideillesztjük a VP megfelelő szakaszát.

A *Ds qui sacrandorum* könyörgés a PRG-típusba tartozó összes ordóban szerepel, ugyanezen a helyen, kivéve a BenStrig-et. A PR-típusban nem jellemző, csak egy-két forrásban van meg, a mise kollektája vagy szekrétája gyanánt. Az ereklyék elhozatalát, majd a velük való körmenetet bizonyos forrásokban megtaláljuk, másokban nem, a hozzá kapcsolódó tételek is igen eltérőek.

A körmenet végeztével a templom kapujában a püspök beszédet intéz a néphez. Ez már gyakorlatilag minden „keleti" forrásban megtalálható. Mielőtt belépnének a templomba, a püspök a *Domum tuam* könyörgést mondja, majd az *Ingredimini* antifóna éneklése közben bevonulnak. (A PRG-típus nagy részében belépés előtt a püspök krizmával megkeni a küszöböt, de a magyar forrásokban ez a mozzanat sehol nincs meg. Ez a negatív adat a kevés „közmagyar" elem egyikének értékelhető.) Itt további antifónák következhetnek a PRG-típus szerint: *Sancti Dei* és *Benedicta gloria Domini.* A BenStrig közülük egyiket sem közli, de érdemes megjegyezni, hogy egyébként is csak jelzésszerűen, incipitekkel utal az énektételek többségére, így hiányuk a BenStrig mögött álló liturgia szempontjából nem föltétlenül perdöntő.

Az ereklyék oltárba helyezésekor az *Exsultabunt sancti* antifóna és a *Deus qui in omni loco* könyörgés hangzik el — utóbbi a VP-ből hiányzik. A PRG-típus szerint ezek után, néhány PR-típusú forrás szerint pedig még előttük a püspök megkeni a konfesszió négy sarkát krizmával. Miközben lezárja az ereklyéket, és a legtöbb ordó —de a magyarok közül csak a BenStrig— szerint melléjük helyez három szem tömjént és három darabot az Oltáriszentségből, a *Sub altare Domini* antifónát éneklik, a PRG-típus szerint az *Exsultabunt sancti* zsoltárral, a PR-típus nagy részében —és a VP-ben is— az *Exsultate Deo*-val.[176] Az Oltáriszentség oltárba építésének elmaradása mögött nem lehetetlen, hogy szentségi fegyelmi meggondolás áll, mert a korai magyar ordók szövegszerű rokonsága ezen a szakaszon nyilvánvaló, de ez a mozzanat mintha szándékosan el lett volna távolítva a PZ-ből. Az *Exsultabunt* antifónát követi a PRG-típusnál a *Deus qui altaria nomini tuo dicanda* könyörgés, amely azonban a PZ-ből hiányzik, amint utána a *tabula* krizmával való megkenése is. A *Deus qui ex omni coaptatione* oráció és a mésszel való megkenés azonban megvan mindkét csoportnál, sőt a PRG-típusban ezzel zárul az ereklyékhez kapcsolódó szakasz, és itt következik az oltár megtömjénezése, majd olajjal való megkenése. A BenStrig és a PZ kivonatolt ordójában ezután az *Isti sunt sancti* responzórium következik, amelyet egyetlen más forrásban sem találtunk meg ezen a helyen. A PRG-típus a *tabula,* majd az oltár négy sarkának krizmával való megkenésével folytatja, s a szakasz a *Corpora sanctorum* antifónával zárul.

[176] A PRC egy harmadik változatot ad: *Exsultate iusti in Domino.*

10.18132/LFZE.2014.16

BENSTRIG (112r)	PZ 1 (47r)	PZ 2 (2v)	VP (57v)
Bevonulás és oltárba építés	**Bevonulás és oltárba építés**	**Bevonulás és oltárba építés**	**Bevonulás és oltárba építés**
	Or. *Ds qui sacrandorum tibi*	Or. *Ds qui sacrandorum [tibi]*	Rb. … proponat plebi verbum Dni
	Rb. *Et tunc portantes feretrum*		
Rb. … habeat pontifex verbum	Sermo ante introitum ecclesiæ		
	Rb. Ungat superliminare ecclesiæ		
	[F. *Porta sis benedicta*]*		
Or. *Domum tuam qs Dne*	Or. *Domum tuam qs Dne*	Or. *Domum tuam [qs Dne]*	Or. *Domum tuam qs Dne*
Rb. Tunc accipiant … et ingrediendo	Rb. Tunc accipiant … et ingrediendo		Rb. … det feretrum cum reliquiis
Ant. *Ingredimini*	Ant. *Ingredimini*	Ant. *Ingredimini*	Ant. *Ingredimini*
	R. *S-i Dei*[177]		Rb. … super lapidem aptari faciat
	R. *Benedicta* V. *Cantate*	Ant. *Benedicta*	F. *In nomine Patris*
Rb. Et cum intraverit … recondat	Rb. Et [cum] intraverit… recondat		Rb. In confossione vel sepulchro faciat
			F. *S-ificetur hoc sepulchrum*
			Rb. Post hoc reliquias imponat
Ant. *Exsultabunt* Ps. *Cantate*	Ant. *Exsultabunt* Ps. *Cantate*	Ant. *Exsultabunt* Ps. *Cantate*	Ant. *Exsultabunt* Ps. *Cantate*
Rb. Et antequam recludantur	Rb. Et antequam recludantur		
Or. *Ds qui in omni loco*	Or. *Ds qui in omni loco*	Or. *Ds qui in omni loco*	
Rb. Hac expleta ponat chrisma	Rb. Hac expleta ponat chrisma		
F. *In nomine Patris. Pax tecum*	F. *In nomine Patris. Pax tibi*		
Rb. Deinde ponat tres portiones	Rb. Tunc accipiens tabulam confirmet		Rb. Et ponat tabulam super reliquias
	F. *In nomine Patris. Pax tibi*		
	Rb. Et recondantur reliquiæ		
Ant. *Sub altare* Ps. *Exsultabunt*	Ant. *Sub altare* Ps. *Exsultabunt*	Ant. *Sub altare* Ps. *Exsultabunt*	Ant. *Sub altare* Ps. *Exsultate*
Or. *Ds qui altaria*			
Rb. Et accipiens tabulam … confirmet			
F. *In nomine Patris. Pax tecum*			
Rb. Tunc ponat tabulam	Rb. Postmodum ponat tabulam		
Or. *Ds qui ex omni coaptatione*	Or. *Ds qui ex omni coaptatione*	Or. *Ds qui ex omni coaptatione*	Or. *Ds qui ex omni coaptatione*
Rb. Deinde liniet eam cum calce	Rb. Deinde liniet eam cum calce		
R. *Isti sunt s-i* V. *Tradiderunt*		R. *Isti sunt s-i* V. *Tradiderunt*	
Rb. Et postquam … faciat crucem			
F. *In nomine Patris, Pax tecum*	F. *In nomine Patris*		
Rb. Et mittat chrisma per quattuor	Rb. Et mittat chrisma per quattuor	Ant. *S-um et verum lumen*	Rb. Pos hæc deferatur incensum
Ant. *Corpora s-orum*	Ant. *Corpora s-orum*	Ant. *Corpora* Ps. *Exsultabunt*	
Rb. Tunc diaconi vestiant altare	Rb. … diaconi vestiant altare		

Az oltár beöltöztetése

Az oltár beöltöztetéséhez, vagyis terítőkkel való leterítéséhez tartozik a *Circumdate Sion* antifóna, illetve a PRG-típusban az *In velamento* antifóna is, és a tömjénezéshez kapcsolódó *Omnis terra* verzikulus vagy antifóna. A VP különlegessége, hogy a *Circumdate* antifónához a *Benedictus* kantikumot adja a máshol szokásos *Mirabilis Deus* zsoltár he-

[177] Kihúzva.

10.18132/LFZE.2014.16

lyett. A PZ-ből az *In velamento* hiányzik, az *Omnis terra* pedig antifónaként van megjelölve a kivonatolt részben, holott a PRG-típusban mint verzikulus jelenik meg.

Az ezek után következő précesz a PRG-típus sajátossága, az oltárt megáldó két könyörgés *(Descendat quæsumus* és *Omnipotens sempiterne Deus altare hoc)* azonban a teljes „keleti" ágra jellemző. A VP egyedi módon megismétli a szertartás előző részében elhangzott *Deus qui loca nomini tuo dicanda* könyörgést, és itt szerepelteti a *Corpora sanctorum* antifónát. A *Propitiare quæsumus* könyörgést kizárólag a VP-ben, ezen a helyen találtuk meg. Ezek után következik a templomszentelési mise, amellyel azonban a jelen dolgozatban nem foglalkozunk.

BENSTRIG (113r)	PZ 1 (48r)	PZ 2 (2v)	VP (64v)
Az oltár beöltöztetése	**Az oltár beöltöztetése**	**Az oltár beöltöztetése**	**Az oltár beöltöztetése**
Ant. *Circumdate* Ps. *Mirabilis*	Ant. *Circumdate* Ps. *Mirabilis*	Ant. *Circumdate Sion*	Ant. *Circumdate* Ps. *Benedictus*
Ant. *In velamento*			
Rb. Postea quoque offeratur incensum	Rb. Postea quoque offerat incensum		Rb. Et his peractis turificet altare
V. *Omnis terra*	V. *Omnis terra* (3×)	Ant. *Omnis terra* (3×)	Ant. *Omnis terra* (3×)
Kyrie eleison	*Kyrie eleison. Pater noster*	*Kyrie eleison*	
Preces	V. *Fundata est domus Dni*	Preces	
	V. *Dns in templo s-o suo*		
	V. *Domus mea*		
Or. *Descendat qs Dne*	Or. *Descendat qs Dne*	Or. *Descendat qs Dne*	
	Rb. Post velant altare		
Or. *Ops spe Ds altare hoc*	Or. *Ops spe Ds altare hoc*	Or. *Ops spe Ds [altare hoc]*	
	Rb. Postea det episcopus benedictionem		
	V. *Sit nomen Dni*		
			Or. *Ds qui loca nomini tuo*[178]
			Ant. *Corpora s-orum*
			Or. *Propitiare quæsumus*
Rb. Deinde revertatur pontifex	Rb. Et sic missa agatur ordine suo	Rb. Item postea agatur missa ordine suo	Rb. … induat se sollemniter ad missam

Összefoglalás

A négy magyar ordó vizsgálata után az eredményeket így foglalhatjuk össze:

(1) Kizárólag magyar forrásokban, azaz a BenStrig-ben, utólagos betoldásként a PZ-ben, illetve a VP-ben találjuk meg a Gergely-víz elkészítésekor a hamu exorcizmusát. Az ereklyék behozatalakor, mielőtt belépnének a templomba, a PRG-típusnál jellemző, hogy a püspök megkeni a küszöböt krizmával, de a magyar forrásokból ez következetesen hiányzik. A BenStrig és a PZ kivonatolt ordója szerint a *tabula* megkenése után az *Isti sunt sancti* responzóriumot éneklik, más forrásban ezt így nem találjuk meg. Mindezek a vonások egy sajátosan magyar változat hajdani meglétére engednek következtetni a PRG-típuson belül. Jóllehet a VP radikálisan eltávolodott ettől a tí-

[178] E három tétel az oltár fölszentelését zárja, párhuzamaikat lásd föntebb.

10.18132/LFZE.2014.16

pustól, a hamu exorcizmusa és minden, a PRG-vel rokon mozzanat egy eltemetett „közmagyar" réteg maradványának tűnik benne.

(2) A legfontosabb tanulságot a négy ordó egymáshoz való viszonya jelenti, amelyet csak a külföldi párhuzamok ismeretében tudunk helyesen értelmezni. A BenStrignek és a PZ két változatának mintája egyértelműen a PRG, a rubrikák és a szövegváltozatok alapján azonban a két magyar kódex igen szoros rokonságban áll, egyazon ordó két, pontosabban három stádiumát képviselik. A VP hozzájuk képest igen nagy különbségeket mutat, amelyek döntő többsége a PR-típusból eredeztethető. A magyar liturgia születésének időszakában Közép-Európa pontifikális rítusai a PRG adta szerkezeti mintákhoz álltak közel, és annak tételkészletéből merítettek. A VP korában, a XIV. század első felében a PGD elvileg ugyan már (a XIII. század vége óta) készen volt, de nagyobb ismertségre csak az avignoni fogság idején tett szert. Ezért a magyar püspökök és a VP ismeretlen szerkesztői számára még nem a PGD, hanem a PR típusai jelentették a „korszerű" pontifikálét. A váltást a korai magyar pontifikálék és a VP között úgy értelmezhetjük, mint alkalmazkodást valamiféle nemzetközi „trendhez". Hogy volt ilyen „trend", azt először a BenStrig körüljárási énekeinek hasonló irányú módosítása, majd a PGD magyarországi átvétele jelzi.

(3) A PZ-ben és a VP-ben a Gergely-víz hintése előtt és közben elhangzó összesen négy oráció egyértelmű normann kölcsönzés. Más típusú forrásokban ezekkel egyáltalán nem találkoztunk, a normann liturgiákban viszont ugyanebben a szerepben használatosak, sőt sorozatot alkotnak. Kevésbé világosan, de normann vonatkozású lehet már a PZ-ben is a *Benedic Domine* responzórium, amely a normann forrásokban hasonló helyen antifónaként jelenik meg, valamint a *Deus qui Iacob* könyörgés, amely a PZ-ben a padló meghintése után, a normann ordókban pedig még előtte található. Ide sorolhatjuk továbbá a *Pax huic domui* antifónát, amely két másik ordón kívül a BenStrig-ben, a PZ-ben és négy normann forrásban szerepel, és a *Deus qui ex quinque panibus* könyörgést, amely csupán a PZ-ben és két normann kódexben jelenik meg. Egy vékony, de kétségtelen normann szálat a magyar liturgiában már másoknak (Czagány Zsuzsa, Földváry Miklós)[179] is sikerült kimutatni, és ez a szál nyomokban a XI., kifejezetten pedig a XII. századtól követhető. A normann elemek mennyisége a dedikáció vonatkozásában is nő: a BenStrigben kevesebb, a PZ-ben már több, a VP-ben még több ilyen van. Nem egyértelmű tehát, hogy a normann kölcsönzések mit mondanak kifejezetten a VP-ről: egyéni, a korabeli magyar gyakorlathoz képest is speciális vonásai, vagy egy, a „közmagyar" úzusban egyre nagyobb teret hódító tendencia emlékei, amelynek a VP-n kívül nem maradt emléke a XIII. század utánról.

(4) Érdekes tapasztalat még, hogy a VP és a Sens XII olykor nem a római, normann vagy magyar, hanem a „cseh–lengyel" ordókkal mutat rokonságot. A Gergely-

[179] A középkori magyarországi liturgiában megjelenő két normann tételről (köztük egy dedikációs antifónáról) ld.: CZAGÁNY Zsuzsa: „Magyar–normann zenei kapcsolatok a középkorban? I.", *Zenetudományi Dolgozatok* XII (1990/1991) 9–21.; ill. UŐ: „Magyar–normann zenei kapcsolatok a középkorban? II.", *Zenetudományi Dolgozatok* XXXII (2010) 11–22. További adatokkal szolgál FÖLDVÁRY: *The Making of a Use* 175–200.

10.18132/LFZE.2014.16

víz készítésekor például csak ebben az öt forrásban jelenik meg a só második exorcizmusa *(Exorcizo te … qui per Elisæum).* A nem sokkal ez után következő *Omnipotens sempiterne Deus qui nobis a te conditam* könyörgés is e csoport jellegzetessége, noha rajta kívül néhány „nyugati" ordóban is föltűnik, amint az oltárhoz lépéskor a *Singulare illud* oráció is.

(5) A VP számos rendhagyó, egyéni vonása közül csak hármat emelek ki. Az egyik az előző esti processzió. A másik az ereklyés menet engesztelő-processziós énekanyaggal való fölszerelése. A harmadik az egész ordót lezáró könyörgés az oltár beöltöztetése után, amelyet másutt sehol nem találtunk meg *(Propitiare quæsumus).*

Ezek alapján egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a VP templomszentelési ordója nem puszta átvétel vagy kompiláció, hanem szándékosan egyénített kompozíció. Maradványszerűen kimutatható mögötte egy PRG-alapú, „közmagyar" hagyomány, amelyet azonban a PR-típusnak megfelelően korszerűsítettek. Nem világos, hogy a normann és cseh–lengyel kölcsönhatás még a „közmagyar" állapotban következett be, már a PR-típus szerint „megreformált" ordót érintette, vagy több fázisban, a „reform" előtt és után is érvényesült a magyar dedikációval kapcsolatban. Az viszont, hogy a VP nem követi szolgaian a PR-típust, önálló strukturális megoldásokat és egyedi tételeket választ, átgondolt, öntudatos műhelymunkára utal. Kortárs magyar források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy mennyire volt általános a VP szerinti templomszentelés a PZ utáni, de a PGD átvételét megelőző korban Magyarországon. Lehet, hogy a „nemzetközi trendhez" való alkalmazkodás másutt is bekövetkezett, de lehet, hogy csak egyik-másik püspökség, talán éppen Veszprém döntött mellette. Az azonban biztos, hogy a PRG-től a PR-hez közelítő ordó szakítást jelent a térség és az ország korábbi liturgikus hagyományaival. A VP dedikációját ezért korhoz kötött, a tágabb magyar gyakorlatra nem kiterjeszthető, és a PGD XV. századi átvétele miatt rövid életű, átmeneti jelenségnek értelmezzük.

10.18132/LFZE.2014.16

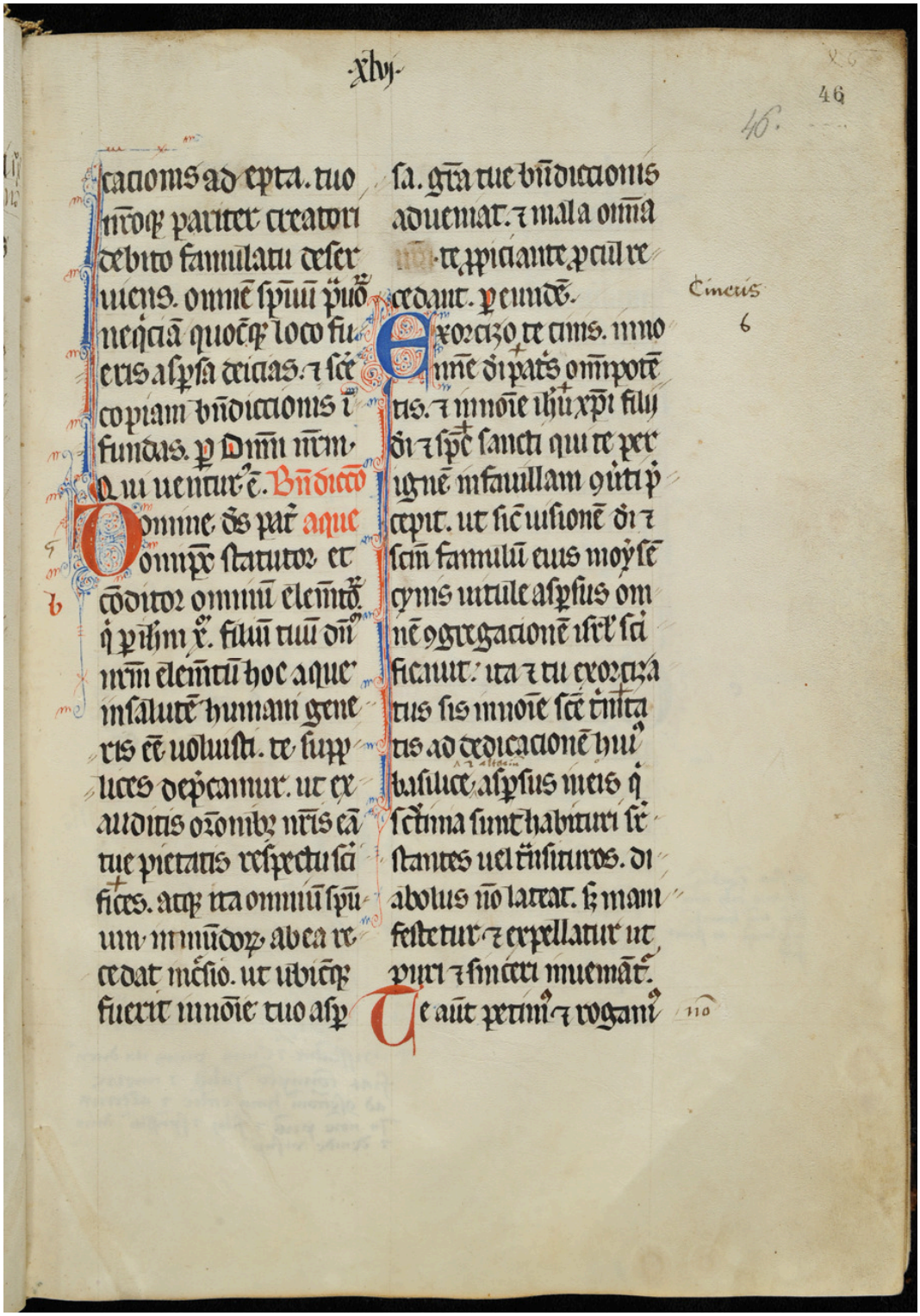

VP 46r — A hamu exorcizmusa

10.18132/LFZE.2014.16

A KOTTÁZOTT TÉTELEK ZENEI ELEMZÉSE

A VP templomszentelési ordójában 49 kottázott tétel található. Legnagyobb részük a zsolozsmából kölcsönzött anyag, de van közöttük néhány saját, kizárólag ebben a szertartásban használatos ének is, illetve más ünnepek rítusaiban is előforduló antifónák és responzóriumok.

A VP tételeinek egy része, amint erről az előző fejezetekben olvashattunk, más pontifikálékban nem fordul elő, más részük egy bizonyos csoportra jellemző, és vannak általánosan elterjedt templomszentelési énekek és imák. A VP sokszor sajátos zenei variánsokat közöl mind a hazai zsolozsmahagyományhoz, mind más, külföldi pontifikálékhoz képest. Ebben a fejezetben azokat a tételeket mutatjuk be, amelyek nagy változatosságot mutatnak a különböző forrásokban, valamint néhány példán keresztül azokat a jellegzetességeket, amelyek egyedivé teszik a VP dallamváltozatait.

A munkát két lépésben végeztük. Elsőként a rendelkezésre álló hazai anyaggal hasonlítottuk össze a VP kottáit, majd a föllelhető külföldi kottázott pontifikálékkal. Az eredményeket azonban együtt közöljük.

A magyarországi zsolozsmahagyománnyal való összevetéshez az antifónákból és a responzóriumokból készült összkiadásokat[180] használtam föl, a processziós antifónák egy részénél pedig a XIV. századi esztergomi missale notatum[181] változatait. Így állt össze az alábbi forráslista a kottázott anyaghoz (félkövérrel kiemelve az alkalmazott rövidítés — a források ismertetését lásd a „Felhasznált források ismertetése és osztályozása" fejezetben):

Itália XIII
Krak[kó XV]
Lisi[eux XIII]
Litom[yšl XIV]
Mess[ina XIII]
MNStr = *Missale notatum Strigoniense*
Oleś[nicki XV]
Sens XII
Strig = a hazai zsolozsmahagyomány
Tol[edo XIII]
Troia XIV
VitézJ
VP

Bizonyos tételeknek, amelyeket a templomszentelési szertartás más liturgikus alkalmakról kölcsönöz (lásd a „Tételválogatás rétegei" c. fejezet utolsó alcsoportját), más műfajú könyvekben keresendők a párhuzamai. Ez azonban a kezelhetetlenségig meg-

[180] DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Ævi* V. 1–3. *Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Basel—London—New York—Prag 1999. és UŐK: *Responsories*. (Megjelenés előtt.)

[181] Pozsony, Archív města EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ: *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1.)

10.18132/LFZE.2014.16

növelné a vizsgálódás érdeklődési körét, miközben valószínűleg nem szolgálna jelentősebb eredménnyel, ezért nem foglalkozunk most velük. Egy esetben tettünk kivételt, alább a *Veni creator* himnusznál.

A zenei változatok között meghatározó különbséget jelent, hogy az adott forrás Európa mely tájáról származik: a pentaton vagy a diaton dialektusterülethez tartozik. A pentaton dialektus fő jellegzetessége a diatonikussal szemben, hogy a hangokat nem tekinti egyenrangúnak, hanem fő- és mellékhangokat használ. A félhangos távolságoknál tónustól és a szakasz jellegétől függően a két szomszédos hang közül az egyik mellékhanggá válik. Kis motívumonként változhat az adott hangok funkciója: ami egy kisebb szakaszban mellékhang volt, a következőben —amely más hangkészletet használ— gyakran főhanggá válik. A pentaton kerüli a mellékhangról való elrugaszkodást, illetve az azon való kisebb vagy nagyobb lezárást. Közép-Európán kívül a pentaton dialektusterülethez tartozik a mai Németország, Svájc, Ausztria, illetve Németalföld, Észak-Itália és Skandinávia egy része (Norvégia nem).[182]

James Borders a pontifikálék énekes tételeit kutatva azok nagyfokú dallami változékonyságával szembesült. Ezt mutatják alábbi, saját eredményeim is. Az átlagon felüli variabilitás lehetséges okai szerinte a következők:

(1) A pontifikálék nem énekeskönyvek. Nem az énekeseknek, hanem a püspök számára készültek. A bennük közölt dallamok hitelessége ezért megkérdőjelezhető.

(2) A püspöki szertartások igen sokáig őrizték a helyi sajátosságokat, amikorra a mise és a zsolozsma szerkezete már Európa-szerte megszilárdult. — E megállapítása vitatható: a pontifikális ordók ugyan a kötetlen szerkezet miatt valóban változatosabbak, mint a mise vagy a zsolozsma, a pontifikálék egységesedése azonban jóval megelőzte a mise- és zsolozsmagyakorlatok egységesedését.

(3) A szkóla biztosan nem a könyvet nézve énekelt, hiszen azt csak a püspök és a mellette állók láthatták. — Hogy miért kerültek bele mégis a kották, az az utókor számára —ugyanúgy, mint a *missale notatum*-ok esetében— rejtély marad. Fölmerülhet például, hogy a tételek kikottázása csak a könyv értékét növelte, reprezentációs célt szolgált, hogy a teljes ordó rögzítésének normatív jelentősége volt, vagy hogy az énekesek a kottát nem a liturgikus élethelyzetben használták, hanem előre megtanulták.

Ezeket az énekeket mutatjuk be az alábbiakban, csoportonként rendszerezve, összehasonlítva a különböző források változatait dallam, forma és szöveg tekintetében. A teljes kottás anyagot összehasonlító táblázatok formájában a dolgozat kottamellékletében lehet tanulmányozni.

Változatosabb tételek

A legnagyobb divergencia azokra az énekes tételekre jellemző, amelyek csak az adott funkcióban, vagy legalábbis csak ebben a szertartásban fordulnak elő. Nyilvánvaló, hogy a gyakrabban, évente legalább egyszer sorra kerülő zsolozsmatételek szilárdab-

[182] DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve*. Editio Musica, Budapest 1993. 219–224.

10.18132/LFZE.2014.16

bak, egységesebb képet mutatnak. Mivel a pontifikálék nagy részében nincs hangjelzés, a csupán bennük felbukkanó (Borders kifejezésével „non-CAO", azaz Hesbert híres zsolozsma-adatbázisában[183] nem szereplő) antifónák gyakran valószínűleg csak szövegként hagyományozódtak, így egy-egy forrásban egészen egyéni alakítású dallamokkal szerepelhetnek.

Ant. *Ingredimini benedicti*

Az *Ingredimini* antifóna az ereklyéknek a templomba való behozatalakor hangzik el. Ez az egyetlen helye a liturgiában, a zsolozsmában nem szerepel. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy igen változatos mind a forma, mind a szöveg és főként a dallam tekintetében.

Két alapvető típust különíthetünk el, a legszembetűnőbb különbség köztük a terjedelmük. A két francia és a szicíliai pontifikálében egy mottószerű antifónát találunk, két sorral (vagy négy igen rövid szakasszal), G-tonalitásban. A Lisieux XIII és a Messina XIII ugyanazt a szövegváltozatot közli,[184] s a hangnemük is azonos (8. tónus), de a két dallam jelentősen eltér egymástól. A Sens XII változata formailag azonos az előző kettővel, de szöveg és hangnem tekintetében is különbözik tőlük. A szöveg a másik, alább tárgyalandó, nagyobb terjedelmű típushoz áll közel, mivel többes számban áll, terjedelmében azonban a rövid típushoz tartozik.[185] Egyedül ez a változat használ 7. tónusú dallamot.

Kottás, elsősorban a közép-európai térségből származó forrásaink nagyobb részében egy kétszer ilyen hosszú, négysoros antifónát találunk. A két lengyel és a cseh kódex egy-egy 8. tónusú variánst közöl, a Krakkó XV és a Litomyšl XIV —néhány apró szöveg- és dallambeli eltéréstől eltekintve— ugyanazt. Az Oleśnicki XV változata szintén 8. tónusú, az előbbi két forrással azonos, jellegzetes, az alsó kvartra lenyúló incipitet használ:

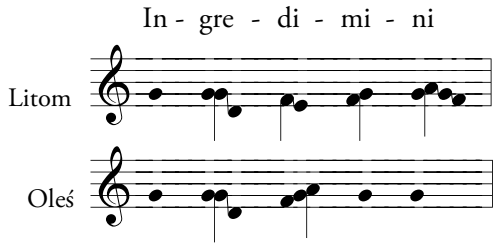

Maga a dallam azonban egészen más, és két apró szövegeltérés is megfigyelhető. Nagyon hasonló szövegváltozatot alkalmaz a VitézJ XV is,[186] más egyezést azonban nem mutat, hanem egészen eltérő, 1. tónusú dallamot közöl.

[183] René-Jean HESBERT OSB: *Corpus Antiphonalium Officii I–VI.* Herder, Róma 1963–1979. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 7–12)

[184] *Ingredere, benedicte Domine, præparata est habitatio sedis tuæ.*

[185] *Ingredimini, benedicti Domini, præparata est habitatio sedis vestræ.*

[186] A végén kiegészítve egy allelujával.

10.18132/LFZE.2014.16

A VP-ben szintén egy 1. tónusú antifónát találhatunk, amely viszont egészen más, mint az előbb említett VitézJ XV változata, leszámítva néhány apró hasonlóságot[187] és a zárlatot, amely gyakorlatilag azonos vele:

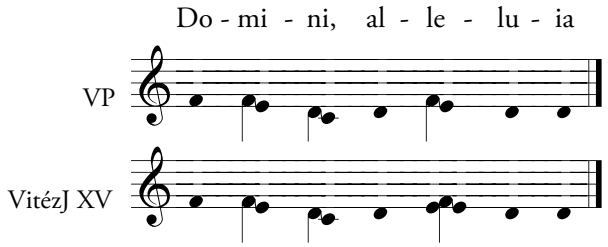

Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy az *Ingredimini/Ingredere* antifóna a templomszentelés legváltozatosabb éneke, a nyolc forrásban hét egymástól markánsan elkülönülő változatot találunk. A VP és vele a VitézJ XV változatai különösen távol állnak a többitől, mivel nem 8. tónusúak, még csak nem is G-tonalitásúak. Forrásunk tehát meglehetősén egyénien viselkedik a közép-európai környezethez képest.

Ant. *Circumdate Sion*

A *Circumdate Sion* antifóna az oltár leterítésekor szólal meg, az oltár fölszentelésének lezárásaként. A zsolozsmában nem szerepel.

A kottázott pontifikálékban található nyolc változat igen széttartó. Mindegyik 8. tónusú, és nagy vonalakban, a zárlatok tekintetében hasonlóak egymáshoz, de rengeteg apró különbség is megfigyelhető közöttük. A VP sajátos volta leginkább abban mutatkozik meg, hogy míg a többi változatban viszonylag sok a hajlítás, melizma, addig itt mindössze négy, kéthangos neumát találunk —kettőt az elején és kettőt a végén—, a dallam egyébként tisztán szillabikus. A VP-hez hasonló, de valamivel kevésbé szillabikus változatot közöl a Toledo XIII, ez azonban szintén sajátos, párhuzamok nélküli dallamvariáns.

Említésre méltó még az első kisebb kadencia is a *levitæ* szónál, ahol minden forrás G-re zár egy szokványos formulával, a VP viszont egy föllépő C után a H-n állapodik meg, ami igen távol áll a pentaton dialektusban megszokottaktól:

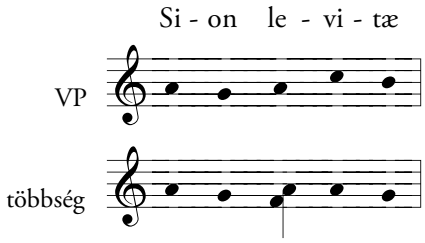

[187] Az egyező fordulatok a *habitatio* és *fidelis* szavakra esnek.

10.18132/LFZE.2014.16

Ant. *Asperges me*

Ez az általános, szenteltvízhintésekkor használatos antifóna két kivétellel[188] minden vizsgált kottás pontifikálában megtalálható. Bár az alapvető szerkezet szilárd, és világosan fölismerhető, hogy minden esetben azonos tételről van szó, mégis sok jelentős különbség figyelhető meg az egyes változatok között. A hangnem alapján két csoport különíthető el: a VP, a Krakkó XV, a Litomyšl XIV, a VitézJ XV és a Troia XIV C-re transzponált 7. tónust használ, a Messina XIII, a Lisieux XIII és az Itália XIII 4. tónust. A Sens XII által közölt variáns részletei nagyban eltérnek a többitől, hangneme egyedüliként 2. tónusú.

A három 4. tónusú lejegyzés nagyon közel áll egymáshoz, a másik csoport viszont további alcsoportokra osztható: a VitézJ XV és a Troia XIV gyakorlatilag azonos, a cseh és a lengyel szintén nagyon hasonlít egymásra, a VP viszont egyik pároshoz sem áll igazán közel. Nehéz lenne jellegzetes fordulatokat megállapítani, mivel szinte minden neumánál találunk eltéréseket. Ezt a tételt egészében érdemes szemlélni:

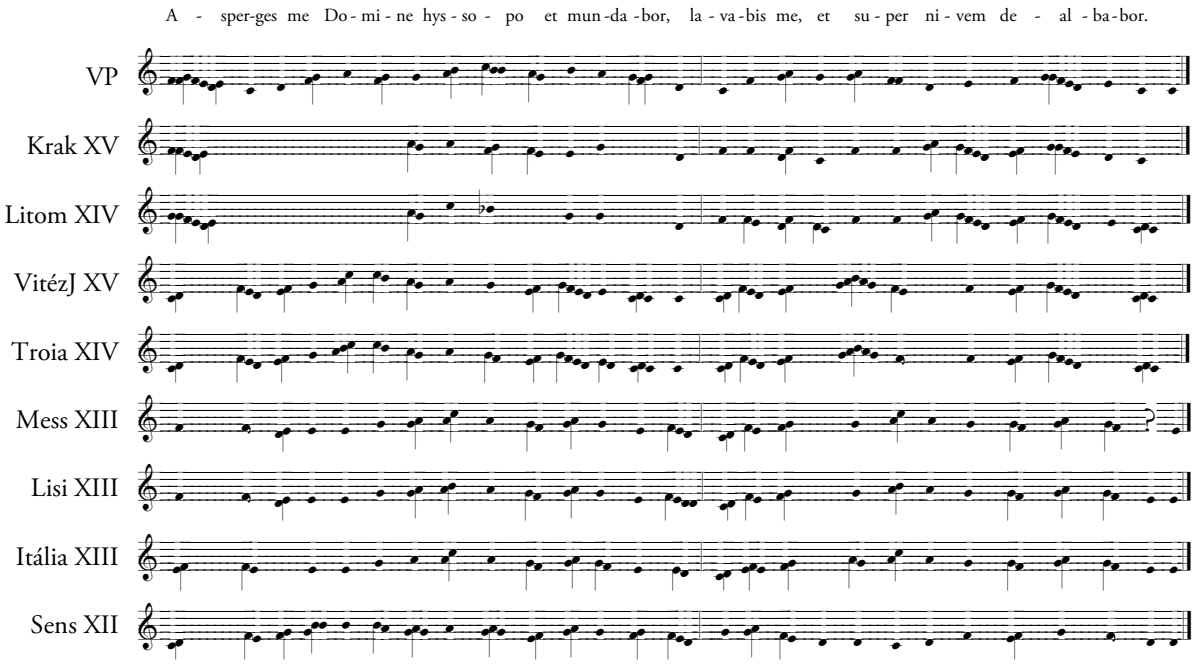

Ant. *Tollite portas*

Ez a 4. tónusú antifóna a legtöbb pontifikálában megtalálható, tulajdonképpen a szertartás első igazán jelentős mozzanata, a templom háromszori körüljárása közben. Eredetileg a dedikációs matutínum tétele, amely a 23. zsoltárt *(Domini est terra)* keretezi. Szövege teljesen szilárd, minden forrásban megegyezik, és a dallamban sem találunk

[188] Oleśnickiego XV és Toledo XIII.

10.18132/LFZE.2014.16

igazán jelentős eltéréseket. Az egyetlen sajátos változat, amellyel már részletesebben foglalkoztunk „A tételválogatás rétegei” című fejezetben, éppen a VP által közölt példa. Ez a lapszélen bejegyzett tétel kibővíti az antifónát a dialógus teljes szövegével. A VP-n kívül öt kottás pontifikálában szerepel, illetve a Krakkó XV-ben csak az incipitje. Az antifóna a legtöbb forrás szerint az *æternales* szónál ér véget, a Litomyšl XIV azonban, ahogy a VP is, megtoldja az *et introibit Rex gloriæ* szakasszal. Dallamát tekintve nem azonos a két változat, a VP-hez képest a lengyel teljesen szillabikus, nagyon egyszerű:

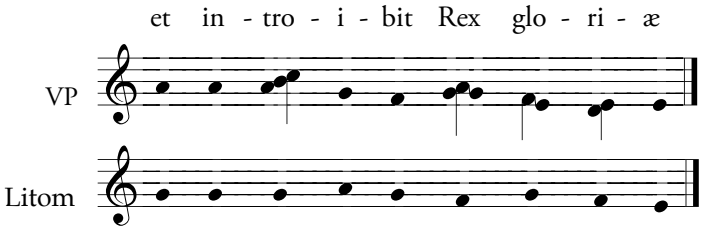

A Litomyšl XIV-ben ezután a megszokott módon a *Domini est terra* zsoltár következik, a VP azonban egy recitatív, de nem szabályos zsoltártónuson folytatja, a püspök és a diákonus közötti párbeszéd szavaival:

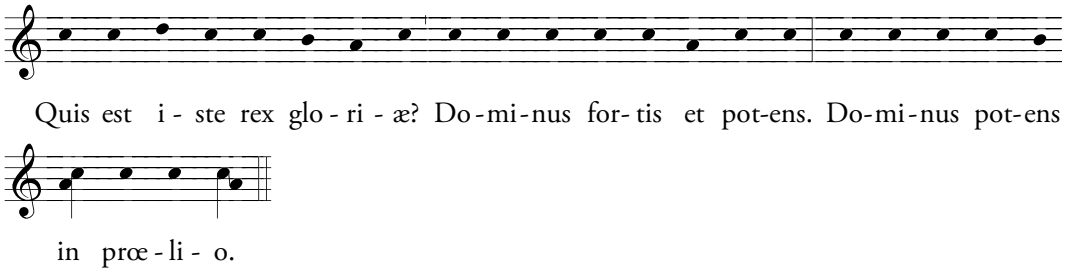

A dialógus szerint ezután az antifónának elölről kéne kezdődnie, de a kódex csak az *et introibit*-re utal vissza repetendajellegűen, majd a harmadik kérdésre adandó felelet következik:

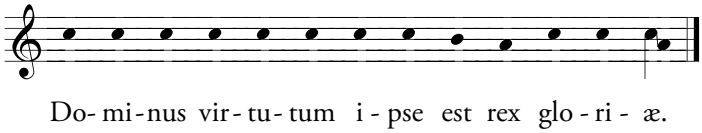

A kódex főszövegében megtaláljuk a dialógust, az antifónát viszont nem.[189] Nehéz eldönteni tehát, hogy a lapszéli bejegyzés vajon melyiket pótolja vagy egészíti ki. Ha az antifónát illeszti be, miért nem a hagyományos formájában, zsoltárutalással együtt?

[189] A PR-típusra nem igazán jellemző a *Tollite* antifóna, érdekes, hogy éppen két kottázottban (Sens XII, Oleśnickiego XV) viszont megtaláljuk.

10.18132/LFZE.2014.16

Ha a dialógushoz ad dallamot, miért nem tartja meg annak formáját? A szöveg alapján valószínűbbnek tűnik az utóbbi lehetőség, azonban a dialógus kikottázására sehol nem találunk párhuzamot, a pontifikálék a szkóla által énekelt tételeken kívül kizárólag a prexekhez adnak olykor dallamot.

A *Tollite portas* dialógust spanyol és francia területeken virágvasárnap is használták, ugyanolyan funkcióban, mint a templomszenteléskor, és számos pontifikálében és misszálében ki is kottázták. Lehetséges, hogy éppen ezért, mivel virágvasárnapról jól ismerik, a dedikációra már csak a szöveget adják meg a források. Fontos megjegyezni azonban, hogy ezekben a virágvasárnapi ordókban egészen recitatív dallammal szerepel a tétel, amely teljesen független az antifónáétól. A VP-ben szereplő, szintén recitatív verzustól is eltér, jellegében viszont hasonló. Elsőként nézzük egy párizsi kódex[190] virágvasárnapi változatát!

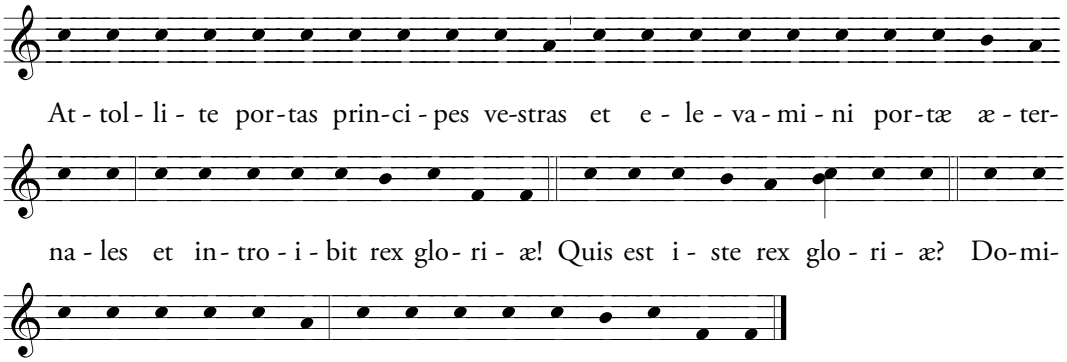

Itt egyértelműen egy olvasmánytónust látunk. Érdekes, hogy a kérdés *(Quis est…)* a második és harmadik alkalommal másképpen van kikottázva. Valószínűleg nem hibáról van szó, mert a kulcson kívül is van eltérés: a *glo* szótagra az első változatban *pes* kerül, a második-harmadikban pedig *punctum:*

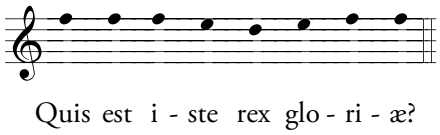

A harmadik válasz így szerepel:

[190] Párizs, BNF Lat. 961 (1) Pontificale Parisiense 1400–1420. 100r

10.18132/LFZE.2014.16

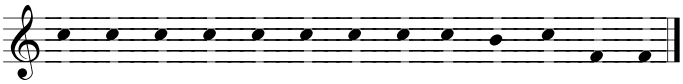

Do - mi - nus vir - tu - tum i - pse est rex glo - ri - æ.

Egy palenciai (észak-spanyol) misszálában pedig a következő változatát találjuk a tételnek, szintén olvasmánytónuson:

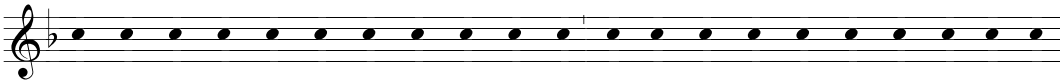

At - tol - li - te por - tas prin - ci - pes ve - stras et e - le - va - mi - ni por - tæ æ - ter-

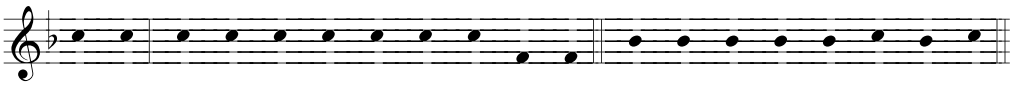

na - les et in - tro - i - bit rex glo - ri - æ! Quis est i - ste rex glo - ri - æ?

1.

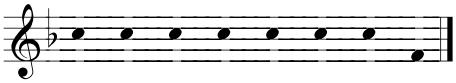

Do - mi - nus for - tis et pot - ens.

2.

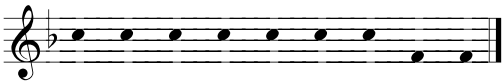

Do - mi - nus pot - ens in præ - li - o.

3.

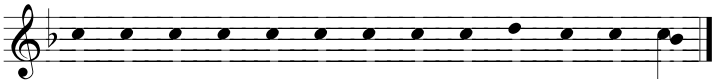

Do - mi - nus vir - tu - tum i - pse est rex glo - ri - æ.

Látható tehát, hogy bár a dialógus kikottázott változata nem példa nélküli, a VP megoldása egészen egyedi, legközelebbi rokonai is más szertartásból valók, és jelentős eltéréseket mutatnak. A VP tulajdonképpen vegyíti a többi pontifikáléból ismerős antifóna dallamát azzal az olvasmánytónussal, amely —ezzel a szöveggel— a virágvasárnapi rendtartásban fordul elő Európa egyes, tőle igen távoli vidékein.

Negyedik tónusú antifónák

A 4. tónusú antifónákon belül van egy igen kötött szerkezetű, négysoros dallamtípus, amelyet már a középkori elméletírók is különlegesnek tartottak. A dallam vázlata, amelytől csak kis mértékben térnek el a konkrét dallamok, a következő:

10.18132/LFZE.2014.16

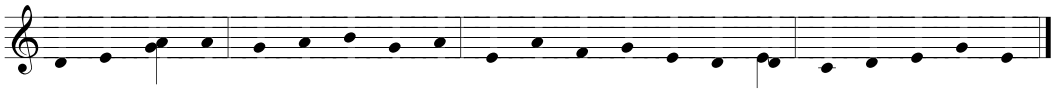

Problematikáját az adja, hogy az alaphang fölött egyes esetekben kis-, máskor nagy szekund szerepel. Az E-záróhangos lejegyzéseket, vagyis a kisszekundos változatokat egyértelműen a 4. tónusba sorolhatjuk, az A-ra transzponált, olykor *b* alterációt használó példák azonban megnehezítik a besorolást, hiszen az A a 2. tónus konfinálisa. A motívumok távol állnak a 2. tónustól, sokkal inkább a 7. tónussal vannak közeli rokonságban, amelyhez képest viszont a finális egy hanggal magasabban van. Ugyanakkor a dallam motívumai a 4. tónushoz sem kapcsolódnak igazán, egyedül az első és második sor kadenciájaként megjelenő domináns kvart (az E-transzpozíció szerinti A) emlékeztethet a 4. tónus tubahangjára. A hangnemi besorolás problémája szemléletesen megmutatkozik a VP megoldásaiban is.[191]

Ant. *Dirigatur Domine*

A *Dirigatur* antifóna az oltár megtömjénezését kíséri az olajjal való megkenés előtt. A PR-típus nagy részében megtaláljuk, más típusokra azonban nem jellemző. Szövege a mise felajánlási imájának része (a tömjénezés alatt mondja el a pap), a dedikáció szertartásában kiemelten ünnepélyessé teszi a dallamos változat,[192] amely kizárólag templomszenteléskor hangzik el, a zsolozsmában nem szerepel. A vizsgált kottás pontifikálék közül hatban találjuk meg, a VP-n kívül egy lengyel, egy francia és három itáliai forrásban. A VP függelékében is megtalálható a kvadrát hangjegyekkel lejegyzett oltárszentelési tételek között, egy apró változtatással a főrészben közölt variánshoz képest: a *Dirigatur Domine* rész után beékelődik egy rövid tag *ad te* szöveggel. Ez a kiegészítés megtalálható a Messina XIII-ban és az Itália XIII-ban is, az előbbiben két D *punctum*-mal, az utóbbiban pedig, mint a VP függelékében is, D és C hangokkal. Az ezután következő *oratio mea* sorban több apró eltérést figyelhetünk meg: a *ra* szótag a VP és az Itália XIII szerint egy E *punctum*-ra esik, a többi forrásban azonban C–D *pes*-re. A *tio* tag a hat forrásban ötféleképpen jelenik meg, a *mea* első szótagjára a Sens XII és az Itália XIII C–D *pes*-t ad, a többi kódex D *punctum*-ot.

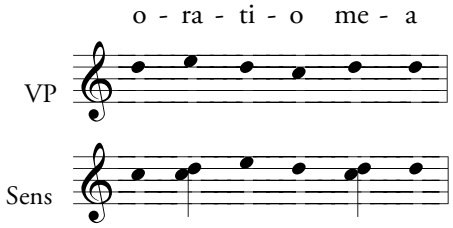

[191] Vö. DOBSZAY — SZENDREI (1999) 71–72.

[192] Azok a gesztusok, amelyek a templom rendes használatakor mindennaposak, most, az első alkalommal különleges hangsúlyt kapnak.

10.18132/LFZE.2014.16

A VP jellegzetességei inkább a második részben figyelhetők meg: a középzárlat után, a *sic* szótagra a VP D *punctum*-ával ellentétben minden más forrásban *pes* szerepel, A–D vagy H–D hangokkal. Az *incensum* második és harmadik szótagja a VP-ben egy A–G *clivis* és egy A *punctum,* a többi kódexben pedig éppen fordítva: A *punctum* (vagy *liquescens*), majd A–G *clivis.* Valószínűleg ebből fakad a folytatás különbözősége is: a negyedik sor első két hangja *(in con)* a VP szerint G és F, a többi forrásban ezek is megcserélődnek.[193] A VP legfeltűnőbb sajátossága szintén ennek a következménye lehet: a G-záróhang a tételt 7. tónusúvá teszi, amint erre az utána álló differencia is egyértelműen utal. Az antifóna az összes többi pontifikálában A-végződésű, 4. tónusú.

Ant. *Ascendit fumus*

A VP-ben a *Dirigatur* után közvetlenül egy újabb, ugyanebbe a típusba tartozó antifóna következik, a Szent Mihály-napi matutínumból kölcsönzött *Ascendit fumus,* amely azonban szabályos 4. tónusú, A-ra transzponálva:

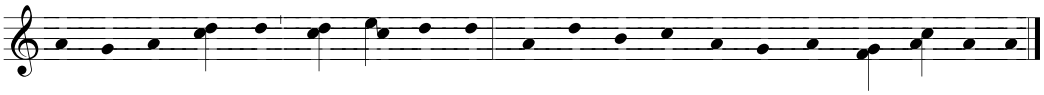

A- scen-dit fu - mus a - ro - ma-tum in con-spe-ctu Do- mi - ni al - le - lu - ia.

Figyelemre méltó, hogy a két dallam csaknem azonos, eltérő finálisuknak köszönhetően azonban eltérő moduszba kerültek. Ez és a számos hasonló példa mutatja, hogy a nyolc tónus rendszere, az *octoechos* későbbi fejlemény, mint a dallamvilág, amelynek osztályozására használni kívánták. Bár a rendszer nagyban segítette az anyagban való tájékozódást, láthatóan nem minden esetben volt alkalmazható problémák nélkül. Ez az antifóna a pontifikálék közül csak a PR-típusban jelenik meg, oltártömjénezéskor, esetenként a *Dirigatur* alternatívájaként, illetve az oltáron zajló tömjénégetés alatt.

Ant. *Introibo ad altare Dei*

A templomszentelési prex elhangzása után a püspök fölmegy az oltárhoz. Ekkor éneklik el az *Introibo* antifónát a *Iudica* zsoltárral. Dallammal a tétel csak a dedikációs zsolozsmában fordul elő, de ott is viszonylag ritkán, a magyarországi antifonálékban egyáltalán nem szerepel. A misében —a *Dirigatur* antifónához hasonlóan— prózában hangzik el: ennek, a lépcsőima jellegzetes szakaszának ünnepélyes megfogalmazása az énekelt antifóna. A pontifikálékban azonban az alapvető réteget képviseli, kottázott forrásainkban is egy kivétellel (Sens XII) mindig megtaláljuk. Nem mutat nagy változatosságot: az egyetlen kódex, ahol komolyabb eltérés mutatkozik, a Lisieux XIII.

A VP változata, bár alapvetően megegyezik a többivel, végső zárlatával más tónusba helyezi a tételt: míg a többi 4. tónus szerint E-re vagy más transzpozícióban A-ra zár, a VP-ben a G záróhang által 7. tónusúvá válik, és ezt a kiírt zsoltárdifferencia is alátámasztja. Még egy apró sajátosságot találunk a VP-ben: a *lætificat* szó utolsó szótagján

[193] Kivétel a Troia XIII, amelyben itt egy G *punctum*ot egy F–G *pes* követ.

10.18132/LFZE.2014.16

a többi forrás szerint egy A–G *clivis* áll, amelyet a *iuventutem* első két szótagjára eső F és G *punctum*[194] követ, a VP-ben azonban a *clivis* helyett egy A *punctum* szerepel, a G átkerül a következő szótagra, amely az itt következő F-et is eggyel tovább csúsztatja, kiszorítva a fölvezető sorból a G-t.

A *qui* szóra és az azt követő *læ* szótagra eső hangok ugyanakkor két csoportra osztják a forrásokat: a négy közép-európai és a normann (szicíliai) kódexek szerint itt H és C szerepel, a többi (francia, spanyol és olasz) forrásban fordítva, C–H sorrendben következnek a hangok.

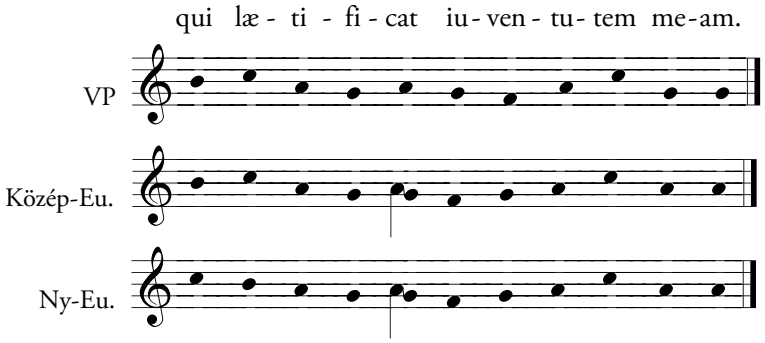

A dallam közeli rokona a *Dirigatur* antifónának, a VP hangnemi egyedisége a kettőnél azonos módon mutatkozik meg, az említett, funkcióbeli hasonlóságon kívül ez is összeköti a két tételt.

Ant. *Mane surgens Iacob*

Ez az antifóna az oltár másodszori megkenésekor hangzik el, legrégebbi forrásainktól eltekintve szinte minden pontifikálában megtalálható. Eredetileg a dedikációs zsolozsmában kapott helyet. A kottás pontifikálék közül egyedül a Toledo XIII-ból hiányzik, illetve az Oleśnicki XV-ben csak incipittel szerepel. Nagy vonalaiban a tétel igen egységes képet mutat a különféle forrásokban, a részletek azonban olyannyira sokfélék, hogy nem érdemes őket hangonként vagy hangcsoportonként megvizsgálnunk, megelégszünk a VP sajátosságainak áttekintésével. Szembetűnő, hogy a VP igen közel áll a magyar zsolozsmaváltozathoz, valamint két közép-európai pontifikáléhoz, a Krakkó XV-höz és a Litomyšl XIV-hez is. Az első apró eltérést az *erigebat* szó utolsó két tagján láthatjuk: míg a többi forrásban G *punctum*, majd G–A *pes* áll, vagy ugyanez fordított sorrendben (Troia XIV és Itália XIII), a VP-ben egy F *punctum* és egy F–G–A *scandicus* követi egymást.[195] Ugyanennek a tagnak a zárlata, a *titulum* még figyelemreméltóbb változatot hordoz: a többi forrás E-jével szemben ugyanis a VP F-re lép vissza.

[194] A G *punctum* helyén a VitézJ XV-ben G–A, a Troia XIV-ben pedig F–G *pes* áll.
[195] A VP változatához legközelebb álló Krakkó XV-ben pedig F *punctum* és G–A *pes* szerepel.

10.18132/LFZE.2014.16

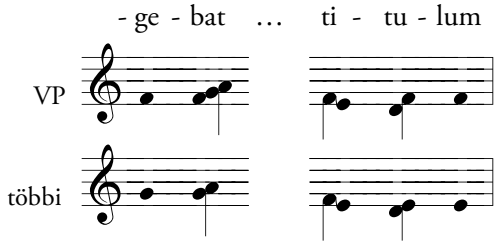

A következő említésre méltó hely a *vere* szó kezdete, amely a VP-ben egy fölugró D–A kvintre esik, míg a fent hozzá közel állóként megjelölt három változatban csak egy A *punctum* áll. A VP megoldása azonban mégsem egyedi: a távolabbi, itáliai, francia és spanyol kódexekben ugyancsak megtaláljuk a fölhajló kvintet.[196]

A legfontosabb eltérést az antifóna végső zárlatában találjuk: az utolsó hangokat a VP egyszerűen egy hanggal lejjebb írja a többi kódexhez képest, így a tétel 1. tónusba kerül 4. helyett. Első látásra ez másolási hibának tűnhet, de a kiírt differencia és az említett belső zárlat módosulása az 1. tónus tudatos választására utal.

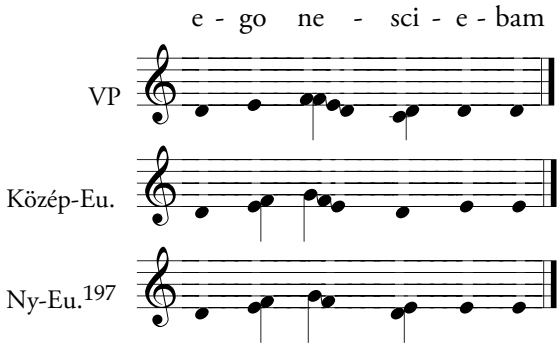

Sajátos változatot képvisel a VitézJ XV is, amelyben két kisebb E-zárlat is található (az egyik a többi, 4. tónusú variánsban is szereplő *titulum,* a másik a *desuper* középzárlat), viszont ugyancsak kétszer megtalálható benne az 1. tónusra jellemző fölugró D–A–C *scandicus.* A darab végül valóban 1. tónusban végződik, ezt a hozzá tartozó differencia is megerősíti.

Érdekes, hogy a tétel a VP függelékében is megtalálható (136^{r}), a főrész változatától eltérően és a többi forrással összhangban E-finálissal. A legmeglepőbb azonban, hogy a kiírt differencia viszont 1. tónusú, amely semmiképpen sem illik ehhez a dallamváltozathoz.

[196] Az Itália XIII-ban kvint helyett E–A kvart áll. Ebben a változatban meglehetősen sok sajátos fordulat szerepel, ezekkel nem foglalkozom a továbbiakban.

[197] Sens XII, Messina XIII, Lisieux XIII és Troia XIV.

10.18132/LFZE.2014.16

Ant. *Ecce odor*

Az *Ecce odor* antifóna az egyes típusokban különböző liturgikus funkciókban szerepel. A PR-típusban (a VP-ben is) az oltár krizmával való megkenésekor, a PRG-típusban a falak megkenése utáni oltártömjénezéskor, a „normann" csoport szerint pedig az oltáron való tömjénégetéskor hangzik el. A zsolozsmában csak ritkán fordul elő, a CANTUS adatbázis[198] mindössze két francia antifonálában tud róla,[199] dedikáció ünnepén.

A vizsgált kottázott pontifikálék közül nyolcban szerepel, meglehetősen nagy változékonysággal. Két fő típusát különíthetjük el: a közép- és a nyugat-európait. Míg az Itália XIII a közép-európai típust képviseli, egyik csoportba sem illeszkedik a VitézJ XV, amely ismét egy sajátos, jóval nagyobb terjedelmű, és dallamában is határozottan eltérő 1. tónusú változatot közöl. A Troia XIV-ben *antiphona* megjelölés alatt egy igen díszes, 7. tónusú responzórium áll, amely eredetileg a nagyböjt második vasárnapi matutínum tétele. Sajátosnak tűnik a *Fundamenta eius* kezdetű verzus (a megszokott *Qui maledixit,* vagy a ritkább *Deus autem omnipotens* helyén), amelyhez introitusverzus-szerű dallam társul.[200] A nyugati variáns igen egységes, néhány egészen apró eltéréstől eltekintve azonos antifónát találunk a Sens XII-ben,[201] a Messina XIII-ban és a Lisieux XIII-ban is. Az egyszerű, 7. tónusú dallam a szöveg háromrészes tagolását követi *(Ecce odor filii mei | sicut odor agri pleni | quem benedixit Dominus)*. A közép-európai variáns valamivel változatosabb, elsősorban a transzpozíció sokfélesége feltűnő. Ugyanaz az inícium a VP-ben C-ről, a Krakkó XV-ben és a Litomyšl XIV-ben G-ről, az Itália XIII-ban pedig D-ről indul:

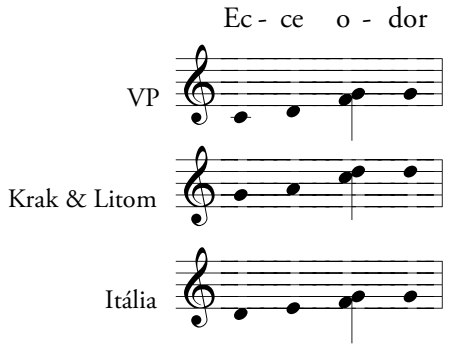

Amint azt már a transzpozíció is sugallja, a szabályos 4. tónusú típusdallam a VP-ben átalakul. Hiányzik belőle az utolsó sor jellegzetes elrugaszkodása az eredeti transzpozíció szerinti C-ről (a VP-ben B lenne), ráadásul a záróhang D-re esik, így végül egy 1. tónusú antifónát kapunk, amit a differencia is megerősít:

[198] Cantusdatabase.org.

[199] Párizs, BnF, lat. 1090 és 12044.

[200] A VitézJ XV és a Troia XIV szövegének második része: *crescere faciat te Deus meus sicut arenam maris et donet tibi de rore cæli benedictionem.*

[201] Ebben a forrásban más funkcióban, a különféle tárgyak megszentelésekor található meg az antifóna, két, egymással csaknem azonos változatban.

10.18132/LFZE.2014.16

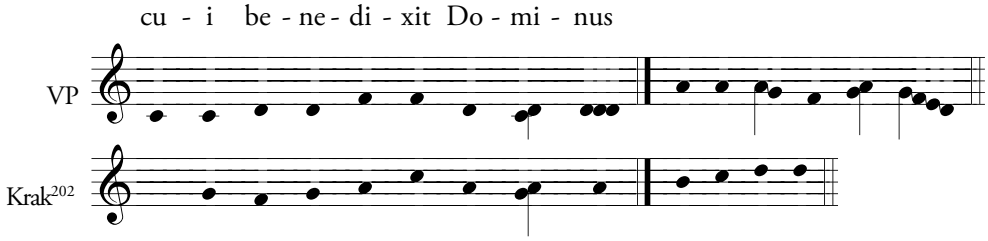

Érdekes, hogy bár a VitézJ XV Itáliában készült, és nem tartalmaz magyar jellegzetességeket, némi hasonlóságot mégis mutat a VP-val. Kizárólag ez a két forrás alkalmazza a *cui benedixit* szövegváltozatot (a többi kódexben *quem benedixit* áll), és az eltérő dallamváltozat ellenére mindkét esetben 1. tónusú a tétel, ellentétben az összes többi lejegyzéssel. Ugyanezt a hangnemi megoszlást láthattuk a fenti *Mane surgens* antifóna esetében is. A VitézJ XV magyar vonatkozásainak vizsgálata további kutatást igényel.

Összegző megállapítások

Láthatjuk tehát, hogy az ebben az antifónatípusban fölvetődő hangnemi problematika a VP-ben a zárlat átalakításához vezet. Az eredetileg E-re végződő tételeket gyakran D-re zárja, az A-finálist pedig sok esetben G-re módosítja. Természetesen ehhez szükség van az egész zárószakasz átalakítására, amely az antifónatípust jól ismerő fül számára alkalmanként meglehetősen idegenül hangzik. Érdekes, hogy maguk a dallamok eltérőek, de a módosult hangnemek megegyeznek a VitézJ XV megfelelő tételeivel.

Egységesebb képet mutató tételek

A kevésbé változatos anyag általában nem kizárólag a templomszentelési ordóhoz kötődik. Ezeket a tételeket gyakran a dedikációs zsolozsmában is megtaláljuk, de származhatnak más ünnepek szertartásaiból is. Bennük a VP apró, szinte jelentéktelennek tűnő sajátosságaival találkozunk, amelyek összeadódva mégis jelentőssé válnak.

Ant. *Pax æterna*

A templomba való első belépés után, a *Pax huic domui* formula után hangzik el a *Pax æterna* antifóna. A templomszentelési zsolozsmában nem általánosan használatos, de előfordul (a CANTUS adatbázis szerint hat XII–XIII. századi kódexben: 2 ciszterci, 4 észak-francia és egy magyar forrásban is),[203] és viszonylag kevés pontifikálában szerepel, a kottázottak közül azonban érdekes módon ötben is. Ezek közül a VitézJ XV nagyon egyedi változatot közöl, amelyben valószínűleg sok helyen hibásan van kitéve a

[202] A szövegvariáns miatt (*cui* helyett *quem*) eggyel kevesebb hang szerepel ebben a forrásban.

[203] Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, 1799**; Párizs, Bibliothèque nationale de France, Département de la Musique, nouv. acq. lat. 1412; uo. lat. 15182; Párizs, uo. lat. 12044; Cambrai, Bibliothèque municipale, 38 (olim 40); Valenciennes, Bibliothèque municipale, 114; Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42.

10.18132/LFZE.2014.16

kulcs, ezért ezzel itt nem foglalkozom. A Toledo XIII szintén sajátos, bár formai, hangnemi szempontból és főbb zárlataiban megegyezik a többivel. A magyar antifóna-összkiadás, az Oleśnicki XV[204] és a Sens XII egymáshoz és a VP-hez is közel állnak. A VP változatának fő jellegzetessége, hogy a nagyobb lefelé ugrások helyett skálameneteket alkalmaz. A zsolozsmaváltozathoz képest háromszor fordul elő ez a jelenség *(pax²; domui²; præstet),* az első alkalommal a leglátványosabban:

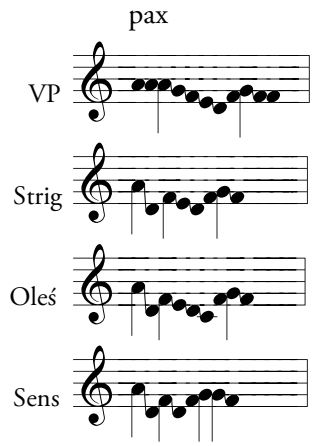

Említésre méltó még a harmadik *domui* szó fölött a díszes zárómelizma, amely igen eltérő változatokban szerepel az egyes forrásokban. Közülük a VP a legrövidebb:

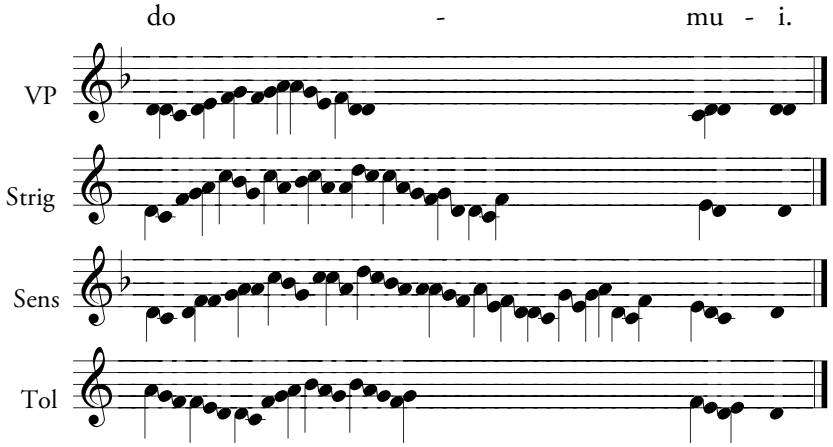

Hy. *Veni creator Spiritus*

Ez az eredetileg pünkösdi himnusz mindössze két kottás pontifikálában szerepel a VP-n kívül, de csak incipittel. Az egyik legfontosabb hazai himnuszforrással, a *Budai pszal-*

[204] Ebben a forrásban csak az antifóna első fele van kikottázva.

10.18132/LFZE.2014.16

térium-mal[205] (PsBud) összevetve két igazán jellegzetes hangzású fordulatot találunk a VP által közölt változatban: a *mentes tuorum* első és harmadik szótagjára eső két jelentékeny H hangot, illetve a *creasti* utolsó szótagjához tartozó *climacus*-t:

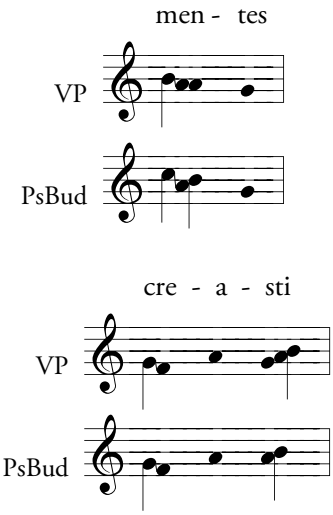

Két másik jelentős himnuszforrásunk, a *Częstochowai pálos kantuále*[206] és a *Psalterium Blasii*[207] változatainak részletes ismertetésétől most eltekintünk, elég annyi, hogy mindkettő (jóllehet az utóbbi nem az esztergomi–pálos dallamhagyomány képviselője) a PsBud-hoz áll közelebb. Bruno Stäblein himnuszkötetében[208] ez a dallam nyolc további forrás szerint szerepel. A VP két fenti fordulata ezek közül egyben sincs meg, egyedül a *Kempteni himnárium*[209] szerinti változatban kezdődik H-ról a második sor *(mentes):*

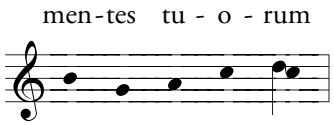

Ant. *Confirma hoc Deus*

Az oltárszentelési prex után éneklik a pünkösdi zsolozsmából kölcsönzött *Confirma hoc* antifónát, amely az Itália XIII kivételével összes kottázott pontifikálénkban szere-

[205] Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss I. 3c.
[206] Częstochowa, Archiwum Paulinów 583. R. I. 215. 294^{v}
[207] Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 128. 122^{v}
[208] Bruno STÄBLEIN: *Monumenta Monodica Medii Ævi* I. *Hymnen* (I). Bärenreiter, Kassel — Basel 1956.
[209] Zürich, Zentralbibliothek Rh. 83.

10.18132/LFZE.2014.16

pel. Igen egységes képet mutat, ezért szembetűnő az a néhány fordulat, amely a VP-ben eltér.

Van egy egészen apró, de világos különbség a nyugat- és a közép-európai —vagyis ismét a diaton és a pentaton területről származó— változatok között a *tuo* szó első tagján: míg a nyugati forrásokban itt C–H *clivis*-t találunk, a másik csoportban egy egyszerű C *punctum*-ot.

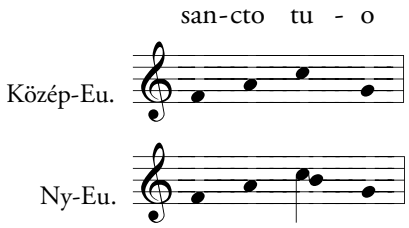

A tétel elején, a *Deus* szónál a magyarországi források, azaz a VP és az összkiadás antifónája eltérnek a többitől:

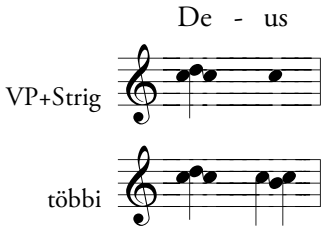

Két további esetben pedig csak a VP mutat apró eltérést az összes többi forráshoz képest:

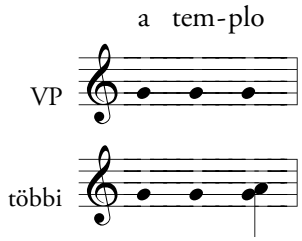

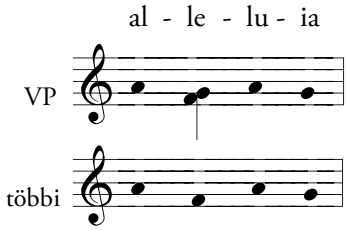

10.18132/LFZE.2014.16

Ez a hajlításokkal való díszítés, „lágyítás” —úgy tűnik— kései tendencia a magyarországi hagyományban.[210] Bár ebben a tételben egyik említett eltérés sem igazán jelentős, szemlélteti a VP egyedi jellegét, amely még egy ilyen, meglehetősen egységes hagyományú tételben is föltűnik.

R. *Summæ Trinitati*

A VP szerint a templomszentelést megelőző napon háromszor körüljárják a templomot az ereklyékkel. Ez a mozzanat és a hozzá tartozó három responzórium közül kettő a többi pontifikálában nem szerepel. Az első körmenet közben éneklendő tétel, a *Summæ Trinitati* megtalálható viszont zsolozsmaforrásainkban, a Szentháromság-vasárnapi matutínumban, itt tehát a VP-nek a hazai gyakorlathoz való viszonyáról tájékozódhatunk.

A magyarországi zsolozsmaforrásokhoz képest számos kisebb eltérés tapasztalható a dallamban, különösen hosszabb melizmák esetén. Az első jelentősebb különbség az *æqualis* szó utolsó szótagjánál található: a lefelé tartó skálamenet, az F-ről a H-ra meglehetősen távol áll a pentaton dialektustól.

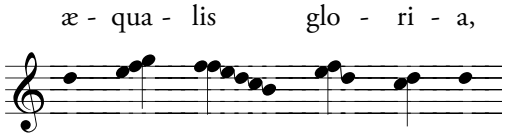

Elképzelhető lenne, hogy hiba csúszott a másolásba —hiszen az egyik zsolozsmaforrásunk[211] ugyanezt az öthangos motívumot adja, csak éppen egy hanggal magasabban —, de mivel a VP máshol is mutat hajlamot a diaton fordulatok szerepeltetésére, valószínűleg ez a változat is szándékos. Nem sokkal ezután, a *maiestas* szó formuláiban az esztergomi rítusterület szélsőségesen pentaton megoldásával szemben —amely a jelen tételben a H-hangok mérsékelt használatában mutatkozik meg— a VP kitöltött skálameneteket alkalmaz, ezáltal simább dallam keletkezik:

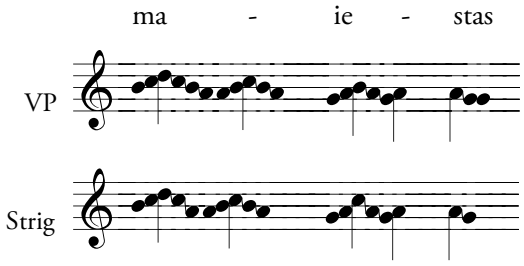

[210] Vö.: SZOLIVA Gábriel OFM: „Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből I.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 55–66.

[211] Pozsony, Archív města EC. Lad. 4. (olim: Knauz 5). *Antiphonarium Strigoniense, pars æstivalis*. 1487.

10.18132/LFZE.2014.16

Sajátosságként emelem ki még a *Patri* szó kezdetén látható kvintugrást, illetve az *orbem* szó fölötti melizma viszonylagos rövidségét, az ismétlés elhagyását.

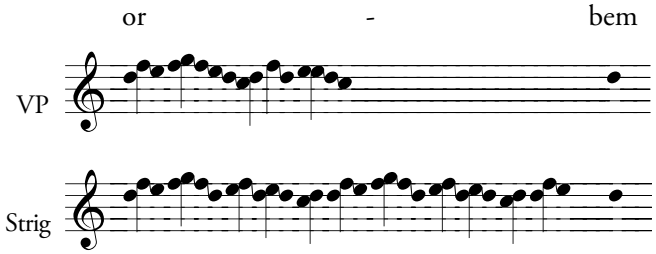

A tétel, amint Szentháromság ünnepének zsolozsmája is, viszonylag kései kompozíció, Lüttichi István alkotta meg a X. század elején.[212] Ezért a verzus nem a 7. tónusú responzóriumokban rendszerint megjelenő típusdallam, hanem a tétel sajátja, a szövege pedig egy himnuszdoxológia átvétele.

R. *Isti sunt sancti*

A második körüljárást kíséri az *Isti sunt sancti* 1. tónusú responzórium, amely két további pontifikálában is szerepel: az Oleśnicki XV a templomszentelés napján végzett (tehát a VP-hez képest egy nappal későbbi) három körüljárás közül a harmadikra adja, a BenStrig XI pedig az ereklyéknek az oltárba való beépítéséhez. Az antifonálékban ez a vértanúk közös zsolozsmájának egyik responzóriuma. Ez nem véletlen, hiszen a templom fölszentelése előtti estén ezt a matutínumot végezték el a sátorban vagy más templomban, a beépítendő ereklyék mellett.

Mind a főrészben, mind a verzusban megfigyelhetjük azt a jelenséget, hogy ahol a többi forrás F-ről E-re lehajló *clivis*-t használ *(cor*po*ra; san*gui*ne;* sup*plicia;* per*petua),* ott a VP-ben következetesen csak egy F *punctum*-ot találunk. Ez a jelenség utalhatna szélsőségesen pentaton gondolkodásmódra, de mivel máshol éppen a VP mérsékeltebb pentatóniájával találkozunk a többi magyarországi forráshoz képest, e különbözőséget csupán érdekességként említjük. A verzus elején a *tradiderunt* szó utolsó szótagja fölötti melizmában ugyanazzal a jelenséggel szembesülünk, mint fent, a *Pax æterna* antifóna esetében: az esztergomi zsolozsmaváltozatban leugró kvint szerepel, amelyet a VP és vele együtt az Oleśnicki XV is skálamenetté finomít.

[212] Richarius lüttichi püspök, az utódja tudósít erről: *Patrologia Latina* CXXXIX. 1084. Idézi RADÓ Polikárp: *Enchiridion liturgicum complectens theologiæ sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Róma — Fribourg — Barcelona 1961. II, 1278.

10.18132/LFZE.2014.16

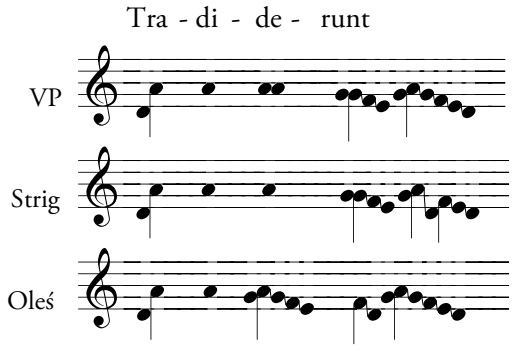

A verzus második fele *(et meruerunt)* az esztergomi és a lengyel források alapján egy A-ról induló szillabikus szakasszal kezdődik, de a VP változatában ugyanitt sok hajlítást találunk, rögtön az első szótagon egy fölhajló kvintet, amely a verzus elejére rímel.

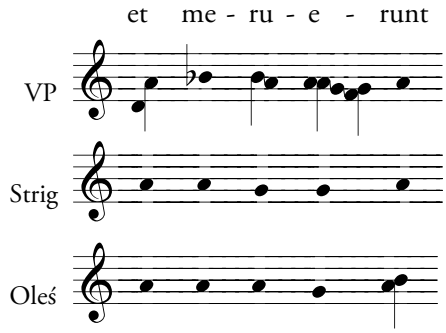

R. *Fundata est domus*

Ez a responzórium a PR-típusban rendszerint a templom első körüljárásakor hangzik el, míg a PRG-típus egységesen a harmadik körhöz rendeli. A zsolozsmáskönyvek a dedikációs matutínum responzóriumaként szerepeltetik.

A főrész néhány olyan pontján, ahol az összes többi forrás változata megegyezik, a VP eltér tőlük. Ilyen a *Domini* szó első szótagja, ahol a források egységesen[213] F–E–F *porrectus*-t alkalmaznak szemben a VP F *punctum*-ával, illetve az *et venient* „et" szavára eső D *punctum,* amely helyett a VP-ben egy C–D *pes* szerepel. A *colles* szó első tagján szereplő neuma is egységesnek tekinthető —a visszakanyarodó záróhang különbözősége (F vagy E) jelentéktelen—, egyedül a VP ad hosszabb, jellegében is eltérő, C-re leszálló hangcsoportot.

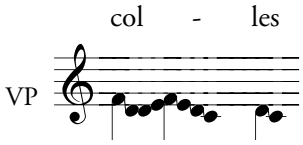

[213] Kivéve a Sens XII-t, amelynek változata négyhangos neumává egészül ki: F–E–F–E.

10.18132/LFZE.2014.16

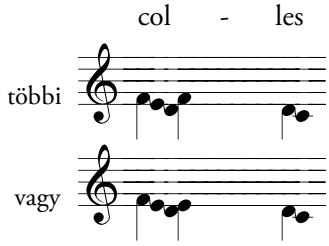

Az utóbbihoz hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *dicent di* szótagján. A külföldi forrásokban mindig *scandicus*-t találunk C–D–F vagy C–D–E hangokkal, a magyarországi zsolozsmaforrások nagy részében és a VP-ben azonban csak egy C–D *pes*-t.

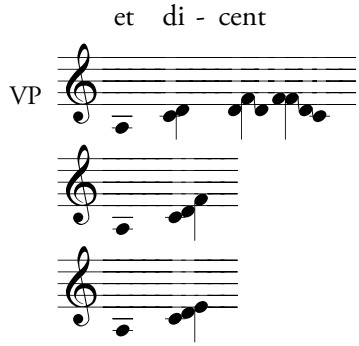

A nem sokkal ezután következő *tibi* szóra eső neuma igen változatos az egyes forrásokat összevetve, de az eltérések nem jelentősek. Említésre méltó azonban, hogy a VP és az esztergomi változat azonos, a többi forrás viszont mind különbözik tőlük.

A különféle forrásokban más-más verzust találunk, a VP-ben található *Venientes*-en kívül előfordul a *Benedic Domine* és a *Reges terræ* szöveg is, a dallam azonban mindig az 1. tónusú típusdallam. A VP egyetlen sajátossága a középzárlat formulájában az *exsultatione* szó utolsó előtti tagja, amely két hanggal hosszabb (D–E–F–E–D–E), mint az összes többi forrásban szereplő változat (D–E–F–E).

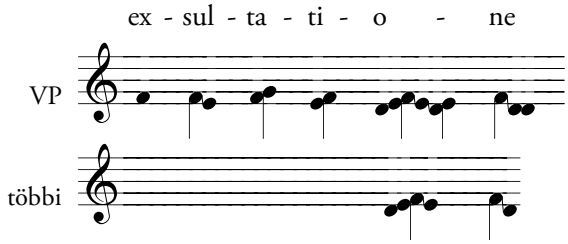

A zenei vizsgálat összegzése

Összesítve az egyes tételekben előforduló jellegzetességeket, a következő megállapításokat tehetjük a VP dallamaival kapcsolatban:

10.18132/LFZE.2014.16

(1) A VP különlegessége, hogy dallamai gyakran igen távol állnak a többi középeurópai forrás variánsaitól. Sokszor a pentaton dialektustól kimondottan idegen fordulatokat használnak, ami különösen meglepő, ismerve a középkori Magyarország más forrásainak szélsőségességét a pentatónia tekintetében.

(2) A más források szerint 4. tónusú antifónák hangneme a VP-ben gyakran módosul. A finális átkerül D-re, így sokszor 1. vagy 7. tónusú dallam keletkezik.

(3) Bizonyos tételekben megfigyeltük azt a jelenséget, hogy a lefelé történő nagyobb ugrásokat a VP skálázó menetekkel váltja ki.

(4) A hosszú zárlati melizmák a VP-ben gyakran lerövidülnek: ha más források ismétlést alkalmaznak, a VP általában kihagyja őket.

(5) Egyes esetekben a díszítés-jellegű *torculus*-ok helyett a VP egyszerű *punctum*-ot alkalmaz.

A zenei vizsgálat ismét megmutatta, hogy a VP kivételes forrás, ami a magyarországi gregorián dallamhagyományt illeti. Meglepő ugyanis, hogy forrásunk nem csak a külföldi párhuzamoktól tér el, hanem gyakran a hazai zsolozsmaforrások változataitól is. A dallamok elemzése így megerősíti a zenei paleográfia és a liturgika tanulságait. Miközben a forrás magyar eredetéhez nem fér kétség, mind a liturgikus rend, mind a hangjelzés, mind a zenei tartalom következetesen eltér a magyar hagyomány jellemző, központi vonulatától. Ez az eltérés azonban nem esetleges vagy véletlenszerű, hanem egy más forrásokban nem adatolt, markáns részhagyományra, egy „reformkísérletre", esetleg mindkettőre vezethető vissza.

Vitathatatlan, hogy sok esetben a többi pontifikále dallamai sem egyeznek egymással, sőt egyes elemzések a pontifikálék zenei anyagát általában is inkonzisztensnek mutatják. A VP-ben azonban számos olyan zenei sajátosság mutatkozik, melyek nagyobb része önmagában ugyan kevéssé volna jelentős, összességükben mégis egyedivé teszik a kódexet, zenei értelemben is. Mivel a hangjelzett pontifikálék Európa-szerte viszonylag ritkák, Magyarországon pedig egészen kivételesek, és mivel nem rendelkezünk reprezentatív forrásmennyiséggel az Esztergomtól különböző magyar székesegyházak dallamhagyományát illetően, az egyediség mértékéről és okáról legföljebb óvatos megállapításokat tehetünk. Az egyik ilyen megállapítás, hogy a VP eltérése más magyarországi dallamváltozatoktól nagyobb mértékű annál, hogy a részhagyományok természetes variálódásának számlájára írhassuk. A másik, hogy ezek az eltérések sokszor rendszerszerűnek bizonyulnak, ezért nem magyarázhatók romlott hagyományozással, tévedéssel, a notátor képzetlenségével.

Minthogy a VP liturgikus rendje számos területről merít, de végeredményében eredeti alkotás, ugyanezt föltételezhetjük a benne foglalt dallamokról is. A PR-típushoz való tartozás és a fölismerhető normann vonulat egybevág a diatonizáló tendenciákkal, a skálamenetek kedvelése és a zárlati melizmák lerövidítése talán kortünet, a 4. tónusú antifónák tonalitásának következetes megváltoztatása elméleti érdeklődésre utal, és rendelkezik egy magyar vonatkozású párhuzammal. Kevéssé valószínű, hogy a dallamok külföldi hagyományból lennének levezethetők, de annak is kevés az esélye, hogy egy szerves hazai hagyomány emlékei lennének. Inkább sejtjük őket valamiféle,

10.18132/LFZE.2014.16

az újszerűségre tudatosan törekvő alkotómunka mesterséges termékének, ahogyan magát a dedikációs ordót, és tulajdonképpen a teljes VP-t is.

Összetettebb kérdés, hogy valóban megszólaltak-e ezek a dallamok, hiszen a közösségi emlékezetben mélyen gyökerező változatokat nehezebb megváltoztatni, mint az egy személy által megszólaltatott szövegeket vagy a rítus szerkezetét. A műfajból adódóan elsősorban nem zenei forrással van dolgunk (látszik ez a könyvbe foglalt szöveges es kottás tételek arányából is). A fölvett énekes tételek nagy része a középkori szkólák által jól ismert, más könyvekben is szereplő anyag, sőt a pontifikále nemigen lehetett az énekesek keze ügyében a tényleges szertartás alatt, így akár elképzelhető, hogy nem is ezeket a variánsokat használták. Az utókor azonban csak az írott anyagra támaszkodhat, az előadással kapcsolatban legfeljebb sejtéseink, feltételezéseink lehetnek. Nem lehetetlen, hogy a VP zenei anyaga tisztán elméleti konstrukció, de ha így van, akkor a gazdagon hangjelzett, jól olvasható, ugyanakkor számos különlegességet fölmutató kódex talán éppen ezért jelentős emléke a korai magyar zenetörténetnek.

10.18132/LFZE.2014.16

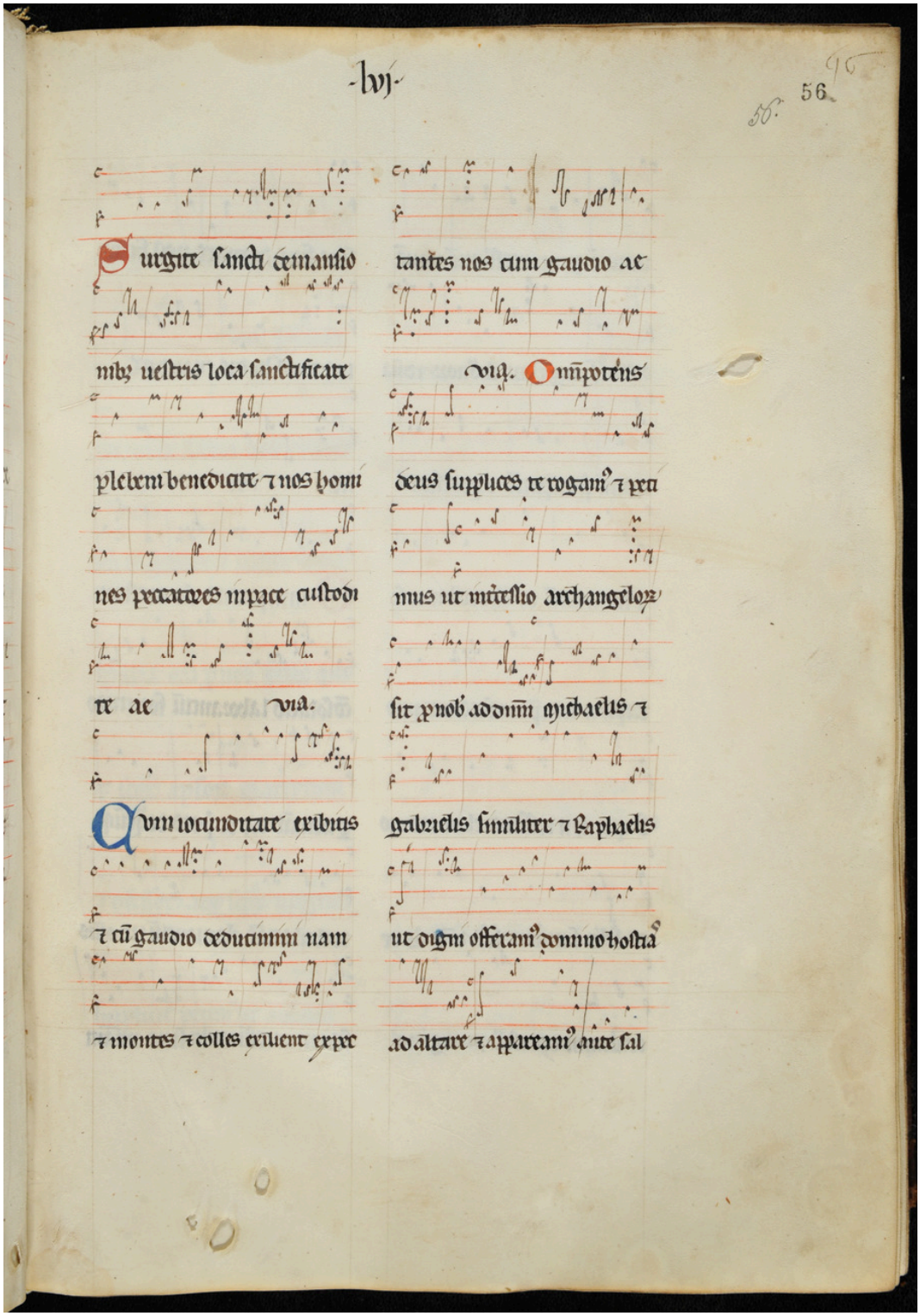

VP 56r — Az ereklyés processzió néhány hangjelzett tétele

10.18132/LFZE.2014.16

Összegzés

A Veszprémi pontifikále liturgikus rendjének különlegességére már a kutatóelődök is felfigyeltek, összevetve azt a XIII. század után egyre népszerűbb PGD tartalmával. Pontosabb eredményre azonban nem jutottak, ezért kíséreltük meg a részletesebb elemzést. A kiadott és feldolgozott pontifikáleváltozatok tanulmányozása során kiderült, hogy a könyv egyes fejezetei nem vezethetők vissza azonos forrásra, hanem egyenként kell értékelni őket. Dolgozatunk céljául egyelőre a VP saját, azaz nem máshonnan átvett ordói közül a leghosszabb és legösszetettebb, a templomszentelés liturgikai és zenei elemzését tűztük ki. A munkamódszert bemutató fejezetben föltett kérdésekre a kapott eredmények fényében a következő feleleteket adhatjuk:

A történeti szempontból legbefolyásosabb, többnyire római pontifikálék —bár jelentős hatást fejtettek ki Európa-szerte— nem söpörték el a korábbi helyi hagyományokat, úzusokat. A központosítási törekvés a pontifikálékat illetően hamar megjelent ugyan, de érvényre csak későn jutott, így a „nemzetközi" pontifikálék mellett azonos figyelemmel kell lennünk a „lokális" hagyományokra. Az anyag földolgozásához minél több forrás bevonása, a típusok csoportosítása, a rokoni szálak azonosítása vezet.

A VP templomszentelési ordója nem illeszkedik a magyar pontifikális hagyományvonalba, amelyet korábbról fönnmaradt források alapján rekonstruáltunk. A tőle való eltérés elsősorban a PGD előtti római pontifikálék (PR-típus) hatását tükrözi, de maradványszerűen jelen vannak benne a korábbi magyar gyakorlat emlékei, kapcsolódik a normann és a cseh–lengyel liturgiákhoz, és számos teljesen egyéni vonást is mutat.

A kottás tételek zenei elemzése során kiderült, hogy a VP dallamváltozatai sem egyeznek meg a hazai zsolozsmaanyag megfelelő tételeivel. Ugyanakkor nem igazolható az a föltételezés, mely szerint a dallamok hagyományozásának külön ágát képviselnék a pontifikálék. Amint külföldi kutatások is rámutattak, a pontifikálék dallamai változékonyabbak, mint más könyvműfajok tételei. A VP variánsai azonban, úgy tűnik, gyakran még a szilárdabb tételek esetén is egyediek. Ennek oka valószínűleg ugyanaz a szándékos egyénítés, amely a liturgikus rendet is befolyásolta, de a dallamok tényleges használata kétséges, hiszen a pontifikálét nem tekinthetjük elsődleges zenei forrásnak.

A VP liturgikus és zenei különállásának hátterében lehetett egy —további források híján— ismeretlen hazai, talán valóban veszprémi hagyományág, de biztos, hogy a VP ezen túlmenően is igyekszik valamiféle romanizáló reformot megvalósítani, amelyet aztán a PGD térhódítása okafogyottá tesz. Hogy egyedi vonásai a reform előtti állapothoz tartoznak, vagy a romanizáló reform és az egyénítés párhuzamosan ment végbe, az a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem dönthető el biztosan.

Munkánk távlatilag túlmutat a VP tanulmányozásán. A püspöki ordók kutatása sajátos módszereket igényel. A digitális technika révén hozzáférhető nagyobb forrásállomány és rendszerezési eljárások nagy segítséget nyújtanak és új távlatokat nyitnak e módszerek alkalmazásához, de maguk a módszerek csak nagy mennyiségű forrás aprólékos, mégis szintézisre törekvő összevetése során formálódhatnak ki. Elemzéseink ehhez: a pontifikális rítusok tételkészletének, szerkezetének és variálódásának mélyebb megértéséhez kívántak hozzájárulni.

10.18132/LFZE.2014.16

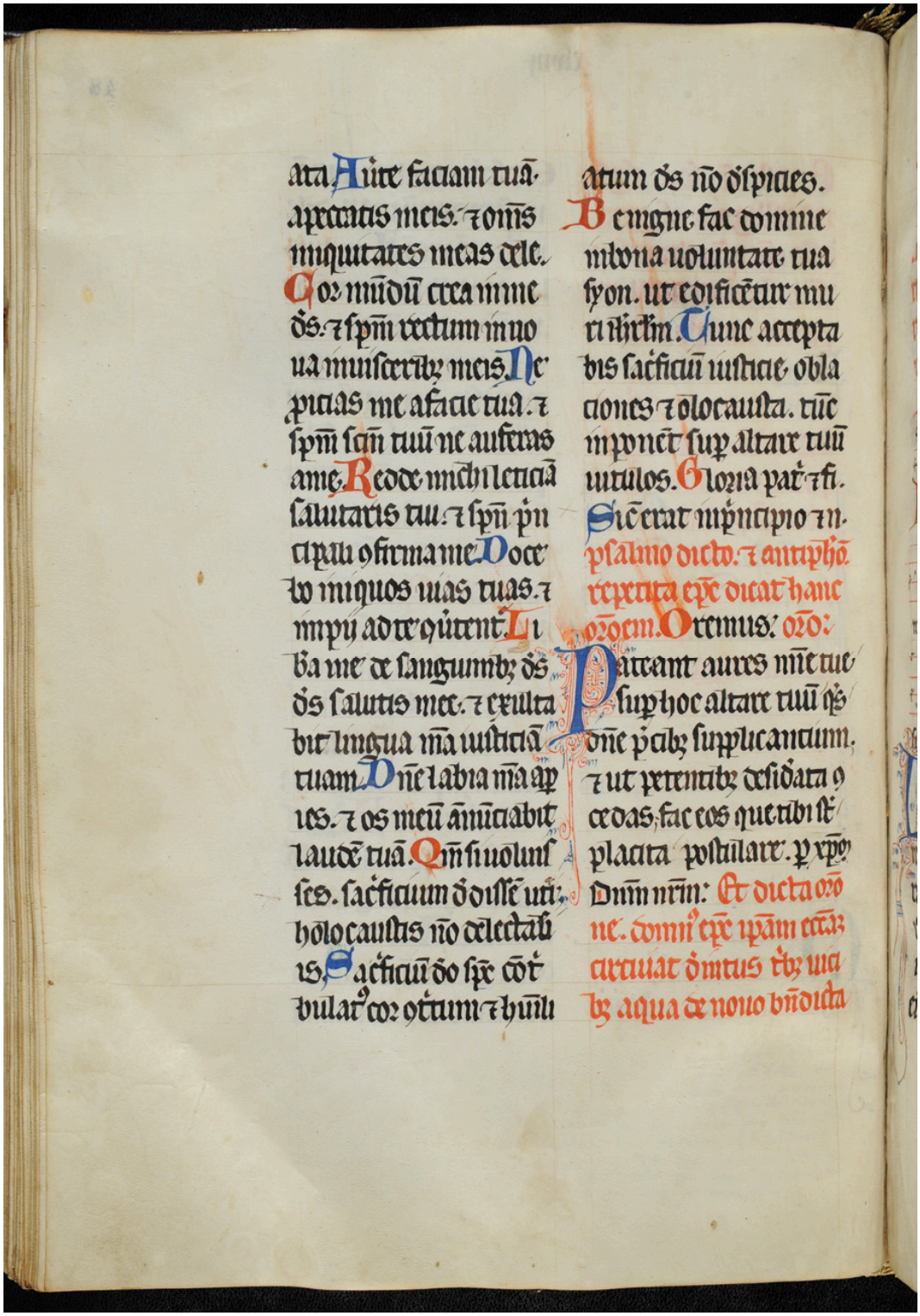

VP 48ᵛ — Az első „normann” oráció

10.18132/LFZE.2014.16

Bibliográfia

KÉZIRATOS FORRÁSOK ÉS KRITIKAI KIADÁSAIK

(A kéziratok lelőhelyének megnevezése, jelenlegi könyvtári jelzete és bevett megnevezése után, egyenlőségjellel elválasztva következik a rövid hivatkozás, amelyet az értekezésben a források azonosítására használtunk, ill. újabb egyenlőségjel után a kódex kiadása, ha van ilyen.)

Albi, Bibliothèque municipale, Ms. 20 (34) = Akvitánia IX

Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, 1799**

Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. ser. nov. 2762 = Baturich IX = Franz UNTERKIRCHER: *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848) (Cod. Vindob. ser. n. 2762)*. Universitätsverlag, Freiburg 1962. (Spicilegium Friburgense 8.)

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespremiense sæculi XIV.* = VP

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 128. *Psalterium Blasii*

Cambrai, Bibliothèque municipale, 38 (olim 40)

Cambrai, Médiathèque municipale, Ms. 223 (213) = Cambrai XIII

Częstochowa, Archiwum Paulinów 583. R. I. 215. *Cantuale Paulinum sæculi XVI.*

Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 122 (Cîteaux 89) = Langres XI

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss I. 3c. *Budai Pszaltérium*

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. *Pontificale «Filipecz» 1477–1490.*

Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 42. = SZENDREI Janka: *The Istanbul Antiphonal about 1360.* Akadémiai Kiadó, Budapest 2002. (Musicalia Danubiana 18.)

Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Ms. Claustroneoburgensis 622. = Klostern XII

Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Ms. Claustroneoburgensis 1020. = Klostern XIII

Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, Ms. 2057 = Krakkó XI = Zdzislaw OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Sæculi XI) Cracow, Jagellonian Library, Ms. 2057*. C. Nicholls & Company — The Philips Park, Manchester 1977. (HBS 100.)

Krakkó, Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.). *Pontificale sæculi XV/1.* = Krakkó XV

Krakkó, Biblioteka Kapitulna Ms. 12. *Pontificale «Olesnickiego» sæculi XV.* = Oleśnickiego XV

Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms. B. P. L. 111:2 = Akvitánia IX

London, British Library, Ms. Add. 57337 = Anderson XI

London, British Library, Ms. Add. 57528 = Apamea & Konst. XIII = Michel ANDRIEU: Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* I. *Le pontifical romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. 34–43, 102–112. (Studi e Testi 86.)

London, British Library, Ms. Cotton Claudius A. III = Claudius 1 X/XI = Derek Howard TURNER: *The Claudius Pontificals.* Moore and Tillyer. The Regnum Press, Chichester 1971. (HBS 97.)

Lyon, Bibliothèque municipale, Ms. 570 (485 bis) = Cambrai XIII

Madrid, Biblioteca nacional, Ms. 678. *Ceremoniale Romanum (Pontificale de Messina sæc. XIII.)* = Messina XIII

Nápoly, Biblioteca Nazionale, Ms. VI. G. 22. (VII. F. 24) = Itália XIII

Nápoly, Biblioteca Nazionale, Ms. VI. G. 24. = Troia XIV

Párizs, Bibliothèque Mazarine, Ms. 536 (746) = Apamea & Konst. XIII = Michel ANDRIEU: *Le pontifical romain au moyen-âge* II. *Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. 51–58. (Studi e Testi 87.) Sig. D.

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Département de la Musique, nouv. acq. lat. 1412

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Département de la Musique, lat. 12044

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Département de la Musique, lat. 15182

10.18132/LFZE.2014.16

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 934. *Pontificale Senonense 1175–1300.* = Sens XII

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 943 = Dunstan X = Edmond Eugène MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1973. 55. (Corpus Christianorum. Series Latina 162B.) [csak az áldások]

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 961 (1) *Pontificale Parisiense 1400–1420*

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1090

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1217 = Akvitánia IX

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 7193, 41/56 = SacrGel VII/VIII = „ős-Gelasianum" = Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanæ æcclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 10575 (Suppl. lat. 1382) = Egbert X = H. M. J. BANTING: *Two Anglo–Saxon Pontificals (The Egbert and Sidney Sussex Pontificals)*. The Boydell Press, Woodbridge 1989. (HBS 104.)

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12044

Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12048 = SacrGellon VIII = „frank Gelasianum" = Antoine DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A.)

Párizs, Bibliothèque nationale de France, NAL 3183. *Pontificale ad usum Lexoviensem 1251–1350*

Párizs, Bibliothèque nationale de France, nouv. acq. lat. 3183 = Lisieux XIII

Pozsony, Archív města EC. Lad. 3. & EL. 18. *Missale notatum Strigoniense* = SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ: *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1.)

Pozsony, Archív města EC. Lad. 4. (olim: Knauz 5). *Antiphonarium Strigoniense, pars æstivalis. 1487.*

Prága, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, DG I 19 *Liber pontificalis Alberti de Sternberg, episcopi Luthomyslensis (Leitmeritz)* = Litomyšl XIV

Prága, Univerzitní knihovna, Ms. 722 (IV. F. 16; Y. I. 2, n. 76) = Prága XIII

Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 340 = Reims X

Rouen, Bibliothèque municipale, Ms. 368 (A. 27; A. 362). *Pontificale Lanaletense* = Lanalet XI = Gilbert Hunter DOBLE, *Pontificale Lanaletense (Bibliothèque de la Ville de Rouen, A. 27. Cat. 368). A Pontifical formerly in Use at St Germans, Cornwall*. Henry Bradshaw Society, London 1937. (HBS 74.)

Róma (Vatikánváros), Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ottobon. Lat. 501. *Pontificale Ioannis Vitéz János sæculi XV.* = VitézJ XV

Róma (Vatikánváros), Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Reg. lat. 316 + = SacrGel VII/VIII = „ős-Gelasianum" = Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanæ æcclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)

Szentpétervár, Publicsnaja Bibliotyeka, Ms. Q. v. I, no. 35 = Sens IX

Toledo, Archivo y Biblioteca Capitular, Ms. 39–12. = Toledo XIII

Valenciennes, Bibliothèque municipale, 114;

Vich (Vic; Esp.), Museo y Biblioteca episcopal, Ms. 103 (Inv. 7525) = Vic XI = Elérhető: Miquel dels Sants GROS I PUJOL: *El Pontifical Romà de Vic. Vic, Arx. Cap. Ms. 103 (XCIII)*. Publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000052%5C00000053.pdf.

Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 165. *Epitome pontificalis sæculi XI. exeuntis.* („Hartvik-agenda") = FÖLDVÁRY Miklós István: *Pontificale Chartvirgi, sæculi XI exeuntis de Hunga-*

10.18132/LFZE.2014.16

ria (Strigoniense?) (Zagrabiæ, Knižnica Metropolitana MR 165). Argumentum Kiadó, Budapest 2013. (MRH 3.) [előkészületben, ld. http://vallastudomany.elte.hu/node/52/]

Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 89. *Benedictionale Strigoniense sæculi XI.* = BenStrig XI = JÓZSA Attila — FÖLDVÁRY Miklós István: *Benedictionale Strigoniense 1075–1092 (Zagrabiæ, Knižnica Metropolitana MR 89).* Argumentum Kiadó, Budapest 2013. (MRH 4.) [előkészületben, ld. http://vallastudomany.elte.hu/node/52/]

Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 124. *Pontificale Zagrebiense sæculi XIII. ineuntis* = PZ = Ivan ŠAŠKO (szerk.): *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas Historica Archiepiscopatus Zagrabiensis — Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić‹, Zágráb 2005. (Monumenta liturgica ecclesiæ Zagrabiensis — Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1.)

Zürich, Zentralbibliothek Rh. 83. = MOHLBERG, Kunibert: *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangallensis 348).* Aschendorffschen, Münster in Westfalien 1918. (Liturgiewissenschaftliche Quellen un Forschungen 1/2.)

TÖBB KÉZIRATOS FORRÁS ALAPJÁN KÉSZÜLT KRITIKAI KIADÁSOK

ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* I. *Le pontifical Romain du XIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86.) = PR XII

ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* II. *Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87.) = PRC

ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* III. *Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88.) = PGD

ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* IV. *Tables alphabétiques.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1941. (Studi e Testi 99.) = OR XLI; OR XLII; OR XLIII

ANDRIEU, Michel: *Les Ordines Romani du haut moyen âge.* Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11., 23., 24., 28., 29.) = OR

DESHUSSES, Jean: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I–III. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16., 24., 28.)

DOBSZAY, László — SZENDREI, Janka: *Monumenta Monodica Medii Ævi* V. 1–3. *Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Basel—London—New York—Prag 1999.

DOBSZAY, László — SZENDREI, Janka: *Responsories*. (Megjelenés előtt.)

DYKMANS, Marc: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1985. (Studi e Testi 311.)

FÖLDVÁRY, Miklós István: *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium sæculorum XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque.* PhD-értekezés mellékleteként. ELTE BTK, Budapest 2008. Doktori.btk.elte.hu/lingv/foldvary/diss.pdf.

LIETZMANN, Hans: *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar.* Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1921. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 3.)

MOELLER, Edmond Eugène: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum Series Latina 162A–C.)

STÄBLEIN, Bruno: *Monumenta Monodica Medii Ævi* I. *Hymnen* (I). Bärenreiter. Kassel — Basel 1956.

VOGEL, Cyrille — ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du Xe siècle* I–III. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226., 227., 269.) = PRG

10.18132/LFZE.2014.16

NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS KRITIKAI VAGY HASONMÁS KIADÁSAIK

Cæremoniale episcoporum iussu Clementis VIII. pontificis maximi novissime reformatum, omnibus ecclesiis, præcipue autem metropolitanis, cathedralibus et collegiatis perutile ac necessarium. Ex typographia linguarum externarum, Róma 1600. = Manlio SODI — Achille M. TRIACCA: *Cæremoniale episcoporum*. Editio princeps. (1600). Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2000. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 4.)

Pontificale Romanum Clementis VIII. pontificis maximi iussu restitutum atque editum. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, Róma 1595. = MANLIO Sodi — Achille M. TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1.) = PR

Rituale Romanum Pauli V. pontificis maximi iussu editum. Ex typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ, Roma 1614. = Manlio SODI — Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2004. 88–89. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5.)

Rituum ecclesiasticorum sive sacrarum cerimoniarum Sanctæ Romanæ Ecclesiæ libri tres non ante impressi. Gregorii de Gregoriis, Velence 1516. = Marc DYKMANS: *L'ouvre de Patrizi Piccolomini ou le cérémonial papal de la première renaissance* I–II. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1980–1982. (Studi e Testi 293–294.)

ALBARIC, Michel: „Les éditions imprimées du Rationale Divinorum Officiorum de Guillaume de Mende", in Bertrand GUYOT: *Editores Thomæ Aquinatis*. Grottaferrata s. a. 183–206.

INTERNETES ADATBÁZIS

CANTUS adatbázis: Publish.uwo.ca/~cantus.

MÁSODLAGOS IRODALOM

BARTONIEK, Emma: „Az Országos Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről", *Magyar Könyvszemle* XXX (1923) 200–204. Epa.oszk.hu/00000/00021/00373/pdf/200-204.pdf.

— *Codices Latini medii ævi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1940.

— *A magyar királykoronázások története.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1987.

BORDERS, James (ford. Szaszovszky Ágnes): „Zsolozsmán kívüli antifónák hagyományozása a pontifikálékban", *Magyar Egyházzene* XVII (2010) 299–324.

CABROL, Fernand: „Rubrics", in *The Catholic Encyclopedia* XIII. New York: Robert Appleton Company 1912. Newadvent.org/cathen/13216a.htm.

CHAVASSE, Antoine): *Les lectionnaires romains de la messe au VIIe et au VIIIe siècle. Sources et dérivés* I. *Procédés de confection*. II. *Synoptique général. Tableaux complémentaires*. Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 22.)

COSSIO, Aluigi: „Titulus", in *The Catholic Encyclopedia* XIV. Robert Appleton, New York 1912. Newadvent.org/cathen/14745b.htm.

CZAGÁNY, Zsuzsa: „Magyar–normann zenei kapcsolatok a középkorban? I.", *Zenetudományi Dolgozatok* XII (1990/1991) 9–21.

— „Magyar–normann zenei kapcsolatok a középkorban? II.", *Zenetudományi Dolgozatok* XXXII (2010/2011) 11–22.

10.18132/LFZE.2014.16

DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484.* Argumentum, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica 1)

DOBSZAY, László: *A gregorián ének kézikönyve*. Editio Musica, Budapest 1993.

FEJÉRPATAKY, László: „A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében", *Magyar Könyvszemle* X (1885) 137–151.

FORTESCUE, Adrian: „William Durandus", in *The Catholic Encyclopedia* V. Robert Appleton Company, New York 1909. Newadvent.org/cathen/05207a.htm.

— „Postcommunion", in *The Catholic Encyclopedia* XII. Robert Appleton Company, New York 1911. Newadvent.org/cathen/12318b.htm.

FÖLDVÁRY, Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értekezés, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. Latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml.

— „Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále", *Magyar Egyházzene* XIX (2012) 383–416.

— *The Making of a Use. The Chartvirgus Pontifical and the 11th Century Creation of the Hungarian Liturgy* [előkészületben, ld. http://vallastudomany.elte.hu/node/52/]

FRAKNÓI, Vilmos: „Két magyarországi pontificale a XIV. századból", *Magyar Könyvszemle* IV (1879) 83–88. Epa.hu/00000/00021/00058/pdf/MK_083-088.pdf.

FRANZ, Adolph: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I–II.* Verlag Nova & Vetera, Bonn 2006.

GRÉGOIRE, Reginald: *Les Homéliaires du moyen âge. Inventaire et analyse des manuscrits*. Róma 1966. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)

— *Homéliaires liturgiques médiévaux.* Spoleto 1980. (Biblioteca degli 'Studi Medievali' 12.)

HESBERT, René-Jean OSB: *Corpus Antiphonalium Officii I–VI.* Herder, Róma 1963–1979. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 7–12)

HORNIG, Károly: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém 1912. 20–28.

HUGLO, Michel: „Processional", in Stanley SADIE (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music* XX. Taunton, Massachusetts 2001[2]. 388–393.

JÓZSA, Attila: „Benedictio pontificalis sollemnis. Az ünnepélyes főpapi áldás", *Magyar Egyházzene* XIX (2012) 227–234. Vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/JA_Benedictio%20 pontificalis%20 sollemnis.pdf.

KAY, Richard: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. The University of Kansas, Lawrence 2007. Kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406.

KOZACHEK, Thomas Davies: *The Repertory of Chant for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy & Ritual*. Harward University Press, Cambridge (MA) 1995. Többször újranyomva.

KNIEWALD D., Károly: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)", *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231.

— „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a", *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 1–21.

KÖRMENDY, Kinga: „Kódexek, könyvek Esztergomban 1543 előtt", in HORVÁTH István (szerk.): *„Lux Pannoniae." Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia, 2000. június 15–16–17.* Balassa Bálint MÚZEUM, Esztergom 2001. 112–113.

MARTÈNE, Edmond: *De antiquis Ecclesiæ ritibus* etc. Antwerpen 1764. (Reprint: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri* I–IV. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969.)

MARTIMORT, Aimé-Georges: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1978. (Studi e Testi 279.)

— *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 64.)

PALAZZO, Éric: *Histoire des livres liturgiques. Le moyen âge. Des origines au XIIIe siècle.* Beauchesne, Párizs 1993.

RADÓ, Polikárp: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariæ*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1941.

10.18132/LFZE.2014.16

— *Enchiridion liturgicum complectens theologiæ sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Roma—Fribourg—Barcelona 1961.

— *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariæ et limitropharum regionum*. Akadémiai, Budapest 1973.

RASMUSSEN, Niels Krogh — HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque.* Peeters, Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49.)

ROZSONDAI, Marianne: „Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések", in TAKÁCS Imre — MIKÓ Árpád (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1054*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994. 451–456.

RUDGE, Florence Marie: „Confession", in *The Catholic Encyclopedia* IV. Robert Appleton Company, New York 1908. Newadvent.org/cathen/04214a.htm.

SCHNEIDER, Herbert: *Ordines de celebrando concilio. Die Konzilsordines des Früh- und Hochmittelalters.* Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996. (Monumenta Germaniæ Historica)

SZENDREI, Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA ZTI, Budapest 1981. 62. (C 29) (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.)

— *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumaírások Magyarországon.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.)

— „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás", in V. FODOR Zsuzsa: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 29–41. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.)

— *A „mos patriæ" kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.

SZIGETI, Kilián: „Mesko veszprémi püspök Pontificaléja", *Magyar Könyvszemle* LXXXVIII (1972) 5–14. Epa.oszk.hu/00000/00021/00284/pdf/MKSZ_EPA00021_1972_88_01-02_005-014.pdf.

SZOLIVA, Gábriel OFM: „Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből I.", *Magyar Egyházzene* XX (2013) 55–66.

TELGÁRTI, Lipót: „Régi könyvek", *Magyar Sion* VII (1869) 818–819.

TÖRÖK, József: „Az esztergomi Benedictionale", in BEKE Margit: *Kezdés és újrakezdés. A Szent Adalbert-székesegyház és Oláh Miklós jubileuma.* Budapest 1993. (Strigonium antiquum 2.) 69–72.

— „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája", in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989.

VOGEL, Cyrille (átd. és ford. William Storey — Niels Rasmussen): *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources.* Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.